

7

СЬОМІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

СЬОМІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових статей
Випуск 7

Полтава 2024

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Факультет історії та географії
Кафедра історії України
Полтавська обласна військова адміністрація
Департамент культури і туризму
Інститут історії України НАН України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
Національна спілка краєзнавців України
Полтавська обласна організація НСКУ

СЬОМІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

**Збірник статей
Випуск VII**

Полтава
2024

УДК 94(477)(062)

Ч 52

*Друкується за рішенням Ученої ради
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (протокол № 4 від 31 жовтня 2024 року)*

Редакційна колегія:

Гриньова М.В., доктор педагогічних наук, професор (*головний редактор*)

Бабенко Л.Л., доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*)

Сітарчук Р.А., доктор історичних наук, професор

Супруненко О.Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Фазан В.В., доктор педагогічних наук, професор

Шаповал Л.І., кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор

Лук'яненко О.В., доктор історичних наук, професор

Подкур Р.Ю., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Сьомі Череванівські наукові читання. Збірник статей.
Ч 52 Випуск VII. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2024. 266 с.

ISBN 978-966-2538-89-2

У збірнику вміщені статті, які розкривають актуальні проблеми історії України, історії релігії та Церкви, історичного краєзнавства, музейництва, етнології. Також знайшла висвітлення діяльність окремих діячів, які залишили помітний слід у різних сферах життя України і Полтавщини. Випуск 7-й збірника сформований за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Сьомі Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня), яка відбулася 23-24 травня 2024 року. Розрахований на науковців, викладачів, студентів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

УДК 94(477)(062)

Від редакційної колегії: автори несуть відповідальність за повноту висвітлення зазначеної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен, наукову добросовісність та етику наукових запозичень джерел і текстів. Статті подані в авторській редакції. Редакційна колегія може не поділяти окремі погляди та інтерпретації авторів.

ISBN 978-966-2538-89-2

© ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2024

© Колектив авторів, 2024

ЗМІСТ

Розділ 1.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- Маньковська Руслана.** НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОКУМЕНТУВАННЯ ВТРАТ.....7
- Капустян Ганна.** РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА..... 13
- Петренко Ірина.** ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОЛТАВІ ПІДПІЛЬНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ГРУПИ НА ЧОЛІ З ОЛЕНОЮ (ЛЯЛЕЮ) УБИЙВОВК У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЙ ВІЙНИ..... 17
- Веденєєв Дмитро.** КОНФЕСІЙНИЙ НАПРЯМ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1945–1991 РР.) 27
- Бабенко Людмила.** АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВУЧК–ГПУ В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У 1920-х рр. 35
- Дедуш Олексій.** ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ГРОМАДА МІСТА БІЛА ЦЕРКВА У 1835–1838 РР. (моїм предкам з роду Грабовських присвячується).....42
- Сітарчук Роман.** ВИДАВНИЧА СПРАВА ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 46
- Оліцький Вячеслав.** ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УРСР В СЕРЕДИНІ 1940-х – СЕРЕДИНІ 1960-х РОКІВ 53
- Гура Олексій, Шамрай Марія.** ВНЕСОК МИХАЙЛА КИРІЄНКА-ВОЛОШИНА У РОЗБУДОВУ СПАСЬКОГО ХРАМУ М. ПОЛТАВИ.....61

Коротаєв Олександр. АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС-КДБ ПРОТИ «БУЗУВІРСЬКОГО» СОЮЗУ П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ УРСР (1940-ві – 1950-ті рр.)	65
Стаценко Дмитро. ЛИСТІВКИ ЯК ЗАСІБ ВИЯВУ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ПРАВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ТА АНАРХІСТІВ У ПОЛТАВІ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-х рр.).....	70
Корольова Інна. МАТЕРИНСТВО ПОЧАТКУ ХХ СТ.: БАЖАННЯ ЧИ НЕОБХІДНІСТЬ?.....	75
Сарнавський Сергій, Єрмаков Вячеслав. ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ СЛОБІДСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У МЕЖИРІЧЧІ СВИНКІВКИ ТА КОВЖИЖІ У XVII–XVIII СТ.	82
Мельникова Ірина, Сулима Оксана. ЧУТІВСЬКІ ПЕДАГОГИ СЕРБІНОВСЬКІ	86
Левковська Марія. МЕМУАРИ О. В. СІВЕРС ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННЯ ГАДЯЦЬКИХ ЄВРЕЇВ 1918–1920-Х РОКІВ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ КРАЮ.....	90
Бондарчук Євгеній. СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ДО ЦЕРКОВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ.....	104
Сергієнко Вадим. СТАН ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВНОЇ АРХІТЕКТУРИ В КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НАПРИКІНЦІ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	116
Богодиста Світлана. ВІД КОЗАКА ДО СОТНИКА – ПРОСТА ЛЮДИНА, ЩО ТВОРИЛА ІСТОРІЮ (на основі життя та діяльності отамана Вільного козацтва у селі Мачухи Полтавського повіту Шевченка Дмитра Кириловича.....	123
Рева Ірина. ЮРІЙ ДМИТРЕНКО (ГОРСЬКИЙ) – СПРАВЖНІЙ НЕСКОРЕНИЙ.....	126
Захаржевський Олег, Сігарчук Роман. МІФОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У РОЗРІЗІ РАННІХ РЕЛІГІЙ.....	131

Дудіна Вікторія, Сітарчук Роман. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ 134

Мілейко Алла, Петренко Ірина. ВПЛИВ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 РОКУ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.....136

Супруненко Руслан, Бабенко Людмила. З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – ПОЧАТКУ 1918 РР.....140

Розділ 2.

ЕТНОЛОГО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ ТА НА ПОЛТАВЩИНІ

Бондаренко Галина. МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК МЕТОД ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ 147

Васянович Олександр. ГАСТРОНОМІЧНІ ТРАДИЦІЇ В НЕМАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ 151

Сушко Валентина. РОЛЬ МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ ТА МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА 161

Супруненко Олександр. ЩОРІЧНИК «ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ, МУЗЕЄЗНАВСТВО, ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК» (2004–2024).....167

Бацвін Андрій. РОЛЬ МУЗЕЮ У ЗБЕРЕЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (на прикладі діяльності національного заповідника «Давній Галич»).....172

Овчаренко Людмила. ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ НАРОДНОГО ХУДОЖНЬО-ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ «ВІДРОДЖЕННЯ» ОПШНЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ХУДОЖНЬОГО ЛІЦЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВИКЛАДАННІ НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТУ «ОСНОВИ КЕРАМОЛОГІЇ» 177

Голубнича Марина. МУЗЕЙНІ ПРОЄКТИ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО.....188

Олійник Марина. ЗБІРКА ВЗОРІВ ОЛЬГИ БАЧИНСЬКОЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТУ ОРНАМЕНТІВ.....	192
Шаповал Лариса. ГОБЕЛЕН – РІЗНОВИД ОРНАМЕНТАЛЬНОГО КИЛИМА НА ПОЛТАВЩИНІ	196
Пісцова Марія. ПОБУТУВАННЯ РУШНИКІВ-БОЖНИКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ (з музейних надходжень).....	204
Стороха Євгенія. ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО І ПОЛТАВА.....	207
Шейко Денис. НАВЧАННЯ ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО У ХАРКІВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (1896–1901 РР.).....	215
Овчаренко Людмила. ІВАН ЗАРЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ	221
Васецька Олеся, Халімон Олена. «МАТІНКА ПРИРОДА І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА»: МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА СЦЕНАРІЮ ІНТЕРАКТИВНОГО ЗАХОДУ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО	232
Бовкун Оксана. МУЗЕЙ ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА В ЖИТОМИРІ: 50 РОКІВ ІСТОРІЇ	240
Вечерок Ольга. СТАТТЯ В. Г. КОРОЛЕНКА НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	246
Головко Олеся. ПОЛТАВСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА.....	249
Чеботарьова Людмила, Білокінь Фаїна. КОЛЕКЦІЯ МІНІАТЮРНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ МАРИНИ ЧИСЛОВОЇ.....	252
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	262

Розділ 1.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 719«364»

Руслана Маньковська
(Київ)

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОКУМЕНТУВАННЯ ВТРАТ

У статті висвітлено проблеми втрат нерухомої культурної спадщини України внаслідок російсько-української війни, подано статистичні відомості зруйнованих та знищених пам'яток загального характеру. Проаналізовано діяльність в умовах воєнного часу державних установ зі збереження та фіксації руйнувань нерухомих пам'яток, означено низку дослідницьких проєктів наукових установ з документування втрат, підготовку науковцями експертно-рекомендаційних матеріалів. Висвітлено організаційно-культурні заходи громадських організацій з фіксації знищених та зруйнованих нерухомих пам'яток, використання ними цифрових технологій для збереження об'єктів культурної спадщини, приділено увагу питанням міжнародної підтримки України та її основним напрямам, відзначено роль ЮНЕСКО в захисті культурного надбання України на міжнародній арені та означено подальші заходи з відновлення культурної спадщини.

Ключові слова: культурна спадщина, нерухома пам'ятка історії та культури, втрати, фіксація, російсько-українська війна.

The article highlights the problems of loss of immovable cultural heritage of Ukraine as a result of the Russian-Ukrainian war, provides statistical information on destroyed and destroyed monuments of a general nature. The activities of state institutions for the preservation and recording of the destruction of immovable monuments in wartime conditions were analyzed, a number of research projects of scientific institutions for documenting losses, and the preparation of expert-recommendation materials by scientists were identified. The organizational and cultural measures of public organizations to record destroyed and destroyed immovable monuments, their use of digital technologies for the preservation of cultural heritage objects are covered, attention is paid to the issues of international support of Ukraine and its main directions, the role of UNESCO in the protection of the cultural heritage of Ukraine at the international level is noted arenas and further measures to restore cultural heritage are defined.

Keywords: cultural heritage, immovable monument of history and culture, losses, fixation, Russian-Ukrainian war.

У період російсько-української війни, коли ворог нещадно і цілеспрямовано знищує культурне надбання України, здійснює культурний геноцид українського народу, намагаючись стерти з лиця землі ознаки його національної ідентичності, особливо загостилися питання охорони та збереження культурної спадщини. Історико-культурне надбання набуває пріоритетного значення в політиці національної безпеки нашої держави.

Проблема документування втрат культурної спадщини в період російсько-української війни стоїть в центрі уваги вчених, пам'яткознавців, наукових установ та громадськості. В Інституті історії України НАН України, де співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України спільно з Міністерством культури та інформаційної політики України, Національною історичною бібліотекою України, Національною спілкою краєзнавців України працюють над підготовкою наукового видання «Нерухомі пам'ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни. Каталог-довідник», в якому буде вміщено стислу характеристику зруйнованих та знищених нерухомих пам'яток України в умовах війни.

Досвідчені фахівці в галузі пам'яткознавства, працюючи над означеною темою, переконуються, що в умовах воєнного стану особливої ваги набувають напрацювання з підготовки 28-томного фундаментального енциклопедичного наукового видання «Звід пам'яток історії та культури України». Варто наголосити, що на сьогодні Звід є науковою базою для Державного реєстру нерухомих пам'яток України, основою для створення автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини та має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

Також наукова тема «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності» розробляється в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, однією зі складових якої є підготовка «Довідника пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року» (Кара-Васильєва, 2022, с. 42-46).

Необхідно наголосити, що нищення та грабунок російськими окупантами культурної спадщини України здійснюється з 2014 р., коли загарбники тимчасово окупували території Криму, Севастополя, Донецької та Луганської областей. Відомо, що на квітень 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130 000 об'єктів (з урахуванням демонтованих пам'яток) культурної спадщини. Перед окупацією на 2013 р. обліковувалося в АР Крим і Севастополі 8694 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза,

скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду (Денисенко, 2022, с. 164-165).

Серед пам'яток на тимчасово окупованій території АР Крим постраждав Ханський палац в Бахчисараї – унікальний зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI–XVIII ст., найстарша будівля ансамблю – Велика Ханська мечеть, зруйновано та знищено щонайменше 90 археологічних пам'яток. Жертвами будівельної техніки стали поселення бронзової доби, скіфські кургани та городища (Яшний, 2020).

На території Донецької та Луганської областей, де станом на 2013 р. на державному обліку перебували: на Донеччині – 7541 пам'ятки історії та культури, у Луганській області – 6317 пам'яток, також продовжуються руйнування (Денисенко, 2022, с. 166). Так, на Донеччині знищено перлини маріупольського зібрання монументалістики – мозаїки «Дерево життя» та «Боривітер», створені в 1967 р. бригадою монументалістів на чолі з Аллою Горською та Віктором Зарецьким, разом з Галиною Зубченко, Борисом Плаксієм, Григорієм Пришедьком, Василем Парахіним та Надією Світличною (Горлач, 2022), у с. Богородичне – **повністю зруйновано храм у Богородичному жіночому скиту Святогірської лаври**. На превеликий жаль, внаслідок цілеспрямованих бомбових ударів об'єкти культурної спадщини продовжують зазнавати страшних руйнувань.

В умовах воєнного стану особливої ваги набувають проблеми фіксації та документування втрат культурного надбання. На державному рівні цією справою опікуються Міністерство культури та інформаційної політики України, частково відомості подає Український інститут національної пам'яті, спеціальний проект «Міста і села України. Втрати воєнного часу» започаткували працівники Національної історичної бібліотеки України, який включає серію бібліографічних покажчиків про зруйновані пам'ятки історії та архітектури в областях України (Проект «Міста і села України»). Інтерактивна мапа культурних втрат, де позначені пошкоджені та зруйновані пам'ятки історії та культури України розроблена за підтримки Українського культурного фонду (Інтерактивна мапа).

Серед громадських організацій, які здійснюють значну роботу щодо фіксації втрат культурної спадщини під час війни, Національна спілка краєзнавців України, її спільний проект з Інститутом Історії України НАНУ. Ефективно працюють в цій тематиці Кримський інститут стратегічних досліджень, «Крим SOS», «Таврійська гуманітарна платформа», «Блакитний щит Україна» та інші. Зокрема, громадська організація «Антикорупційний штаб» з перших днів повномасштабного вторгнення фіксує зруйновані та пошкоджені об'єкти, створила Карту руйнувань та відновлення (Карта руйнувань та відновлення).

За офіційними даними в період з 24 лютого 2022 р. по 25 грудня 2023 р. зруйновано або пошкоджено 872 об'єкти культурної спадщини України, з яких 120 – національного значення, 682 – місцевого значення, 70 – щойно виявлених. Найбільше втрат у Харківській області – 216 об'єктів. Зауважимо, що 23 пам'ятки знищено повністю, 672 – пошкоджені частково, а в 117 об'єктів встановити ступінь пошкодження не вдалося (Зруйнована культурна спадщина України).

Серед пам'яток історії та культури, які постраждали від ворожих обстрілів, пам'ятка архітектури XIX ст. – Музей старожитностей Тарновського в Чернігові (Молодіжний центр), перший православний храм в Одесі – Спасо-Преображенський кафедральний собор, 1794 р. разом з іншими 29 пам'ятками архітектури XIX–XX ст. міста (Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д., «Руйнування колосальні»). Заміновано територію поблизу Мелітополя – Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», де розташована унікальна пам'ятка геології та археології світового значення, єдиного місця в Східній Європі з наскельним живописом періоду від пізнього палеоліту до середньовіччя (Навала вандалів і мародерів).

Як бачимо, культурна спадщина стала жертвою війни. Відсутні можливості зафіксувати втрати нерухомої спадщини на територіях Луганської та значній частині територій Херсонської, Запорізької, Донецької областей, в Криму, які перебувають у тимчасовій окупації і страждають від бойових дій. Зрозуміло, що остаточні дані про втрати в культурній галузі України стануть відомими після завершення війни і розмінування територій. Вже зараз можна стверджувати, що загрозлива статистика втрат нерухомої історико-культурної спадщини України свідчить, що ворог здійснює культурний геноцид в Україні, свідомо створює гуманітарну катастрофу.

Розкриваючи тему документування втрат історико-культурної спадщини, важливо відзначити підтримку України міжнародними організаціями та партнерами. Формуванню та впровадженню системи геопросторової ідентифікації злочинів з фото-фіксацією, розробці електронних реєстрів з обліку культурних пам'яток сприяло Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Міжнародна організація ЮНЕСКО, головою Бюро якої в Україні є професорка зі збереження архітектури К'яра Децці Бардескі, надала методики з фіксації злочинів проти культурної спадщини, документування зруйнованих об'єктів культурної спадщини для позову проти Росії щодо порушення Гаазької конвенції про охорону культурної спадщини, фінансування експертних груп з фіксації втрат (Спеціальний випуск новин), започаткувала реєстр зруйнованої культурної спадщини України (Destroyed cultural heritage of Ukraine), розширило охоронну зону історичного центру в Одесі.

7 вересня 2023 р. ЮНЕСКО внесло 20 локацій в Україні до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленним захистом. Йдеться про Собор Святої Софії та пов'язані з ним монастирські споруди, Києво-Печерську Лавру, ансамбль історичного центру у Львові, резиденцію Буковинських і Далматинських митрополитів. Також серед 20 об'єктів є шість церков карпатського регіону, посилено захист геодезичної дуги Струве, а також Астрономічні обсерваторії в Києві, Харкові, Одесі та Миколаєві. Захисту підлягає культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському, дендрологічний парк «Софіївка», могила Тараса Шевченка та Державний історико-природничий музей-заповідник (ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини). До цього списку готуються включити історичний центр Чернігова. Важливо, що підтримка ЮНЕСКО дозволить зібрати додаткові юридичні аргументи для доказів агресії Росії проти культурної спадщини України.

Необхідно підкреслити, що вже зараз серед наукової спільноти розглядаються питання відбудови та відновлення зруйнованих та пошкоджених культурних об'єктів. Згідно зі звітом ООН протягом першого року повномасштабної війни Росія завдала збитків спадщині й культурним об'єктам країни приблизно на 2,6 мільярда доларів США, а для їх усунення та відновлення необхідно 6,9 мільярда доларів (Новини громадянського суспільства), на квітень 2023 р. за даними Міністерства культури та інформаційної політики України називалася цифра 100 мільярдів доларів, а на осінь 2023 р. сума склала майже три трильйони доларів.

З метою розробки на державному рівні концепції Стратегії відновлення культурної спадщини на початку грудня в Києві під патронатом ICCROM – Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей зі штаб-квартирою у Римі зібрався форум «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни», який відбувся (Форум «Реставрація та відновлення...»). Серед різних напрямів та методів відновлення та реконструкції знищених та зруйнованих пам'яток перспективним є залучення новітніх технологій. Вже в травні 2022 р. питання оцифрування культурної спадщини України обговорювалися на спільному засіданні України, Литви та Польщі щодо створення цифрової платформи для збереження, охорони, розвитку та популяризації культурних об'єктів України. Активно залучаються технології діджиталізації цієї сфери, що сприятиме вирішенню низки питань зі збереження історико-культурної спадщини нашої держави.

Досліджуючи сучасні проблеми збереження та втрат нерухомої культурної спадщини у викликах воєнного часу, можна констатувати, що нагальним завданням для істориків та пам'яткознавців є фіксація

воєнних злочинів у галузі культури, підготовка матеріалів до міжнародних правових установ, які свідчитимуть про воєнні злочини країни-агресора, яка цинічно нищить культурне надбання України і має понести відповідальність згідно міжнародного права та відшкодувати завдані збитки в галузі культури. На часі створення реєстру, каталогу та бази даних понівечених об'єктів, розграбованих культурних цінностей. Вже зараз необхідно розробляти перспективні завдання з реставрації та відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини, формування мережі пам'яткознавчих та науково-реставраційних інституцій. Аналізуючи проблеми відновлення зруйнованих під час російсько-української війни об'єктів культурної спадщини, вважаємо за необхідне розробку «Комплексної програми з відновлення об'єктів культурної спадщини.», яка б включала нормативно-правові, соціально-економічні та науково-реставраційні аспекти пам'яткоохоронної сфери.

Джерела та література

1. Кара-Васильєва Т. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України*, 2022. № 7. С. 42–46.
2. Денисенко Г. В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Кн.1. К., 2022. С. 164–165.*
3. Яшний Д. Моніторинг об'єктів археологічної спадщини на території АР Крим та м. Севастополя (2014–2020 рр.). *Голос Криму. Культура*. URL: <https://culture.voicocrimea.com.ua/uk/monitorynh-ob-iektiv-arkheolohichnoi-spadshchynu-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr/>
4. Горlach П. У Маріуполі внаслідок обстрілів зруйновані мозаїки Алли Горської. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi/>
5. Проект «Міста і села України. Втрати воєнного часу». Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/msu_vtraty
6. Інтерактивна мапа культурних втрат. Український культурний фонд. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>
7. Карта руйнувань та відновлення. Антикорупційний штаб. URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>
8. Зруйнована культурна спадщина України. *Портал МВС*. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zruinovana-kulturna-spadshhina-ukrayini>
9. Молодіжний центр, бібліотека Короленка і музей Коцюбинського: злочини проти культурної спадщини. *UA: Чернігів. 11 квітня 2022 р.* URL: <https://suspilne.media/227407-molodiznij-centr-biblioteka-korolenka-i-muzej-kocubinskogo-zlocini-proti-kulturnoi-spadsini/>
10. Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д. «Руйнування колосальні»: через російську атаку в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор. *Суспільне Новини*. 23 липня 2023 р. URL: <https://suspilne.media/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor/>

11. Навала вандалів і мародерів: війна Росії проти культурної спадщини України. *Музеї України*. 1 липня 2023 р. URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=15389>
12. Спеціальний випуск новин: Форум «Українська культурна спадщина: #ДійЗадляСпадщини». USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchynu/>
13. ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини України під посилені захист. *Travels Ukraine*. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi->
14. Новини громадянського суспільства України, 19 вересня. USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/novynu-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>
15. Форум «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни». Національний заповідник «Софія Київська». URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini-pislya-velikoyi-vijni/>

УДК 63.3(4Укр)94(477) «15\20»

Ганна Капустян
(Кременчук)

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

На підставі праці Івана Крип'якевича «Історія України» (1938 р.) зроблено аналіз спроби української еліти у бездержавний період після розпаду держави Київська Русь консолідувати інтелектуальний і матеріальний ресурс для підтримки прагматичних зусиль, спрямованих на розвиток української культури і національної свідомості, на захист прав українства протягом XVI – першої половини XVII століття.

Ключові слова: *Іван Крип'якевич, Україна, державність, еліта, аристократія, міщанство, духовенство, козацтво.*

On the basis of Ivan Kripyaykevych's work «The history of Ukraine» (1938), an analysis was made regarding the attempt of the Ukrainian elite in such an unstable period after the collapse of the Kyiv Rus state to consolidate the intellectual and material resources in order to support pragmatic efforts aimed at the development of Ukrainian culture and national consciousness to defense the rights of Ukrainians during the XVI – first half of the XVII century.

Keywords: *Ivan Kripyaykevych, Ukraine, statehood, elite, aristocracy, petty bourgeoisie, clergy, Cossacks.*

Відродження та розбудова Української державності на сучасному етапі позначилися зростанням суспільного інтересу до вітчизняної історії. У 1990 році в числі визначених видань історичної

серії «Пам'ятки історичної думки України» інтелектуальне українське співтовариство побачило передрук праці від 1938 року академіка АН УРСР Івана Крип'якевича «Історія України» (Крип'якевич, 1990). Важливою темою досліджень Івана Крип'якевича залишалася тема українського державотворення (Крип'якевич, 2008, с. 390).

У центрі історичних інтересів Івана Крип'якевича посідає концепція особливостей становлення етапів Української державності. Посилаючись на чисельні історичні джерела, наукову публіцистику свідків українського буття – все це уможливило синтетичний погляд на процеси українського державотворення.

Розпад СРСР оголив інформаційні ніші національної пам'яті. Суспільство конче потребувало правди про українську минувшину. Позитивізм «Історії України» Івана Крип'якевича реанімував ланки ланцюга історичного безпам'ятства.

Глибоко усвідомивши роль еліти як провідника успішної державотворчої динаміки, Іван Крип'якевич увиразнює цю тенденцію у своїй праці. Пунктирними рисами автор окреслює спробу української еліти у бездержавний період після княжої доби консолідувати інтелектуальний і матеріальний ресурс для підтримки прагматичних зусиль, спрямованих на захист прав руської спільноти.

Унія 1385 року Литви з Польщею засвідчила прагнення поляків «ввійти у внутрішнє життя Великого князівства Литовського і весь його устрій переорганізувати на польський лад... Польщі бажалося розкласти дотеперішній одноцілий устрій Литовської держави і зробити її податливою на впливи польської політики» (Крип'якевич, 1990, с. 115). Заможна частина українців вороже ставилася до польських впливів. Адже «дотеперішній устрій Великого князівства був для них цінний тим, що давав їм повну рівноправність у державному і суспільному житті, а зокрема не порушував ні в чому прав православної церкви» (Крип'якевич, 1990, с. 116).

Після скасування Київського князівства (1470 р.) посилюється «невдоволення з національно-політичних відносин» в середовищі української аристократії (Крип'якевич, 1990, с. 117). Михайло Глинський у 1508 році спробував силою зброї підняти повстання на захист політичних і релігійних прав українців. Однак, виступ проти великого князя Жигмонта не досяг успіху. Історик Крип'якевич вважає цей акт останнім збройним виступом української аристократії, яка силою намагалася повернути собі провідне становище у Великому князівстві Литовському. «Прибиті невдачами, вельможі остаточно погодилися з своєю долею і вже тільки мирними засобами пробували обороняти свої давні права та надбання» (Крип'якевич, 1990, с. 118).

Водночас перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського позначилось позитивними тенденціями.

Незважаючи на те, що «національно-політичне життя не могло розвинутися у повних формах і зустрічало різні перешкоди, все-таки для розвитку культури і національної свідомості це був щасливий час» (Крип'якевич, 1990, с. 119).

Люблінська унія 1569 року не лише усувала литовську владу на українських землях, але і підкреслено констатувала занепад українських автономістичних інституцій у Великому князівстві Литовському. Академік Крип'якевич зазначає: «В дальшому часі національно-політичне життя України не зв'язувалось уже з державою, а мусило творити собі нові організаційні форми. Весь розвиток життя ішов під важким наступом Польщі... Українському народові загрожувало повне національне знищення. Тому всю народну енергію довелося скерувати на те, щоб не дати себе знищити чужій силі. Національна організація набрала в значній мірі оборонного характеру» (Крип'якевич, 1990, с. 129-130).

Перед українським народом постала загроза втрати національної ідентичності. Однак Люблінська унія, попри усі негативні наслідки, мала чи не єдиний позитив: «всі українські землі були злучені в одну цілість... Галичина і Холмщина, що мали вже за собою два століття боротьби з Польщею, ставали до спільної акції з Волинню і Наддніпрянщиною, в яких збереглися ще залишки і традиції державного життя з литовських часів» (Крип'якевич, 1990, с. 131).

Примусовому ополяченню сильніше за всіх, вважає Крип'якевич опиралася, мала незаможна шляхта Галичини, Полісся, Київщини, Чернігівщини, де «залишалися традиції власного державного життя» (Крип'якевич, 1990, с. 133).

Соціально-економічні, політичні умови у яких опинився український народ спонукали до посилення ролі церкви як національної організації. «під церковною опікою гуртувалися братства, школи, шпиталі, розвивалося письменство і мистецтво», усе це відіграло важливу комунікативну роль (Крип'якевич, 1990, с. 134).

Складовою соціально-ідеологічного оновлення світоглядних принципів українців була діяльність братств – важливого чиннику на політичному і культурному полі української спільноти XVI ст. «Братства здобули собі провідне місце в релігійно-національному житті громадянства, – зазначає Крип'якевич. – Давали ініціативу до церковних реформ, усували невідповідних духовників, старалися здобути добрих провідників і вчителів, організовували церковний спів, впливали на кращий устрій монастирів, закладали школи і бібліотеки, поширювали духовну літературу. Розбуджували зацікавлення до публічних справ, підносили громадянський дух, консервували давні культурні цінності і творили нові. Створили нову атмосферу національного відродження» (Крип'якевич, 1990, с. 136-137).

На зламі XVI–XVII століть захід українських теренів зосереджував у собі культурно-національну організацію. Суспільно-політична динаміка початку XVII ст. засвідчили духовне зростання Києва. Школа при Богоявленському братстві зі слов'янськими і грецькою мовами зіграла видатну роль у формуванні опозиційних настроїв проти польсько-католицьких впливів. Потужну підтримку національному рухові надало Запорозьке військо на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним, який відновив православну ієрархію у 1620 році, висвятивши Іова Борецького на митрополита.

Новий митрополит Петро Могила вдосконалював справу української церкви та освіти. Про це зазначає академік Крип'якевич: «В цілості реформи Могили мали на меті ввести українське громадянство в усталені організаційні норми. Національно-культурна революція, що проявлялася в буйних, експансивних формах, мала остаточно втихомиритись, і життя повинне було ввійти в спокійне річище. Братства, що дотепер вели провід у церкві і культурі, повинні поступитися своїм провідним становищем» (Крип'якевич, 1990, с. 152-153).

XVI–XVII ст. Іван Крип'якевич визначає як «період проби життєвих сил і здібностей українського народу» (Крип'якевич, 1990, с. 154). Українське суспільство, спираючись «на основи давньої культури», зуміло зорганізувати відсіч проти польського наступу. Спочатку аристократія, згодом міщанство, духовенство створили «міцний центр», що зосереджував у собі всі національні сили, до них доєдналося козацтво, запорозька шабля яких «підпирала національні стремління і додала їм гостроти і сміливості». Петро Могила підпорядкував церковний устрій, хоча і спостерігалась небезпека відходу духовенства від громадянського суспільства. Однак, «народні маси вже були такі розворушені і схвильовані, стільки виходило з них творчої енергії і талантів, що ці нерівності і недостачі не приводили вже небезпеки нового занепаду. Міщансько-братська епоха не була часом великих переломних подій; це був час сірої, щоденної праці, що дала підбудову під національну культуру і уможливила розвиток національної революції» (Крип'якевич, 1990, с. 154-155).

Отже, напрацювання української еліти в суспільно-політичній царині XVI – першій половині XVII ст.: православ'я, освіта, воєнізована національна культура стали міцним підмурком національної культури та української національної ранньо-буржуазної революції середини XVII століття.

Джерела та література

1. Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. ред.: Шевченко Ф. П., Якимович Б. З. Львів: Світ, 1990. 520 с.
2. Крип'якевич Іван Петрович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2008. Т.5. С. 390–395.

Ірина Петренко
(Полтава)

ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОЛТАВІ ПІДПІЛЬНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ГРУПИ НА ЧОЛІ З ОЛЕНОЮ (ЛЯЛЕЮ) УБИЙВОВК У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті деконструйовано радянський міф про підпільну молодіжну групу на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк (1918–1942), яка діяла в Полтаві впродовж 1941–1942 років, а також визначено її внесок у боротьбу з нацизмом у період Другої світової війни. Підпільна молодіжна група «Нескорена полтавчанка» – цілком післявоєнний радянський ідеологічно-пропагандистський конструкт.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, Рух Опору, антинацистське підпілля, Олена (Ляля) Убийвовк, «Нескорена полтавчанка».

The article deconstructs the Soviet myth about an underground youth group led by Olena (Lyala) Ubiyvovk (1918–1942), which operated in Poltava during 1941–1942, and identifies its contribution to the fight against Nazism during the Second World War. The underground youth group «Unconquered Poltava Woman» is a completely post-war Soviet ideological and propaganda construct.

Keywords: Ukraine, World War II, Resistance Movement, anti-Nazi underground, Olena (Lyalya) Ubiyvovk, «Unconquered Poltava Woman».

Тема жінки у війні, зокрема Другій світовій, тривалий час, особливо в радянський період, залишалася поза офіційними репрезентаціями подій та комеморативними практиками: її або замовчували, або міфологізували, вписуючи в героїчний наратив. Розглядаючи жінок у міліарних обставинах з ідеологічно-пропагандистських позицій, як-от уславлення бойового і трудового подвигу, засудження зради, оплакування жертви, дослідники хибували на об'єктивність й оминали увагою чи ретушували реальні факти, пов'язані з їхньою участю в бойових діях, антинацистському підпіллі, досвідом повсякденного побуту і міжособистісних відносин на окупованих територіях тощо. Досі питання ролі та місця жіноцтва в Другій світовій війні недостатньо студійоване вченими і не цілком відрефлексоване соціумом. Однак конкретні біографії, вписані подієве тло, дозволяють заповнити цю прогалину в історичному знанні. У контексті нашого дослідження репрезентативними видаються вже усталені та нововідкриті відомості про життя і діяльність українських підпільниць – учасниць Руху Опору.

У Полтаві найвідомішою підпільною молодіжною групою була «Нескорена полтавчанка» на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк. Її діяльність, як і вищезгаданих, оповита героїчним ореолом. Досі

побуває чимало суперечливих версій про молодіжне підпілля – від документів та спогадів очевидців до художніх творів. Наше дослідження є спробою спростувати деякі міфи, сформовані радянською пропагандою, і показати війну в людському повсякденному вимірі – не лише як героїчну сторінку боротьби з ворогом, а й як трагедію юнаків і дівчат, готових зі зброєю в руках чинити опір окупантам і стати на захист Батьківщини. Свою увагу зосередимо на постаті Олени (Лялі) Убийвовк та її ролі у формуванні підпільної групи.

В основу статті покладено неопубліковані, розсекречені у 2017 році документи, які зберігаються в Архіві Управління Служби безпеки України в Полтавській області, а також матеріали Державного архіву Полтавської області.

На основі вивчення значної кількості джерел, наукової літератури у статті поставлена мета: деконструвати радянський міф про підпільну молодіжну групу на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк (1918–1942), яка діяла в Полтаві впродовж 1941–1942 років, а також визначити її внесок у боротьбу з нацизмом у період Другої світової війни.

Щоб підкреслити комуністичний характер Руху Опору, повоєнні радянські історики означували підпілля винятково як «партійне» чи «комсомольське», уникаючи дефініції «патріотичне». Відповідно в гіпертрофованому вигляді подавалася «керівна роль» Комуністичної партії у боротьбі з окупантами. Насправді ж значно більшого успіху досягли ті підпільні групи, які виникли з ініціативи окремих патріотів і перебували поза партійним контролем. Найбільш активно діяли представники молодого покоління. Виховані в патріотичному дусі юнаки і дівчата свідомо йшли на смерть, захищаючи Батьківщину.

Прикметно ще й те, що підпільники гуртувалися без будь-якого партійного керівництва і не мали зв'язку між собою. Найвідомішою в повоєнний час було визнано організацію, очолювану Оленою (Лялею) Убийвовк. Вона та інші учасники групи були майже канонізовані.

Проте сьогодні радянська героїзація вищеназваних осіб викликає низку питань. Що приховувала тодішня влада? Чому матеріали справи щодо діяльності групи були засекречені? Чому пошанування «нескорених полтавчан» на високому рівні розпочалося в 1960-ті роки (встановлення пам'ятника, удостоєння посмертно звання Героя Радянського Союзу, присвоєння імені Бориса Серги (учасника групи) школі № 20 м. Полтави та ін.)? Відповідь ці та інші питання можуть дати розсекречені архіви Управління Служби безпеки України у Полтавській області.

Із документів випливає, що підпільна молодіжна група була створена в Полтаві в листопаді 1941 року на квартирі автослюсаря

німецької військової частини Сергія Ільєвського (1920–1942), розташованій на Першотравневому проспекті, 5.

До ініціативної групи ввійшло троє осіб – Сергій Ільєвський, Олена Убийвовк, Леонід Пузанов (1918–1942), які поставили за мету боротися з окупантами. «Трійка» назвала свою групу «центр по боротьбі з німцями в м. Полтава». За іншими даними, до «трійки» ввійшли Сергій Ільєвський, Олена Убийвовк, Борис Серга (1921–1942), а активно долучився до справи Леонід Пузанов (1918–1942) (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 69).

Олена Убийвовк була єдиною в дівчиною в керівному осерді групи. Вона народилася в Полтаві 22 листопада 1918 року в сім'ї лікаря. У 1937 році закінчила з відзнакою середню школу № 10, після чого працювала тут піонервожатою, а потім вступила на астрономічне відділення фізико-математичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького. На факультеті студентка Убийвовк редагувала стінгазету «Вектор», згодом її обрали секретарем комсомольської організації.

Улітку 1941 року, перед початком німецько-радянської війни, закінчивши четвертий курс університету, Олена приїхала в Полтаву до батьків.

Молоді люди проявили хоробрість, самовідданість у боротьбі проти окупантів. Від самого початку учасники підпільної групи почали розповсюджувати листівки серед поранених червоноармійців у госпіталях і серед робітників заводу № 11 – радянських військовополонених, які ремонтували німецькі машини, також забезпечували довідками про перебування на службі чи в лікарні осіб, які не мали документів.

Олені Убийвовк допомагав діставати порожні бланки для довідок лікар Борис Сінельников. Сергій Ільєвський збирав свідчення Радінформбюро, Леонід Пузанов поширював листівки серед робітників-військовополонених заводу № 11, де й працював. Крім того, йому вдалося вивести із заводу танковий кулемет, який, утім, виявився зламаним і не придатним для використання.

Про існування і роботу «трійки» знало кілька осіб, які їм допомагали, – Валентин Сорока, Павло Персань, Борис Серга, Дмитро Морачевський, Григорій Гальченко, Георгій (Жорж) Іванов, Максим Страшко.

Діяльність групи спрямовувалася на боротьбу з ворогом, передусім на зрив відправлення радянських людей на примусові роботи до Німеччини, допомогу військовополоненим у концтаборі, а також у госпіталі по вулиці Кобеляцькій (нині – Європейська) у Полтаві, що розташовувався в частині приміщення середньої школи № 27 і на території обласної лікарні. Підпільники забезпечували

визволених із полону цивільним одягом та продуктами харчування, знайомили із зведеннями Радінформбюро. Радіоприймач Валентин Сорока і Борис Серга виміняли за сіль у мешканки Полтави Ганни Четверікової. Спочатку його встановили в Георгія Іванова, а потім – Валентина Сороки і Бориса Серги (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 143).

У січні 1941 року Максим Страшко привів на квартиру до Сергія Ільєвського капітана Сергія Сапіго (1911–1942), який вийшов з оточення під Оржицею.

Ознайомившись із діяльністю підпільної молодіжної групи, Сергій Сапіго відразу почав претендувати на роль лідера і наполягав на негайній активній роботі проти окупантів. Його необережність у висловлюваннях призвела до того, що всі члени групи почали розходитися. Ускладнювало ситуацію ще й те, що при цій розмові був присутній Георгій Іванов, який працював у гестапо водієм (про це на допитах згадували свідки, а мати Бориса Серги Ольга підтверджувала). Сергієва амбітність, нестриманість у спілкуванні, висловлені на адресу учасників групи докори щодо бездіяльності призвели до конфлікту, тим більше, що він сам почав працювати в міській управі управителем готелю. Не сприяла зростанню довіри підпільників і Сергієва відмова внести пожертви на допомогу пораненим солдатам у госпіталі, хоча він непогано заробляв (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 2). Особливо налаштованими проти нього виявилися Сергій Ільєвський, Леонід Пузанов та Борис Серга. Тож Сергій Сапіго припинив ходити на збори групи на квартиру Сергія Ільєвського. Крім того, було вирішено призупинити роботу «трійки» через матір С. Ільєвського, яка вважала такі зустрічі небезпечними для життя сина.

У квітні 1942 року деякі учасники групи, зокрема Борис Серга, Валентин Сорока, Сергій Ільєвський, Дмитро Морачевський та інші, планували перейти лінію фронту для з'єднання з Червоною Армією. Вони мали зброю, залишену на зберігання в Бориса Серги і Дмитра Морачевського. Сергій Ільєвський виявив необережність, розповівши про їхні плани Олені Убийвовк, котра, своєю чергою, поділилася цією інформацією з Сергієм Сапіго. Розуміючи, що залишається сам, той вирішив передати лист через лінію фронту, в якому інформувати редколегію газети «Красная звезда» про існування й діяльність підпільної групи в Полтаві і цим самим затримати відхід інших її учасників. Для цього Олена Убийвовк через лікаря Бориса Сінельникова підшукала Валентину Терентьєву (за словами Максима Страшка, вона не була членом організації (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 69), яка працювала медсестрою в госпіталі. Ця дівчина й погодилася доправити лист через лінію фронту.

12 квітня 1942 року Сергій Сапіго під приводом ознайомлення із важливим повідомленням від Радінформбюро покликав до себе на

роботу Бориса Сергу, Дмитра Морачевського і Максима Страшка і при них почав писати листа до ЦК ВКП(б), Народного комісаріату оборони і редакції газети «Красная звезда» про великі успіхи партизан Полтави, причому почав вигадувати «подвиги» й нісенітниці, буцімто під Решетилівкою був розгромлений штаб німецького полку і вбито 3 000 німців (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 3). До того ж він клопотався про нагородження тих, хто особливо відзначився (натякаючи передусім на себе). Така поведінка Сергія Сапіго викликала обурення, тому юнаки відразу покинули збори, а він, звинувативши їх у боягузтві, заявив, що все зробить самостійно (Там само).

У квітні 1942 року з частиною цього листа і прикріпленою до нього світлиною Сергія Сапіго румунська розвідка затримала і привезла до Полтави Валентину Терентьєву. Іншу частину листа їй вдалося знищити. Під час допитів у гестапо лівчина видала Олену Убийвовк і Сергія Сапіго (інших учасників групи вона не знала). Їх відразу було заарештовано. Сергій Сапіго під тортурами розповів усе, що знав від Олени про діяльність підпільної групи, причому зазначив, що Терентьєву він не посилав, а знаючи про те, що вона сама піде через лінію фронту, жартома написав листа, який у неї й було знайдено.

На початку травня 1942 року після показів Сергія Сапіго було заарештовано Сергія Ільєвського, Максима Страшка, Леоніда Пузанова, Дмитра Морачевського, його дружину Анастасію, тещу Марію Бут та її сина Івана Бута. Будучи присутнім на затриманні, він вказав на них як учасників групи. Бориса Сергу, Валентина Сороку було заарештовано після зради Георгія Іванова. Не можна виключати і причетність до цього Сергія Сапіго, який на допитах міг їх видати. Пізніше були заарештовані Борис Синельников, Павло Персань, Іван Убийвовк – двоюрідний брат Олени та ін.

У результаті слідства було сформовано індивідуальні обвинувачення учасникам підпільної молодіжної групи: Сергієві Сапіго – за надсилання листа через фронт, Олені Убийвовк – за те, що йому сприяла назвала себе комсомолкою, Борису Серзі – за приховування від окупаційної влади, що він є політруком Червоної Армії, Леоніду Пузанову – за вивезення кулемета із заводу № 11, Сергієві Ільєвському – за придбання радіоприймача, Валентину Сороці – за зберігання радіоприймача, знайденого під час обшуку.

Під час слідства та очних ставок Сергій Ільєвський мстився за Олену Убийвовк і обмовляв С. Сапіго, звинувачуючи в тому, що він усе робив сам, і відкидав усі підозри на свою адресу (Там само).

У повоєнний час після завершення слідства щодо діяльності цієї підпільної молодіжної групи радянські спецслужби єдиною зрадницею

оголосили Валентину Терентьєву, яку й було засуджено. Але розсекречені архівні документи дозволяють констатувати, що зрадників і донощиків виявилось більше, ніж активних учасників.

Розглянемо і проаналізуємо основні версії слідства.

Радянська офіційна версія: підпільну групу викрили гітлерівці у квітні 1942 року через зраду Валентини Терентьєвої – уродженки Білорусії. Вона через лікаря Бориса Синельникова (члена групи), який працював у лазареті для військовополонених, вступила до молодіжної підпільної групи за кілька тижнів до її викриття. У квітні 1942 року Сергій Сапіго доручив дівчині перейти лінію фронту, встановити зв'язок із радянським командуванням і повернутися назад. У неї був лист, адресований прифронтовій частині Червоної армії.

Проте в Олександрівському районі Харківської області Валентина Терентьєва була затримана румунською військовою жандармерією. Вона не витримала катувань і на допиті назвала членів підпільної організації, яких знала. Після цього дівчину звільнили і вона працювала медсестрою в німецькому госпіталі в Полтаві, але напередодні повернення радянської влади у вересні 1943 року знову заарештували і відправили до Німеччини. По дорозі Валентині Терентьєвій вдалося втекти, оселитися в Києві і влаштуватися на роботу за фахом у госпіталі (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 6). Після визволення України її затримала радянська контррозвідка. Під час слідства В. Терентьєва свою провину визнала частково, наголосивши, що на допиті в таємній польовій поліції вказала лише на Олену Убийвовк і Сергія Сапіго (Там само) (інших учасників не знала). Військовий трибунал засудив її до розстрілу, який був замінений 10-річним ув'язненням у виправно-трудова колонії і поразкою в правах на п'ять років (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 97). Відтоді сліди дівчини загубилися.

Версія родичів членів підпільної молодіжної групи: мати Бориса Серги – Ольга Серга, родичі Валентина Сороки і Максима Страшка вважали справжнім зрадником групи Георгія Іванова (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 279), сусіда сім'ї Серги і Борисового товариша, який працював у німців водієм і возив воєначальників. Його заарештували відразу після викриття організації, однак швидко відпустили. Мати Бориса Серги згадувала, що під час відвідин у в'язниці син прямо вказав на зраду Георгія (ДАПО. Арк. 39). Жінка аргументувала свою підозру ще й тим, що відразу після викриття групи Іванов різко змінив ставлення до неї. Є свідчення, що в період окупації він особисто знущався з мешканців Полтави (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 2).

Після війни на Георгія Іванова завели слідчо-кримінальну справу. Через тривалий час її було закрито, а підозрюваного

виправдано, хоча існували прямі докази того, що він співпрацював із окупантами. Георгія Іванова нагородили медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні», а ще одну він уже мав – «30 років радянської армії і флоту» (Там само. Арк. 170).

Версія Костянтина Убийвовка (батька Олени): зрадників було четверо: лікар Борис Синельников, який працював із Валентиною Терентьевою і першим дізнався про її зраду.

Костянтин Убийвовк стверджував, що дружина Бориса Сергі Маргарита Серга (Горюн) (1920–1993) розповіла в гестапо, що її чоловік був членом Комуністичної партії і політруком Червоної армії, та викрила Олену Убийвовк як комсомолку і секретаря комсомольської університетської організації (Там само. Арк. 79). Щоправда, такі відомості маємо тільки зі свідчень К. Убийвовка, який посилався на батька Бориса Сергі Полікарпа, що, своєю чергою, почув про це від перекладача – відвідувача його продуктової лавки. Та й сам Борис, будучи порядним і відповідальним, зізнався на допитах, що був політруком.

Дружина Дмитра Морачевського Анастасія, яка негативно ставилася до організації, розповіла матері Олени Убийвовк, що просила Лялю взяти всю провину на себе, аби не постраждав її чоловік, адже родина мала трьох дітей, а дівчина самотня і вже приречена. Що вона відповіла, не відомо, але ця розмова поглибила душевні муки її матері.

За версією Костянтина Убийвовка, четвертою зрадницею групи була теща Дмитра Морачевського – Бут Марія. Він писав: «у присутності моєї покійної дружини, а також матері Бориса Сергі та матері Сороки Валентина та тітки Лялі – Варвари Григорівни Бельської, а також інших родичів заарештованих та сторонніх осіб, що зібралися біля 15 школи на Комсомольській вулиці, глибоко образила мою дочку Лялю, назвавши її повією, коли Ляля проходила двором під наглядом німця: «Погляньте на неї – здається нічого особливого з себе не уявляє, а збрала навколо себе, повія, не лише молодих, а й одружених» (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 9). Цікавим роззявам та німцям тільки цього й треба було. Вищезгадані особи це пам'ятають, а бідна мати Лялі не могла пробачити цього і вмирала з прокльонами на адресу матері Морачевського. Хто може виміряти силу душевних страждань Лялиної матері?» (Там само).

Постать Дмитра Морачевського залишається до кінця не вивченою. Відомо, що він народився 1903 року, мав звання майора Червоної армії, був присутній на розстрілі підпільників (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 33, 42). Є свідчення, що Д. Морачевський працював у гестапо постачальником і був агентом, зокрема, доніс про існування ще однієї підпільної групи (Архів УСБУ в Полтавській

області. Арк. 12 зв., 22; Арк. 78). Після війни під час допитів у НКВС він указував на Георгія Іванова як зрадника Бориса Сергія і Валентина Сороки (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 4). Врешті Д. Морачевського звільнили з-під варті через недоведеність вини, хоча й були прямі свідчення проти нього.

Версія Антона Ільєвського (батька Сергія Ільєвського): зрадником організації був сам Костянтин Убийвовк, батько Олени, а справжнім організатором і керівником групи – Сергій Ільєвський (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 92).

Ця версія з'явилася останньою і пов'язана з процесами «хрущовської відлиги», зокрема з реабілітацією жертв сталінських репресій. У 1937 році Антона Ільєвського було заарештовано як ворога народу (реабілітовано в 1956 році). Цей факт біографії Сергія Ільєвського замовчувався, тому слідчі, які розглядали справу про діяльність підпільної групи, навіть не розглядали його як керівника, бо вважали сином «ворога народу». Хоча відомо, що юнак від початку входив до «трійки» групи, яка, власне, і була створена на його квартирі.

Зауважимо, що Костянтин Убийвовк, намагаючись захистити Олену, мимоволі міг надати потрібну німцям інформацію. Чоловік свідчив, що сам підтверджував візити деяких учасників групи до його доньки, які нібито приходили грати в шахи. Наївно було б думати, що німці в те могли повірити.

Гестапівське слідство завершилося смертним вироком для шести активних учасників групи. До викриття і знищення керівного осердя організації призвела низка факторів: зрада Валентини Терентьєвої; недотримання правил конспірації, необережність, бажання здобути славу й нагороди, боягузтво Сергія Сапіго, який під час слідства вигадував нісенітницю й обмовляв інших учасників для власного порятунку; зрада Георгія Іванова, арешт якого імітували німці, а через годину відпустили; помста Ільєвського Сапізі через ревності; негідна поведінка Олениного батька Костянтина Убийвовка, який часто відвідував керівника і слідчого таємної польової поліції та розповідав про тих, хто приходив до його доньки, чим хотів визволити дівчину, але вона відмовилася, написавши в листі із в'язниці: «Але ціною підлості я не буду купувати життя» (Там само. Арк. 100). Заарештований Іван Убийвовк сам попросився до слідчого і повідомив, що відвідував Олену.

Заарештована гестапо Олена Убийвовк поводитися мужньо. За свідченнями Максима Страшка, одного разу, вийшовши після допиту, вона заявила: «Загину, але знаю, що я чиста перед Батьківщиною» (Там само. Арк. 70). Дівчина підтримувала моральний стан інших заарештованих, повідомляла, про що говорять нацисти під час

слідства, адже володіла німецькою мовою. Бачачи безвихідь шістьох товаришів, які підписали обвинувальні вирoki, вона все робила, щоб було звільнено інших. Олена наголошувала на пильності, щоб нікому не було підсунуто на підпис протокол звинувачення замість протоколу допиту. В останній день свого життя вона закликала не йти на роботу до окупантів, а рятуватися від цього всіма силами (Архів УСБУ в Полтавській області. Арк. 4).

З-під арешту було звільнено 16 осіб, причетних до діяльності підпільної молодіжної групи.

26 травня 1942 року в районі старих казарм Полтави, за старим міським кладовищем, нацисти розстріляли шістьох активних учеників підпільної групи: комсомолку Лялю Убийвовк, комсомольця Сергія Ільєвського, молодшого політрука Бориса Сергу, капітана Сергія Сапіго, молодшого командира Валентина Сороку, військового техника I рангу Леоніда Пузанова. Учасниками групи були молоді люди, найстаршому з яких Сергієві Сапізі було 30 років, іншим – 20-25 років.

Підпільна молодіжна група «Нескорена полтавчанка» – цілком післявоєнний радянський ідеологічно-пропагандистський конструкт. Відповідно до матеріалів розсекреченої кримінальної справи, вона перебувала на стадії організаційного формування, ніякого штабу (пovoєнний час до нього включили шістьох страчених учасників) ще не мала. Із джерел випливає, що з листопада 1941 року по січень 1942 року лідерами групи були Олена Убийвовк і Сергій Ільєвський, а з січня по квітень 1942 року функції керівника перебрав на себе Сергій Сапіго. З кандидатурою останнього погоджувалися не всі учасники, що спричиняло конфліктні ситуації.

Провал підпільної молодіжної групи стався через неналежну конспірацію і недосвідченість її учасників. Зрадницею організації не можна вважати лише Валентину Терентьєву, адже ненадійними виявилися родичі і найближче оточення підпільників. Поведінка та особистісні риси, як-от необережність, зарозумілість і безвідповідальність, найстаршого учасника групи Сергія Сапіго значною мірою призвели до викриття групи. Негідно він поведився і під час слідства в гестапо. Тому поява вулиці Сергія Сапіго в Полтаві 1961 року свідчила про початок повороту до політики неосталінізму з його міфами.

Причетними до викриття молодіжної підпільної групи виявилися її члени Георгій Іванов і Дмитро Морачевський. Однак порушені проти них у повоєнний період слідчі справи закрили, незважаючи на існування беззаперечних доказів зради. Пояснити це можна тим, Дмитро Морачевський був майора Червоної Армії, а Георгій Іванов – учасником війни і мав військові нагороди, а тому їхні заслуги не піддавалися сумніву.

Подвиг Олени Убийвовк беззаперечний: будучи одним із лідерів організації, вона проявила мужність і сміливість, пішовши разом із товаришами на смерть.

Радянська влада та її спецслужби в післявоєнний час спотворили образ відважних захисників Полтави, які в надзвичайно тяжких умовах окупації кинули виклик ворогові, не боячись боротися та героїчно загинути. Підпільна молодіжна група виникла з ініціативи патріотично налаштованої молоді, без участі партійного керівництва, і тому викликала інтерес органів НКВС, яке тривалий час вело розслідування її діяльності. Комуністична партія та її каральні органи підозріло ставилися до тих організацій, які існували поза державним контролем.

Назва «Нескорена полтавчанка» виникла в повоєнний час і жодного стосунку до підпільної молодіжної групи не має. Це художня, літературна назва, яка з'явилася в публічному просторі завдяки повісті Олесея Гончара «Земля гуде» і потім була підхоплена партійними органами.

Насамкінець зазначимо, що розсекречена слідчо-кримінальна справа дає можливість проаналізувати повсякденний зріз атмосфери й оточення, в яких перебували і боролися молоді люди – учасники групи. Ставлення рідних, друзів, побратимів, співгромадян до ініціативної молоді, яка намагалася чинити опір нацистам, діяти, а не пересиджувати окупацію, не завжди виявлялося в розумінні, підтримці і допомозі: дехто з них обирав шлях колаборантства і зради.

Молоді люди – учасники підпільної комсомольсько-молодіжної групи – зробили все, що могли в тих умовах. Яскравим свідченням цього є слова Лялі Убийвовк, написані в листі до рідних напередодні страти: «Ми зробили небагато, але ми щиро прагнули зробити якомога більше для щастя наших людей» (Лубенський, 1977, с. 74).

Джерела та література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі – Архів УСБУ в Полтавській області). Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 69.
2. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10 000-п. Арк. 143.
3. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 2.
4. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 69.
5. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 3.
6. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 3. Арк. 6.
7. Архів УСБУ в Полтавській області Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 97.
8. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10 000-с. Арк. 279.
9. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф.Р.-105. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 39.
10. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10 000-с. Арк. 2.
11. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 9.
12. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10 000-с. Арк. 33, 42.
13. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 2. Арк.12 зв., 22; Спр. 10 000-с. Арк. 78.
14. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 11043-с. Арк. 42.

15. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659. Т. 1. Арк. 92.
16. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 4.
17. Лубенський Л. На рубежах огненных лет. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, очерки и документы. Х.: Прапор, 1977. С.74.

УДК 355.34:94[477]

Дмитро Веденєєв
(Київ)

КОНФЕСІЙНИЙ НАПРЯМ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1945–1991 РР.)

На основі архівних документів антирелігійних підрозділів радянських органів державної безпеки в Україні (МДБ-КДБ УРСР) розглядається діяльність спецслужби із створення агентурно-оперативних позицій, розвідування та проведення активних операцій в середовищі закордонних осередків Православної церкви, Греко-католицької церкви, Римо-католицької церкви, українських православних автокефалів та інших конфесійних течій. Висвітлюються структура підрозділу зовнішньої розвідки МДБ УРСР із оперативної роботи по конфесійному напрямку. Розкриваються службові пріоритети, напрями, форм і методи роботи чекістів із намагання поставити під контроль зарубіжні релігійні осередки. Дається характеристика задумам проведення «активних заходів» із розколу або дискредитації релігійних течій та їх лідерів.

Ключові слова: спецслужби, зовнішня розвідка, Православна церква, Греко-католицька церква, Римо-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, церковна дипломатія.

Based on archival documents of anti-religious units of the Soviet state security agencies in Ukraine (MGB-KGB of the Ukrainian SSR), the author examines the activities of the special service in creating agent-operational positions, reconnaissance and active operations among foreign centers of the Orthodox Church, the Greek Catholic Church, the Roman Catholic Church, Ukrainian Orthodox autocephalous and other confessional movements. The structure of the foreign intelligence unit of the MGB of the Ukrainian SSR for operational work in the confessional area is highlighted. The author reveals the service priorities, directions, forms, and methods of the Chekists' efforts to control foreign religious centers. The author describes the plans for «active measures» to split or discredit religious movements and their leaders.

Keywords: intelligence services, foreign intelligence, Orthodox Church, Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, church diplomacy.

Після відтворення Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) СРСР, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р., функції зовнішньої розвідки покладалися на Перше головне управління (ПГУ) НКДБ СРСР. У спільному наказі очільників

НКВС СРСР Л. Берія та НКДБ СРСР В. Меркулова від 11 травня 1943 р. № 232/3 визначалися, зокрема, типові структура й функції наркоматів державної безпеки союзних республік. В останніх передбачалося запровадження перших (розвідувальних) відділів НКДБ та здійснення розвідувальної роботи на території суміжних держав першими підрозділами прикордонних обласних управлінь НКДБ (ГДА МВС. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 39). Відповідно, у структурі НКДБ УРСР згідно з директивою НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. № 1395/С запровадили Перше управління НКДБ УРСР.

У післявоєнний період до провідних функцій розвідки органів держбезпеки УРСР фактором стала ескалація інформаційно-психологічної війни, у вир якої активно втягувалися певні релігійні об'єднання, провід яких емігрував на завершальному етапі Другої світової війни і мав досвід антирадянської діяльності в умовах гітлерівської окупації України. Окремі релігійні течії, що мали розгалужене підпілля в Україні, прямо пристосовували для збору різносторонньої воєнно-політичної та військово-технічної інформації в інтересах потенційного збройного конфлікту з СРСР.

Відповідно, спецслужби СРСР також намагалися створити свої оперативні позиції у зарубіжних конфесійних об'єднаннях, вплинути на їх суспільно-політичну діяльність, використати для просування власної агентури (передовсім – до Ватикану й католицьких орденів, їх спеціалізованих духовних навчальних закладів), зміцнення своїх геополітичних позицій, у т.ч. – через налагодження контактів із Православними церквами Близького Сходу, до яких залучали і можливості МДБ–КДБ УРСР (Веденєєв, 2019. с. 38-42).

Окремим чинником стала ліквідація у 1946–1949 рр. Греко-католицької церкви (ГКЦ) в Галичині й Закарпатті, оперативна розробка катакомбних громад ГКЦ в УРСР та відстеження їх контактів із Ватиканом й духовними центрами ГКЦ за кордоном. За даними розвідки МДБ СРСР, станом на 1950 р. в Західній Україні проживало понад 1000 колишніх греко-католицьких священників до 500 монахів ГКЦ, котрі, незважаючи на перехід в РПЦ або формальний відхід від служіння, «на практиці продовжують залишатися активними прибічниками Ватикану» (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 186). Крім того, радянська розвідка співпрацювала із спецслужбами нових підконтрольних союзників – країн «народної демократії» у Східній Європі, де розпочався активний наступ на місцеві громади римо- й греко-католиків аж до ліквідації останніх.

Розширилися і територіальні межі охоплення розвідувальною діяльністю республіканського НКДБ, з 1946 р. – Міністерства державної безпеки (МДБ) Української РСР. Відповідно до наказів МДБ СРСР від 2 листопада № 00497 та від 10 листопада № 00274

відбулися суттєві корективи функцій 1-го Управління МДБ Української РСР, що привело до затвердження нового штату розвідки. До нової структури – 1-го Управління МДБ УРСР ввели спеціалізований на «релігійній лінії» підрозділ – 2-й відділ (два відділення, 13 посад) – із оперативної розробки центрів католицької та греко-католицької церкви, сіоністських організацій та єврейських клерикально-націоналістичних центрів, осередків інших конфесій на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії (ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 4. Арк. 3-5).

В подальшому, у мірі організаційно-функціональних змін в 1-у (розвідувальному) Управлінні КДБ УРСР, функції роботи по закордонним релігійним конфесіям передали 1-у відділу (політична розвідка, робота по закордонних центрах українських націоналістів). Станом на 1976 р. до структури розвідувального управління додався 4-й відділ (спецпропаганда проти закордонних політичних центрів української еміграції), а 6-й відділ здійснював агентурно-оперативну роботу у закордонних «антирадянських центрах» (Скрипник, 2019, с. 261).

Серед специфічних напрямів оперативних зусиль зовнішньої розвідки створеного у 1954 р. Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР варто виокремити роботу по українським зарубіжним (еміграційним) релігійним центрам – передовсім, української автокефальної та греко-католицької церков. Як свідчить «План перспективних агентурно-оперативних заходів із впровадження агентури органів КДБ в закордонні церковні центри» (лютий 1957 р.), цей напрям діяльності тісно пов'язувався із інформаційно-психологічним протиборством в рамках міжблокового протистояння у світі, під час якого і противники СРСР намагалися використати клерикальні центри, котрі нерідко взаємодіяли із еміграційними політичними угрупованнями народів СРСР.

Нам думку аналітиків КДБ УРСР, основними формами залучення зарубіжних релігійних центрів в рамках «ідеологічної диверсії» проти СРСР слугували:

- створення на Заході негативної суспільної думки по відношенню до Радянського Союзу та соціалістичному табору в цілому;

- направлення до СРСР по нелегальних каналах релігійної та пропагандистської літератури, трансляція відповідних радіопередач;

- направлення до СРСР спеціальних кур'єрів з інструкціями із використання конфесійного чинника для «ворожої роботи»;

- збір спеціалізованими структурами Ватикану та осередками «Свідків Єгови» в інтересах іноземних спецслужб, через вірних «на основі церковної дисципліни» різносторонньої інформації про

становище в СРСР та інших державах – членах Організації Варшавського Договору (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 213).

Огляд розвідувальної роботи КДБ УРСР (25 травня 1959 р.) по зарубіжних клерикальних центрах свідчив, що ЦК КПРС й Голова КДБ СРСР поставили перед спецслужбою «серйозні завдання» із посилення оперативної роботи, приділяючи при цьому «особливу увагу із проникнення нашої агентури в зарубіжні антирадянські центри з завданням розвідки та розкладницького характеру», враховуючи, що з 1950-х рр. релігійні організації стали енергійно використовуватися спецслужбами противників в «підривних цілях».

Спецслужби, зазначалося у відомчих документах, «зосередили в США всі основні церковно-сектантські центри... і у повному контакті з Ватиканом й розвідувальними органами Ватикану, активно використовує ці центри для ідеологічної диверсії» проти «СРСР і країн народної демократії». Самі ці «центри», йшлося в документі, очолюються «церковними авторитетами із числа відомих українських націоналістів-емігрантів, що є у переважній більшості вихідцями із західних областей України».

Серед пріоритетних об'єктів розвідувальних спрямувань КДБ фігурували Ватикан, зарубіжні об'єднання українських греко-католиків (УГКЦ), «Синод РПЦ в Америці» митрополита Анастасія (Грибановського), «Синод Української автокефальної православної церкви в США» митрополита Никанора (Абрамовича), «Об'єднана українська православна церква в Америці» під проводом митрополита Іоанна (Теодоровича) та єпископа Мстислава (Скрипника), «Українська греко-православна церква» в Канаді митрополита Іларіона (Огієнка). Наголошувалося на співробітництві представників цих конфесій із іноземними розвідками, зокрема – генеральний вікарій УГКЦ в Мюнхені Голинський іменувався співробітником американського розвідцентра «Астра», котрий намагався перенести свою діяльність в Україну). Докладалися зусилля із відновлення контактів з особами, котрі раніше перебували в агентурному апараті НКВС-НКДБ, зокрема, з довоєнним агентом «Степановим» (І. Губою, 1885–1965), архієпископом «УАПЦ в екзилі» (США, з 1954 р. перейшла в юрисдикцію Костянтинопільського патріархату). Одночасно провели «перспективні вербування» на території УРСР, у т.ч. – агента «Ткаченка», родича архієпископа УАПЦ Михайла (Хорошого), «Євгена» і «Кунша» (близьких до верхівки «Синоду УАПЦ в США»), «234» (старого знайомого Мстислава Скрипника), колишнього секретаря Київського архієпископа УАПЦ Пантелеїмона (Рудика), «Хмельницького» (підтримував листування із Іларіоном Огієнком) (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 3-4, 117-135, 210, 217-218).

Частина конфідентів КДБ («Бандура», «Іреней» тощо) використовувалася як «маршрутна агентура» – під час поїздок до

рідних в діаспору вони намагалися налагодити розробку ректора навчального закладу Ватикану з підготовки місіонерських кадрів «Руссікума» Іренея Назарко, генерального архімандрита ордену «Василіан» Павла Миськіва, генеральної настоятельки ордену «Служебниць» Химій, авторитетних священослужителів-католиків. Агент «Вірний» (колишній ієрей ГКЦ, перевірений на розробках катакомбників-уніатів) готувався до безстрокового зарубіжного відрядження для занурення в закордонні громади ГКЦ. Найбільшого успіху досягнув, імовірно, агент «Стяг» (псевдонім змінений – **Авт.**), котрий з 1944 р. результативно розробляв середовище ГКЦ й підпілля ОУН, надав «матеріали» для численних арештів. Виїхавши за кордон, аж до «перебудови» в СРСР постачав змістовну інформацію про «задуми Ватикану і закордонних антирадянських клерикально-націоналістичних центрів» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501. Арк. 20; Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20. Арк. 23, 131-132).

Планувався спільний комплекс заходів 1-го та 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ УРСР із удосконалення агентурно-оперативної розробки зарубіжних релігійних центрів, пов'язаних із іноземними розвідками. Водночас визнавалося, що заходи органів КДБ УРСР «носять примітивний характер», не дають «особливої користі», самі чекісти незадовільно орієнтуються у діяльності згаданих структур і не мають на цій ділянці кваліфікованої агентури. Відтак пропонувалося створити у ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи по закордону під релігійним прикриттям», в КДБ УРСР – окреме відділення в 1-у відділі). Висловлювалися міркування про необхідність направлення за кордон «перевіреної агентури» із числа священнослужителів РПЦ і Римо-Католицької Церкви (РКЦ) на посади настоятелів або адміністраторів, використання значних можливостей католикоса Вірменської григоріанської церкви, для створення закордонних резидентур під «церковним прикриттям», а також збільшити відправлення зарубіжній аудиторії матеріалів щодо релігійного життя в СРСР.

Утім, пріоритетним завданням зовнішньої розвідки у конфесійній сфері залишалося сприяння утриманню під контролем католицького релігійного середовища та закордонних центрів Української ГКЦ. Про це, зокрема, свідчило скликання 15 вересня 1958 р. спеціальної наради у КДБ СРСР з проблем оперативної роботи щодо римо-католиків, в якій провідну роль відводилося представникам КДБ України. Обговорювався проєкт «відриву католицької церкви у країнах народної демократії від Ватикану» й відділення РКЦ в СРСР від Папського Престолу.

Висувалося завдання створення «Російської католицької церкви», для чого передбачалося:

– провести кампанію з компрометації католицького духовенства (порушення цілібату, матеріальні зловживання тощо) і через агентуру із єпископату РКЦ в СРСР направити листа до Ватикану з проханням дозволити «централізоване керівництво католицькою церквою в Радянському Союзі»;

– створити деканати (благочиння) РКЦ на чолі с з перевіреними агентами-ксьондзами;

– відкрити друковане видання радянських католиків та провести масштабну кампанію з підриву репутації Ватикану та інспірування остаточного розриву.

Крім того, планом роботи 4-го відділу (оперативна розробка релігійної сфери) 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ при РМ УРСР (1960 р.) передбачалося створення ініціативної групи з підготовки відокремлення радянських католиків від Ватикану (із залученням агентів з числа священників РКЦ «Аргуса», «Путніса», «Кардинала»), проведення оперативної гри (спільно з зовнішньою розвідкою) с кардиналом Леоні у Ватикані, «підведення» власної агентури в оточення префекта Східної конгрегації Ватикану (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 54-55).

Зрозуміло, що значний оперативний інтерес становив Орден єзуїтів, котрий з 1534 р. накопичив величезний досвід розвідувальної та пропагандистської діяльності і на той час нараховував 34 тис. активних членів і 300 тис. кандидатів, («духовних солдат»). По даними ПГУ КДБ СРСР, лише у травні 1960 р. Ватикан направив до Ірану шість єзуїтів, випускників відомого навчального закладу «Руссікуму», котрі пройшли спеціальну підготовку до дій в соціалістичних державах Східної Європи в «особливому бюро» на чолі із згаданим єзуїтом Леоні. У подальшому передбачалося перекидати емісарів Ордену до СРСР через Іран, Пакистан та Туреччину.

Значуща випереджувальна інформація щодо планів діяльності Ордену єзуїтів в СРСР та в УРСР надходила до радянської розвідки від партнерських спецслужб країн-членів Організації Варшавської Угоди, передовсім – від 1-го (розвідувального) Департаменту Служби безпеки МВС Польщі та розвідки МВС Угорщини. Зокрема, агент угорської розвідки дізнався від колишнього архієпископа Естергома й примаса Угорщини кардинала Йожефа Міндсенті (в 1956–1971 рр. переховувався у посольстві США в Будапеште) про настанови розвідувальної роботи Ордену щодо СРСР, передовсім – через власні агентурні позиції серед католиків Закарпаття й Галичини (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 32).

Як повідомляла до ПГУ КДБ СРСР розвідка Угорщини, у лютому 1960 р. в Римі, у колегіумі «Руссікум» (із 37 його випускників 1958 р. 11 представляли народи СРСР, 8 – Китай, решта – Східну Європу) відбулася нарада під головуванням єпископа Споскана, на якій

ректор «Руссікума» Горачек повідомив про 150 єзуїтів, «вживлених» в СРСР за тривалий період. Тоді польська спецслужба підтвердила факт прийому учасників наради та групи єзуїтів російського походження Папою Римським, який поставив їм нові завдання з «таємною апостольської діяльності» в СРСР (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 30-31).

Перспективним вважався напрям із «підпорядкування» спецслужбі протестантських деномінацій України (передовсім – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів), у т.ч. і для використання в оперативних інтересах «багатої матеріальної бази» їх зарубіжних громад. Пропонувалося через агентуру серед його функціонерів, «витиснути» американські місіонерські групи й «паралізувати підривну діяльність американської розвідки» в осередках баптистів Східної Європи, активізувати роботу протестантів України (конфідентів КДБ) в міжнародних релігійних форумах, скликати (під егідою спецслужби) в СРСР організаційний комітет з проведення міжнародного (всеєвропейського) конгресу протестантських громад.

Як свідчать нещодавно розсекречені документи Служби зовнішньої розвідки України («Щоб міг схилити українських церковнослужителів до приєднання до Московської патріархії...»), органи КДБ СРСР та Української РСР створили і механізм придбання агентури для розробки зарубіжних осередків Православної Церкви. Розуміючи оперативні можливості 1-го Управління (зовнішньої розвідки) КДБ УРСР, її московські куратори у травні 1965 р. запропонували підібрати (для використання у країнах з великою українською діаспорою), таких, що володіють англійською, німецькою, іспанською та румунською мовами з поміж «агентів із числа священників-українців» та направити за кордон по лінії зовнішніх зв'язків Московської Патріархії: до США – священника на посаду секретаря Екзархата РПЦ, в Канаду – 2-3 священника, до Аргентини – 2-3 ієрея для роботи в сільській місцевості, 1-2 священники – в Західний Берлін.

Висувалися і вимоги до «кандидатів» – належне володіння мовою країни служіння, спеціальна духовна освіта, орієнтація у сучасних міжнародних відносинах, політична лояльність та випробуваність у «практичних справах». Підбір кандидатів на залучення до негласної співпраці (спільно з контррозвідкою КДБ УРСР) доручили начальнику 1-го відділу 1-го Управління КДБ УРСР. Залучалися і агентурні можливості обласних Управлінь КДБ. Зокрема, Управлінні КДБ по Одеській області підбрало для направлення у Канаду по лінії Патріархії конфідента «Іванова» – колишнього клірика Української автокефальної православної церкви, що прийняв сан ще в 1942 р.

Одночасно здійснювався підбір конфідентів для роботи у провідних духовних центрах світового Православ'я. Зокрема, в Україні підбиралися й вербувалися для подальшої роботи за кордоном під орудою ПГУ КДБ УРСР кандидати на нелегальну роботу по лінії релігійних об'єднань. Так, в православному Овруцькому монастирі (Житомирська область, закритий наприкінці 1950-х рр. у рамках «хрущовських гонінь» на Церкву) за вказівкою ПГУ КДБ СРСР придбали конфідентів серед молодих монахинь із фельдшерською освітою для подальшого направлення до Горненського монастиря поблизу Єрусалиму.

Великий комплекс розвідувально-аналітичних заходів було проведено 1-м Управлінням КДБ УСРСР за кілька років навколо підготовки до відзначення 1000-ліття Хрещення Русі у 1988 р., навколо якого точився великий комплекс імплементованих у стратегію психологічної війни заходів іноземних спецслужб, еміграційних релігійних об'єднань та політичних осередків діаспори.

Проводилися і «активні» заходи проти верхівки закордонних релігійних об'єднань. Як повідомляв КДБ УРСР до ЦК Компартії України (9 лютого 1988 р.), розвідкою велася операція «Конклав» із компрометації перед Ватиканом очільників УГКЦ з використанням як справжніх, так і підроблених чекістами документів митрополита УГКЦ Йосипа (Сліпого). При цьому «плани Й. Сліпого з його таємного архіву» стосовно «творення патріархату УГКЦ» та щодо його авторитарних методів керівництва оперативним шляхом просувалися до провідів закордонних осередків ОУН та греко-католицької церкви (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990). Спр. 7. Арк. 33).

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ (далі – ГДА МВС). Ф. 45. Оп. 5. Спр. 36.
2. Веденєєв Д. Церковна дипломатія і спецслужби. Зовнішні справи. 2019. № 2-3. С. 38–42.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 4. Спр. 13.
4. ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 4.
5. Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистояння, звершень. Київ: АДЕФ-Україна, 2019. 344 с.
6. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4.
7. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501.
8. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20.
9. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2.
10. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409.
11. «Щоб міг схилити українських церковнослужителів до приєднання до Московської патріархії...». URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/shchob-mih-skhylyaty-ukrainskykh-tserkovnosluzhyteliv-do-pryiednannya-do-moskovskoi-patriarkhii>.
12. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 27. Спр. 1.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990). Спр. 7.

Людмила Бабенко
(Полтава)

**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВУЧК–ГПУ
В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
У 1920-х рр.**

У статті аналізуються методи і напрями діяльності спецслужб щодо православного духовенства, які забезпечували всебічну поінформованість партійно-державного керівництва про стан релігійного життя, що давало можливість впливати на перебіг його подій.

Ключові слова: духовенство, Православна церква, спецслужби (ВУЧК – ГПУ), репресії.

In this article are analysed methods and directions of Security Services work with clergy. They let fully informate party's leadership about the situation in religious life and gave the opportunity to influence that situation.

Keywords: clergy, Orthodox Church, Security Services, repression.

Православне духовенство в Україні вже в перші місяці встановлення радянської влади опинилося в орбіті класової боротьби. Кваліфіковане як носій реакційної ідеології поваленого експлуаторського ладу, воно, за задумом більшовиків, мало втратити свій традиційний соціальний статус. Проте ліквідувати духовенство методами «червоного терору» в ході громадянської війни не вдалося, а масове закриття церков і монастирів настільки ускладнило становище більшовицької влади, що останній довелося вдатися до коригування своєї антирелігійної політики.

Державно-церковні відносини за радянської доби значною мірою вже знайшли своє висвітлення у працях сучасних вітчизняних дослідників В. Пащенко, О. Ігнатуші, О. Тригуба, В. Войналовича, М. Михайлуци, А. Киридон, Д. Веденєєва. Р. Подкура, В. Силантьєва та інших. В основі глибокої зацікавленості проблемою лежать як наукові, так і суспільно-політичні чинники, котрі актуалізуються перебігом подій новітньої історії України. Метою автора статті є аналіз технологій та інструментарію руйнування Православної церкви, котрі стали результатом тісної взаємодії партійних органів і радянських спецслужб. Предметом дослідження є роль органів державної безпеки ВУЧК-ГПУ у створенні системи негласних форм збору інформації упродовж 1920 – початку 1930-х рр., зокрема, через формування агентурної мережі, що давало можливість встановлення контролю за повсякденною діяльністю духовенства і віруючих.

Органи держбезпеки в умовах радянської влади стали не лише головною опорою більшовиків у боротьбі з класовими ворогами, але й виконували важливу роль інформаційно-аналітичного обслуговування керівництва країни. Дослідники часто покликаються на думку відомого радянського чекіста та організатора терористичних актів проти діячів національно-визвольного руху П. Судоплатова про те, що без відповідного висновку органів держбезпеки, як правило, не ухвалювалися рішення з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Антирелігійна стратегія також формувалася значною мірою під впливом висновків, які надавалися органами держбезпеки. Наприклад, циркуляр НКВД УСРР, у структурі якого перебувало ГПУ, від 30 січня 1925 р., застерігаючи місцеві органи влади від грубого адміністрування і тиску на духовенство, водночас наголошував, що це «не повинно відволікати від головної мети відокремлення церкви від держави – попередження можливості використовувати релігію і церкву в інтересах збереження класового ладу і ослаблювати пильність за тим, щоб церква і релігійні громади не перетворили релігію в знаряддя контрреволюції» (ДАЧО. Ф. П-8477, Оп. 3. Спр. 358 Арк. 7). Релігійні організації, на думку авторів документа, були на даний час «єдиною легальною формою організації мас – через них формується ідеологія дрібної буржуазії» (ДАЧО. Ф. П-8477. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 14 зв.).

Отже, боротьба з духовенством та його впливом мала продовжуватися, але у більш досконалих і витончених, конспіративних формах. У результаті реорганізації Надзвичайної комісії 22 березня 1922 р. однією з найголовніших функцій Державного політичного управління (аббревіатура рос. мовою ГПУ – Л.Б.) стає інформаційно-аналітичне забезпечення партійно-державних органів. Підготовкою інформації займалися губернські, пізніше окружні відділи ГПУ. Вона надсилалася в ГПУ УСРР у Харкові, головам губвиконкомів, секретарям територіальних партійних комітетів, відділам ГПУ сусідніх губерній (якщо цього потребувала оперативна обстановка). Інші структури-адресати визначалися конкретною ситуацією. Інформаційно-аналітичні зведення з встановленою періодичністю надсилалися керівництву ОГПУ в Москві.

Інформування 1920-х рр. матеріалізувалося в кількох відмінних за змістом і характером категоріях документів – інформаційних зведеннях або довідках та аналітичних доповідях і звітах. Інформзведення (щоденні, тижневі, двотижневі, місячні) фіксували поточні факти, події, основні тенденції та нові явища політичного й економічного стану адміністративної одиниці, політичні настрої різних суспільних груп, серед яких в окремий розділ виділялося духовенство. Чекісти не обходили увагою жодну найдрібнішу деталь у настроях і

поведінці духовенства, релігійного активу та віруючих – висловлювання, чутки, реагування на громадсько-політичні події, заходи радянської влади, підозрілі зустрічі тощо.

Питаннями духовенства займалася спеціальна група політичного відділення секретно-оперативної частини (СОЧ) (пізніша назва – секретно-політичні відділи) губернських відділів, а в масштабах республіки – 6-те відділення СОЧ ГПУ УСРР. З метою одержання необхідної для аналізу політичної ситуації інформації спецслужба налагодили тотальне стеження за священнослужителями і релігійним активом. Спеціальні підрозділи – інформаційно-агентурні групи кожного територіального відділу ГПУ були зобов'язані забезпечити наявність дієвої мережі секретних співробітників та інформаторів. Більшість методів і прийомів більшовицької спецслужби здебільшого мали універсальний характер. Про необхідність створення агентурної мережі у середовищі різних соціальних груп суспільства як джерела інформації йшлося вже в перших нормативних документах, які регулювали діяльність ВЧК. Так, у «Положенні про Надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією ВЧК 1 червня 1918 р. вказувалося, що вони повинні повсякчасно здійснювати «... б) нагляд за місцевою буржуазією й за спрямуванням у її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої й центральної влади інформації про наявні безпорядки та припинення їх ...» (ВЧК-ГПУ, 1989, с. 7).

Налагодження інформаційно-аналітичної та агентурної роботи вимагав від підлеглих співробітників Ф. Дзержинський у листі до І. Уншлихта, С. Мессінга і Т. Самсонова (РДАСП. Ф. 76. Оп. 3. Спр. 150. Арк. 10-12). Він пропонував зосередитися на нагляді за роботою у різних сферах економічного, соціально-політичного, релігійного життя радянського суспільства, укорінити в їхнє середовище агентуру, готувати періодичні інформаційно-аналітичні звіти. Наказом ГПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р. запроваджувалася класифікація секретних співробітників. Встановлювалося три категорії: 1) агент зовнішнього спостереження (штатний секретний співробітник, що працював по лінії оперативного відділу); 2) інформатор (особа, здебільшого лояльна до радянської влади, завербована або введена в організацію, установу, помешкання по лінії інформаційного відділу); 3) освідомлювач (особа, завербована з ворожого середовища або введена в антирадянську організацію для висвітлення її діяльності й перебувала в підпорядкуванні секретного та контррозвідального відділів) (*Лубянка...: справочник*, 2003, с. 5, 27-28).

Методи роботи з агентурою схематично описані у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР, які частково збереглися в центральних і обласних державних архівах. Наприклад,

уповноважений губвідділу та його помічники «обслуговували» певну кількість «об'єктів», виявляли відповідні кандидатури та вербували їх для оперативних цілей. У розпорядженні співробітників органів держбезпеки були конспіративні квартири, на яких у визначений час вони зустрічалися з агентами, отримували інформацію, давали чергові завдання. Донесення готували у двох примірниках: один підшивали у літерну справу, інший – в особову справу агента. Далі інформація надходила в інформаційний відділ губвідділу, аналізувалася, зіставлялася з іншими агентурно-оперативними розробками й передавалася для подальшої розробки та реагування (*Отчёт Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии*, 1994, с. 6, 234).

Кожен агент мав псевдо, яким підписував власні донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжніми прізвищами. Варто зазначити, що до сьогодні цей вид документації належить до особливо таємної. У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. Водночас діяли жорсткі вимоги щодо змісту, структури, точності наведених даних у донесеннях, які надходили від агентури.

Ще в 1920 р. чекісти визнавали, що «питання освідомлювальної агентури по духовенству найбільш болюче в ЧК за складністю його виконання». Тому, щоб схилити його до співробітництва, широко практикувалися матеріальна винагорода, шантаж, залякування тощо. Вербування агентури вважалося надзвичайно тонкою справою, яка вимагала оперативної майстерності, «знайомства з духовним світом», тому співробітники територіальних, передусім, повітових і окружних відділів ГПУ ретельно інструктувалися з питань «вербування освідомлювачів і ведення особових справ сексотів» (ДАЧО. Ф. Р-15, Оп. 4. Спр. 13. Арк. 7, 16). Вже в 1922 р. у доповідях губвідділів зустрічаємо повідомлення про конкретні результати. Зокрема по місту Чернігову працювало 7 освідомлювачів з числа духовенства. Всього за звітний рік інформаційно-агентурною групою було поставлено і виконано 659 завдань по освідомленню, встановленню осіб і спостереженню та отримано 3926 так званих оперативних сигналів (ДАЧО. Ф. Р-15, Оп. 4. Спр. 13. Арк. 8, 10, 12 зв., 35). Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 р. повідомляв, що «... за останні три місяці ми провели велику роботу по насадженню освідомлювальної мережі на селі, ...маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів... Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані» (ДАВО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 21-22).

Співробітники органів держбезпеки орієнтувалися передусім на вербування церковної ієрархії, представників якої змушували «... під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам (органам держбезпеки. – Л.Б.)

корисними». Так, рішенням засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося «... після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру кожного служителя культу», граючи на марнославстві, «розігрувати різні варіанти, заохочуючи їхні побажання й задуми» (Митрофанов, 2002, с. 233-234). Загалом варто виділити найбільш поширену мотивацію вербування, яка застосовувалася нв практиці чекістами щодо духовенства: залякування репресивними заходами щодо самих священників або членів їхніх родин, шантажування компрометувальними фактами, обіцяні гарантії збереження парафії, привілеїв, використання особливостей характеру особи, зокрема кар'єризму, марнославства тощо, штучне розпалювання інтриг та ворожнечі між священниками, матеріальну зацікавленість. Останнє, на думку чекістів, було найдієвішим чинником: «При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву. будуть зв'язувати їх (священників – Л.Б.) і стосовно іншого, а саме того, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність» (Митрофанов, 2002, с. 234).

Політику фінансування ВУЧК–ГПУ на агентурно-оперативні потреби визначало Політбюро ЦК КП(б)У, створюючи спеціальні комісії. Так, один з протоколів «особливої теки» Політбюро персоніфікує одну з таких комісій: «... у складі тт. Чубаря, Затонського і Поповича» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 92-92 зв.). Численні факти з архівних документів свідчать про поширену практику підкупу сексотів з одного боку та постійну нестачу коштів на потреби «розкладення духовенства» з іншого. Наприклад, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа з проханням: «У зв'язку з використанням усіх кредитів ...прошу асигнувати по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» (ДАВО. Ф. Р-925. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 97). Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав в одному з донесень: «Утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться в колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень» (ДАВО, ф. П-1, оп. 1. спр. 58, арк. 19). У 1926 р. керівництво ГПУ зазначало, що «... жодна сфера чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2318. Арк. 39).

Повідомлення добровільних чи вимушених сексотів давали можливість співробітникам спецслужб працювати на випередження, маніпулювати людьми, змушуючи грати відведену їм роль, усувати «неблагонадійних елементів», провокувати інтриги для зриву певних заходів у церковному житті тощо. Неблагонадійні священники перебували на оперативному обліку або в оперативній розробці. На них заводилися справи-формуляри, в яких накопичувалися матеріали

стеження, компрометуючі факти, критична маса яких дозволяла заводити кримінальні справи. Так, коли у 1924 р. стало очевидним, що єпископ Пахомій (Кедров) зі своїми прихильниками ставив за мету «не дати можливості організуватися групі “Жива церква”» у Чернігові, виникла потреба «прибрати» Пахомія, щоб розвалити створену ним «прогресивну» групу. У терміновому порядку були зібрані компрометувальні матеріали і заведена слідча справа, передана згодом до ревтрибуналу. Пахомія засудили до заслання на 3 роки, внаслідок чого припинила своє існування «прогресивна група» (ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 6-6 зв.). Коли Пахомій повернувся із заслання у 1928 р., на нього знову була заведена справа-формуляр. До чергового арешту в 1930 р. вона становила 2 томи, тоді як сама кримінальна справа 21 аркуш (ДАЧО. Ф. П-8840. Оп. 3. Спр. 6832. 21 арк.).

Директивні документи ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР постійно наголошували на необхідності посилення агентурно-оперативної роботи спецслужб у галузі релігійного життя. Особливо актуалізувалося це питання з початком проведення суцільної колективізації. Циркулярний лист ОГПУ СРСР № 37 від 22 березня 1930 р. безпосередньо акцентував, що у зв'язку з загостренням класової боротьби численні церковні організації вийшли далеко за межі тієї діяльності, якою займалися раніше, і перетворилися на відверто антирадянські організації, які ставлять перед собою певні політичні завдання. Крім того, «церковники», як стверджував документ, були «керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 383, 9. Арк. 1).

Водночас, наполягаючи на закритті церков та інших молитовних будинків у районах суцільної колективізації й адміністративному виселенні священників, керівництво ОГПУ пропонувало «зайняти особливу лінію» щодо «служителів культу – освідомлювачів», які тут проживали: «Треба цінних освідомлювачів зберегти там для подальшої роботи по церковниках. Менш цінні освідомлювачі, які можуть потрапити під виселення з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язку з органами ОГПУ. Їх треба буде використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, повідомивши у відповідні органи ОГПУ про їх переїзд». Не такою привабливою виглядала перспектива тієї групи освідомлювачів, які виявилися «...абсолютно некорисними в сенсі їх працездатності і цінності». Система відмовлялася від використаного баласту: «З такими повинен бути розірваний зв'язок із взяттям їх на облік». Потенційними об'єктами репресій ставали агенти, запідозрені в подвійній грі: «До освідомлювачів-церковників, які виявилися при перевірці дворушниками, необхідно застосувати суворі репресії» (підкреслено в документі. – Л.Б.) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 383. Арк. 7).

Інший циркуляр секретно-оперативного управління ОГПУ № 30 від 28 січня 1931 р. у контексті вказівки про «посилення спецагентури серед церковників» вимагав від територіальних відділів ГПУ використовувати для залучення нової агентури процеси слідства та ліквідації «... контрреволюційних організацій, маючи на увазі, що об'єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, що відіграють велику роль у контрреволюційній діяльності церковників» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 385, б/н).

Духовенство було позбавлене права таємниці листування оскільки останнє підлягало тотальній перлюстрації з боку органів ДПУ і в результаті перетворювалося на одне з головних джерел для інформаційно-аналітичних документів. Керівники Чернігівського губвідділу ДПУ доповідали: «Вся кореспонденція, яка проходить через пошту, перлюструється... Порядок перегляду наступний: вся підозріла на вигляд, до запитання, кореспонденція духовенства і за завданнями окремих груп секретно-оперативної частини переглядається вся» (ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 22).

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи ВУЧК-ГПУ постійно нарощували свою присутність на всіх рівнях релігійних громад. За архівними документами ГПУ УСРР вдалося встановити певну динаміку вербування агентури у середовищі православного духовенства. У 1927 р. секретним відділом всього було завербовано 266 осіб, із них за липень-вересень – 121 особу, далі у вересні – 36, жовтні – 26, листопаді – 43, грудні – 22 особи. У січні 1928 р. – 39, лютому – 24, березні – 36, квітні – 30. у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Т. 15. Арк. 199 зв., 219 зв., 260 зв.). Агентурна робота виявилася одним з найдієвіших інструментів забезпечення поінформованості органів державної влади про все, що відбувалося у православному релігійному середовищі. Система заходів спецслужб сприяла моральному переродженню значної частини духовенства, укоріненню конформізму в його свідомості та поведінці.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської обл. (далі – ДАЧО) ф. П-8477, оп. 3, спр. 358, 48 арк.
2. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин. Н. В. Петров. М. : МФД, 2003. 766 с.
3. Отчёт Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994. 234 с.
4. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, 175 арк.
5. ДАЧО, Ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, 165 арк.
6. Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 57, 246 арк.
7. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. СПб., 2002. 442 с.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 34, 221 арк.
9. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, 16 арк.
10. ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, 49 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, 69 арк.
12. ДАЧО, ф. П-8840, оп. 3, спр. 6832, 68 арк.
13. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 383, 9 арк.
14. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 385, 23 арк.
15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 15, 353 арк.

УДК 27-89:94(477.46)"1835/1838

Олексій Дедуш
(Біла Церква)

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ГРОМАДА МІСТА БІЛА ЦЕРКВА У 1835–1838 РР.

(моїм предкам з роду Грабовських присвячується)

Стаття присвячена висвітленню пізнього періоду існування греко-католицької громади міста Біла Церква у 1835–1838 рр. На той час це була малочисельна група переважно колишніх шляхтичів, які попри тиск зберегли своє віросповідання та окрему ідентичність. Також у статті порушено питання походження уніатського духовного роду Грабовських, один з представників якого тривалий час був настоятелем для білоцерківських греко-католиків.

Ключові слова: греко-католицизм на Київщині, Біла Церква, уніати у Російській імперії, підросійська греко-католицька шляхта.

The article is dedicated to highlighting the late period of the existence of the Greek Catholic community in the city of Bila Tserkva in 1835–1838. At that time, it was a small group of predominantly former szlachta noblemen who, despite pressure, preserved their faith and separate identity. The article also raises the question of the origin of the Uniate clerical family of the Hrabovski, one of whose representatives served as the long-term superior for the Bila Tserkva Greek Catholics.

Keywords: Greek Catholicism in the Kyiv region, Bila Tserkva, Uniates in the Russian Empire, Russian Greek Catholic szlachta.

Греко-католики Правобережної України у Російській імперії, після поділів Речі Посполитої, опинились у складних умовах. Більшість духовенства та прихожан перейшли у православ'я, оскільки літургійні відмінності обох деномінацій були мінімальні. Однак певні групи шляхти та рідше селян продовжували зберігати вірність унійній церкві, що було доволі сміливим вибором. Зважаючи на те, що греко-католики втратили більшість культових споруд, то відправляти обряди вони могли лише у поодиноких каплицях, нерівномірно розподілених по повітах. За колекцією уніатських сповідних розписів Київській

губернії 1820–1838 рр., яка зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Київ, найбільша кількість греко-католиків у цьому регіоні мешкала у Сквирському повіті. Відповідно, каплиці для вірян сусідніх повітів, зокрема, Васильківського та Радомишльського, розташовувались у населених пунктах Сквирщини.

До поділів Речі Посполитої згідно візитації 1792 р. унійна церква у Білій Церкві мала 6 парафій, вірянами яких були 499 дворів місцевих жителів [4]. Це свідчить, що практично все населення центру Поросся було греко-католиками, хоча так звані «дизуніти» (православні) також були представлені у локальній релігійній палітрі. Однак згадана вище перевірка показала, що білоцерківський греко-католицький клір як правило мав низький фаховий рівень, що суттєво вплинуло на масовість його переходів до російської православної церкви у 1794–1795 рр.

Вже через 44 роки, у 1836 р. у Білій Церкві фіксується лише 9 греко-католиків, до яких через рік додалась ще одна особа, а за рік до того сповідалось лише 8 осіб [18]. Білоцерківські уніати були прихожанами каплиці у с. Тадіївка Сквирського повіту, куди також ходили парафіяни з Ожегівки, Пархомівки, Чупири та Ставища. Біла Церква була найбільш віддаленим населеним пунктом з цього переліку, сполучення з яким забезпечувалось через шлях на Володарку.

Очільником тадіївської унійної парафії з 1827 р. був Єфрем Єрофійович Грабовський – син покійного настоятеля Мошурівської греко-католицької каплиці, а пізніше безмісного пароха Єрофія Івановича (бл. 1767 – 19.05.1826 ст. ст.) [17], який постійно проживав у с. Лацова Уманського повіту [1]. Після остаточної ліквідації унійних парафій у 1840 р. Єфрем Грабовський став православним священником села Завадівка Сквирського повіту, де служив до своєї смерті у віці 63 роки у 1855 р. [10]. З дітей колишнього греко-католицького пароха тільки Іван продовжив справу батька, ставши настоятелем церкви у с. Черкас Васильківського повіту [6]. Сини – Микола Єфремович став титулярним радником у Київській цивільній палаті [11], Семен Єфремович – столоначальником Сквирського земського суду [9], а донька Устина – дружиною колезького регістратора Сквирського казначейства Йосипа Гавриловича Сіренка [8].

Антропонімічний аналіз прізвищ показує, що переважна більшість білоцерківських греко-католиків належали до колишньої шляхти, яка з початку 1830-х піддалась так званому «розбору». Завдяки іншим документам вдалось встановити, що Рафаїл Раковський станом на 1834 р. був дворянином 2-го розряду. Серед селян ми бачимо Никифора Сидоренка, який мав на час сповіді поважний вік понад 80 років та проживав у Білій Церкві згідно ревізьких казок

щонайменше з 1795 р. Загалом у згаданій вище колекції сповідних розписів ми бачимо тенденцію, що слуги заможних уніатів також мають віросповідання своїх господарів. Такими служницями серед білоцерківців фігурують Домникія Новицька і Олена, прізвище якої не зафіксовано.

У списку 70% складають жінки, тому загалом може скластись враження, що у переліку переважають самотні люди. Однак наявність в окремому дворі одного уніата не означало, що такі люди були без родини. Як правило, греко-католики Київщини 1830-х рр. проживали у релігійно-міксованих сім'ях. У певні роки парахи вказували віросповідання чоловіків чи дружин своїх парафіян, однак у період 1835–1838 рр. тадіївський настоятель такого не практикував. Діти від таких змішаних шлюбів ставали відповідно католиками, або православними, тому теж не відображені у документі.

Після 1840 р. греко-католики Правобережної України були змушені остаточно відректись від своєї віри, ставши православними або римо-католиками. Але як показує практика греко-католики Київщини мали більш виражену етнічну ідентичність. Наприклад, матір першого митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського – Вікторія Гаврилівна [7; 12] була донькою Гаврила Йосиповича Олтаржевського – колишнього греко-католицького диякона с. Рогізна Сквирського повіту, а пізніше настоятеля каплиці містечка Конела [5].

Список греко-католиків міста Біла Церква у 1835–1838 рр.
[18; 16; 15; 14]

№	ПІБ	вік			
		<u>1835</u>	1836	1837	<u>1838</u>
1	Єлизавета Тимофіївна Бульковська	40	41	42	42
2	її домашня/ <i>служниця</i> Домнікія Новицька	18	19	20	20
3	Петронела Достоїмська	30	31	32	32
4	Григорій Дубніцький	45	45	46	40
5	дружина його Ганна	30	30	31	31
6	сестра його Текля	15	-	-	-
7	домашня/ <i>служниця</i> Ганна/Гелена/Олена	14	15	16	16
8	Никифор Андрійович [2] Сидоренко	-	85	86	86
9	Рафаїл Павлович [3] Раковський	-	41	42	42
10	Ганна Мізерська зі Ставища [13]	-	40	41	42
<u>11</u>	Софія Марковська з Пархомівки [13]	12	-	14	20

Джерела та літератури

1. Державний архів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 267, арк. 57 зв. Список безмісних священників Уманського повіту.
2. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 280, оп. 2, спр. 1, арк. 168 зв. Ревізька казка поміщицьких селян м-ка Біла Церква Васильківського п-ту 1795 р.
3. ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 473, арк. 74. Ревізька казка дворян 2-го розряду Васильківського повіту 1834 р.
4. Стародуб О. Білоцерківський деканат руської унійної церкви напередодні розподілів Речі Посполитої. Біла Церква, 2021. 152 с.
5. Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), ф. 127, оп. 1009, 519, арк. 84 зв. Клірова відомість церкви Різдва Богородиці с. Зюбриха Липовецького п-ту 1842 р.
6. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1011, спр. 362, арк. 330 зв. Клірова відомість Михайлівської церкви с. Черкас Васильківського повіту 1858 р.
7. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 2152, арк. 1110 зв. – 1111. Запис про вінчання у метричній книзі церкви с. Зюбриха Липовецького п-ту від 22 серпня 1843 ст. Костянтина Липківського і Вікторії Олтаржевської.
8. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 2493, арк. 1236 зв. Запис про вінчання у метричній книзі с. Завадівка Сквирського п-ту від 4 липня 1848 ст. Йосипа Сіренка і Устини Грабовської.
9. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 2662а, арк. 285 зв. Запис про вінчання у метричній книзі церкви с. Матюші Васильківського п-ту від 9 листопада 1851 р. ст. Семена Грабовського і Олександри Соханської.
10. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 2987, арк. 1008 зв. – 1009. Запис про смерть у метричній книзі с. Завадівка від 1 березня 1855 р. ст. про смерть Єфрема Грабовського.
11. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 3012, арк. 727. Запис з метричної книги с. Вінницькі Стави Васильківського п-ту 1856 р., де Микола Грабовський

виступає свідком на вінчанні брата Івана з Надією донькою священника Федора Гирича.

12. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 3557, арк. 774 зв. 775. Запис про народження у метричній книзі с. Попудня Уманського п-ту від 29 березня 1864 р. ст. про хрещення Василя Липківського.
13. ЦДІАК, ф. 972, оп. 2, спр. 4, арк. 217. Сповідний розпис прихожан греко-католицької каплиці с. Тадіївка Сквирського п-ту за 1834 р.
14. ЦДІАК, ф. 972 оп. 2, спр. 4, арк. 70 зв. Сповідний розпис греко-католиків м-ка Біла Церква 1838 р.
15. ЦДІАК, ф. 972, оп. 2, спр. 4, арк. 110 зв. – 111. Сповідний розпис греко-католиків м-ка Біла Церква 1837 р.
16. ЦДІАК, ф. 972, оп. 2, спр. 4, арк. 338. Сповідний розпис греко-католиків м-ка Біла Церква 1836 р.
17. ЦДІАК, ф. 972, оп. 2, спр. 8, арк. 279 зв. Відомість про уніатських капеланів Уманського повіту Київської губернії 1829 р.
18. ЦДІАК, ф. 972, оп. 2, спр. 8, арк. 336. Сповідний розпис греко-католиків м-ка Біла Церква 1835 р.

УДК 655.4:274(477)

Роман Сігарчук
(Полтава)

ВИДАВНИЧА СПРАВА ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Протестантські організації в українських землях започаткували видавництво літератури за часів російського царату. З утворенням після встановлення радянської влади українських національних союзів протестантів їхня видавнича діяльність значно активізувалася й поглибилася. Це мало значний позитивний вплив на розвиток організацій. Наприкінці 20-х рр. друкарська справа протестантів була згорнута владою.

Ключові слова: більшовицька влада, діяльність, друк, протестанти, релігійна література, союзи, утиски.

Protestant organizations in the Ukrainian lands began publishing literature during the Russian tsarist era. With the establishment of the Ukrainian national unions of Protestants after the Soviet regime, their publishing activities intensified and deepened. This had a significant positive impact on the development of the organizations. In the late 1920s, the Protestant printing industry was curtailed by the authorities.

Keywords: Bolshevik government, activities, printing, Protestants, religious literature, unions, oppression.

Показником життєздатності, активності протестантських конфесій була їх видавнича діяльність. Наявність друкованого органу свідчила про впливовість, авторитет церкви. Лідери протестантських організацій усвідомлювали, що без пропаганди власної віри була неможлива не тільки тогочасна діяльність громад, але і їх майбутнє.

Тому видавнича справа у протестантів започаткувалася ще в дорадянський період, а у 20-ті рр. набула особливої актуальності.

Баптисти в 1910 р. почали видавати журнал «Баптист», а в 1913 р. «Слово истины». До 1915 р. виходив журнал для баптистської молоді «Друг молодёжи». Впродовж 1917–1918 рр. баптисти заснували низку власних видавництв, зокрема «Сеятель», «Слово истины» (История евангельских христиан-баптистов в СССР, 1989, с. 164-167). Втім на початку радянського періоду майже вся видавнича діяльність протестантів була згорнута. Деякі її різновиди не відновилися з часу воєнних лихоліть, друк інших був заборонений владою. За даними баптистів, у 1918–1923 рр. виходив тільки журнал «Слово истины», однак після націоналізації владою у 1923 р. однойменного видавництва перестав друкуватися й він. Упродовж 1922–1923 рр. баптисти отримували літературу, в основному Біблії, з-за кордону (з Німеччини), але після цього вона майже не надходила. Її випуск в УСРР відновився лише в 1924 р., коли вийшла з друку збірка духовних пісень «Арфа» українською мовою (у перекладі з російської І. Кметою-Єфимовичем), яку згодом було перевидано. Через два роки з'явилися нові збірки: «Родные напевы» (І. Захарчука) та «Голос веры» (П. Павлова) (История евангельских христиан-баптистов в СССР, 1989, с. 213-214).

Із 1925 р. у республіці став розповсюджуватися журнал «Баптист» (всесоюзне видання), а в 1926 р. почав виходити часопис Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів (ВСОБ) – «Баптист України». Ідея його видання була започаткована на першому Всеукраїнському з'їзді в 1918 р. Тоді планувалося, що журнал матиме назву «Український баптист». Для його видання виділялися кошти із всесоюзної каси. Редактором журналу обрали А. Альохіна (Всеукраинский съезд баптистов (1; 1918; Киев), с. 5), але політичні колізії тогочасного українського життя були несприятливі для виходу журналу. Лише через сім років українські баптисти повернулися до власного друкованого органу. Четвертий Всеукраїнський з'їзд ухвалив перше число журналу «Баптист Украины» в січні 1926 р. (Держархів у Запорізькій області. Ф. 316. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 39), а на вересневому засіданні ради ВСОБ було обрано відповідального редактора – І. Клісту (у 1930 р. він емігрував до Америки) (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762. Арк. 12).

Були обґрунтовані як внутрішньоконфесійні проблеми, так і політичні причини, що зумовили нове видання. Головними серед них називалися: недостатність накладу всесоюзного журналу «Баптист» та брак уваги до запитів українських громад на його сторінках; нагальна потреба у друкуванні проповідей, матеріалів про досвід церковного життя, статей із церковної історії, рекомендації щодо боротьби з

невір'ям; необхідність подолання організаційної та канонічної роздрібненості громад і згуртування баптистського руху. Детальний огляд матеріалів, надрукованих на сторінках «Баптиста України», зробила у своїй публікації А. Ігнатуша (Ігнатуша, 1999, с. 38).

«Баптист України» виходив щомісячним накладом 5000 примірників, і лише за два останні місяці 1928 р., як пояснила редакція, – «у зв'язку з фінансовою скрутою» його було зменшено до 3000 (Ігнатуша, 1999, с. 39-40). Питання про брак коштів на видавничу справу неодноразово виносилося на розгляд зібрань протестантів. Наприклад, на зібранні віруючих Кременчуцької округи (листопад 1927 р.) делегати пропонували краще агітувати членів громад за придбання літератури кожним віруючим особисто, а не брати її для ознайомлення один в одного (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 133).

Крім видання власної періодики, важливим завданням для протестантських церков залишалося забезпечення віруючих Біблією. Всеросійський союз баптистів отримав їх за кошти Британського та Іноземного біблійних товариств у 1922 р. біля 50000 (Калиничева, 1972, с. 103). Однак із них лише порівняно невелика частина була українською мовою. До того ж у більшості випадків переклад був застарілим (зробленим ще у другій половині XIX ст.) Про це наголошував один із лідерів баптистів І. Кмета-Єфимович, який писав: «Старий переклад Куліша, Пулюя та інших не відповідає сучасними вимогам... Наш народ і досі не має Святої Біблії у такому перекладі, який би задовольнив вимоги українців у радянській Україні... Доводиться знову підтвердити, що друкувати Святе Письмо треба в радянській Україні, бо наше церковне життя ще мало, порівнюючи, українізоване» (Кмета-Єфимович, 1927, с. 45-46).

Власний періодичний орган мали в Україні й німці-баптисти – журнал «Familien Freund» («Друг родини»), який видавався в Одесі чотирьохтисячним накладом двічі на місяць (Держархів в Одеській області. Ф. 134. Оп. 3. Спр. 25. Арк. 80). Крім журналу друкарня німців-баптистів протягом 1926–1927 рр. випустила: більше 20000 відривних християнських календарів та 7000 пісенників. Урядові органи неофіційно визнавали, що можливості друку німецького видавництва на той час залишалися найкращими серед інших в УСРР, що «оформлення видань було чудовим і мало в чому відрізнялося від закордонного, було кращим за комуністичне» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684. Арк. 44). До того ж вартість німецької друкованої продукції була нижчою за радянську.

Наприкінці 20-х рр. видавнича діяльність баптистів, зазнаючи згубного впливу влади, почала скорочуватися, а згодом узагалі її заборонили. У 1928 р. припинилося видання журналу «Баптист України» (11-й номер був останній), а в середині 1929 р. – «Баптиста»

(видано сім номерів) (История евангельских христиан-баптистов в СССР, 1989, с. 222).

Видавнича діяльність евангельських християн, як і баптистів, розпочалася ще за часів царату. У січні 1906 р. почав виходити журнал «Християнин», а в 1908 р. – «Сеятель». Справжній бум видавничої діяльності евангельських християн припав на 1910 р. Відтоді почала виходити щотижнева газета «Утренняя звезда». В журналу «Християнин» з'являється додаток «Братский листок». Друкувався й журнал «Молодой виноградник» – орган Союзу християнської молоді та «Детская свобода». Крім того, щотижня видавалися «Новые мелодии» – збірники духовної музики та пісень (Проханов, 1992, с. 134-135, 155).

Від початку радянського періоду і до 1921 р. друкувалася газета «Утренняя звезда». Після спільної наради баптистів та евангельських християн у 1920 р., з метою узгодження дій щодо об'єднання двох конфесій, була створена Тимчасова всеросійська спільна рада. За ініціативою І. Проханова її друкованим органом міг стати журнал «Братский союз», але після того, як керівництво конфесій у черговий раз не змогло їх об'єднати, він став неактуальним і припинив своє існування (вийшло лише три числа) (История евангельских христиан-баптистов в СССР, 1989, с. 193, 214).

Із 1924 р. було відновлено видавництво журналу «Християнин» (заснованого у 1906 р.), який став виходити п'ятитисячним накладом (Нежный, 1993, с. 96). У 1926 р. його тираж зростає до 10000 примірників (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 17), а в 1927 р. він разом із додатком «Братский листок» становив уже 15000 (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 148).

Завдяки тісним закордонним зв'язкам свого лідера І. Проханова евангельським християнам удавалось отримувати значну кількість релігійної літератури і насамперед – Біблій. Щоправда, влада не завжди дозволяла ввозити всю цю продукцію до країни. Наприклад, у лютому 1925 р., виконуючи рішення Антирелігійної комісії, радянський уряд заборонив увезення з-за кордону 44500 примірників релігійної літератури (Нежный, 1993, с. 95).

У 1928 р. більшовики востаннє дозволили евангельським християнам поширювати їхню літературу. На засіданні Антирелігійної комісії від 8 січня було ухвалено рішення, яке давало право видавати релігійний календар «Евангельский вестник», що залишався єдиним виданням евангельських християн, не забороненим урядом і в 30-ті рр. (Нежный, 1993, с. 100).

Частина з названих евангелістських видань надходила і в Україну, але повністю задовольнити попит швидко зростаючого українського братства вона не могла. Ситуацію з недостатньою кількістю евангельських видань не змінило на краще й збільшення

накладу всесоюзного журналу «Христианин» (до 15000 примірників). До того ж він майже не містив інформації щодо подій у республіці. У зв'язку з цим постала проблема заснування власного українського періодичного видання. Вона стала актуальною особливо після утворення Всеукраїнського союзу євангельських християн (ВУСЄХ). Уже на першому його з'їзді в 1926 р. вирішено було започаткувати видання друкованого органу ВУСЄХ – часопису з назвою «Друг християнина», з умовою: у ньому має діяти постійний відділ українською мовою (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 18). Проте далі постанови справа не пішла, оскільки керівництво ВСЄХ не схвалювало ідею створення національного українського журналу. У листопаді 1927 р. воно «порадило» відмовитися від видання нової релігійної літератури, посилаючись при цьому на нібито «бажаність централізації видавничої діяльності» (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 123). До цього питання повернулися в 1928 р., але його розв'язати вже не дозволила влада.

Адвентисти сьомого дня так само розпочали власну видавничу діяльність задовго до 20-х рр. З 1905 р. почав виходити, щоправда за кордоном, російськомовний журнал «Уроки субботней школы», а з 1909 р. – «Маслина». Їх друком та розповсюдженням в Україні займався І. Львов. У 1913 р. журнал «Маслина» змінив назву на «Благая весть» (Парасей, Жукалюк, 1997, с. 15-16). У Петербурзі була відкрита приватна друкарня адвентистів сьомого дня під назвою «Ефимов и К», де серед інших видавалися й журнали «Вестник християнина» та «Ежедневные чтения». Під час першої світової війни видавничу діяльність адвентистів влада припинила, звинувативши їх у зв'язках з ворожою на той час Росії державою – Німеччиною.

У радянський період (із 1922 р.) адвентисти сьомого дня отримали дозвіл на друк журналів «Голос истины», «Благая весть», «Уроки субботней школы» (Парасей, Жукалюк, 1997, с. 37).

Журнал «Голос истины» мав статус всеросійського і на середину 20-х рр. виходив щомісячним накладом 1500 примірників. Керівники адвентистів зверталися в 1925 р. до уряду з проханням про збільшення тиражу до 6000, але їм відмовили (Нежный, 1993, с. 96). Також відомо, що впродовж 1925–1929 рр. у Москві друкувався журнал «Advent Vote» («Адвентистський вісник» німецькою мовою). У 1927 р. вийшов музичний збірник під назвою «Псалмы Сиона» (Жукалюк, 1999, с. 92).

Після утворення Всеукраїнського об'єднання адвентистів сьомого дня (ВОАСД) журнал «Благая весть» з назвою «Благовестник» друкувався в Києві. Крім періодики, українські адвентисти друкували й брошури, наприклад: «Христианское воздержание», «Тайна здоровья» та ін. (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 951. Арк. 212). Біблії для віруючих надходили переважно з-за кордону, але частина друкувалася і в Україні: в 1926–1927 рр.

видавалося Святе Письмо в державному видавництві в Києві (Яроцький, 1994, с. 147-157). У 1928 р. влада заборонила випуск журналів «Голос истины» й «Благовестник» (Парасей, Жукалюк, 1997, с. 290), припинилася й інша видавнича діяльність адвентистів.

Найменше у видавничій галузі встигли зробити християни євангельської віри. Вже на першому Всеукраїнському з'їзді в 1926 р. було доручено новоствореному правлінню Всеукраїнського союзу християн євангельської віри (ВСХЄВ) порушити клопотання перед радянським урядом про надання дозволу на видавничу діяльність. Планувалося розпочати друкувати таку літературу: «Збірку духовних пісень» (загальною кількістю 2000 примірників), «Повне віровчення християн євангельської віри» (4000 примірників), табель-календар на 1927 р. із текстом Святого Письма (3000 примірників) тощо. Також було вирішено започаткувати друкований орган ВСХЄВ – журнал «Евангелист» (4000 примірників). Його головним редактором обрали І. Воронаєва (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2179. Арк. 19 зв.)

Із різних причин «Евангелист» не вийшов ні в 1926, ні в наступному році (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684. Арк. 30). Можливо така затримка була пов'язана зі зміною накладу журналу, оскільки на другому Всеукраїнському з'їзді (жовтень 1927 р.) керівництво християн євангельської віри вирішило збільшити його до 7000 примірників на місяць. Наступного року планувалося видати духовні пісенники загальною кількістю 5000 штук та нове віровчення ХЄВ (7000 штук). Також лідери союзу звернулися до уряду з проханням надати дозвіл на друк 10000 Біблій та 5000 Євангелій (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 28-29, 36зв., 40).

У 1928 р. в Одесі нарешті вийшов перший номер «Евангелиста». Його наклад становив лише 3000 примірників (ДАОО. Ф. 969. Оп. 5. Спр. 650. Арк. 16 зв.). Значну частину матеріалів в «Евангелисте» готував І. Воронаєв. За визнанням його мову було легко читати. Літературно редагувала й оформляла журнал вісімнадцятирічна донька І. Воронаєва, яка володіла англійською, німецькою, французькою мовами (Гурич, 1930, с. 118, 124). До заборони владою встигли видати лише декілька номерів «Евангелиста» (Ігнатуша, 2000, с. 160-167). Частину релігійної літератури (Біблії, пісенні та нотні збірки) п'ятидесятники отримували від євангельських християн (за особистим сприянням І. Проханова).

Отже, у 20-ті рр. через ряд причин (кількісне зростання віруючих, розбудову українських автономних об'єднань, конкурентну боротьбу між ними тощо) актуальність видавничої діяльності набула особливої гостроти. У зв'язку з цим керівники протестантських організацій докладали максимальні зусилля для її розширення та активізації. У 1927 р. в УСРР виходило 11 журналів із загальним щомісячним накладом 38500 примірників (Готовский, 1975, с. 15).

Певну допомогу (переважно у вигляді друкованої продукції) українські протестанти отримували від одновірців з-за кордону. Лише протягом десяти місяців 1927 р. вони надіслали майже 10000 літературних примірників, не беручи до уваги журналів та газет (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 19). Однак, у другій половині 20-х рр., після введення більшовицьким урядом відповідних законів, увезення літератури з-за кордону значно ускладнилося, а згодом припинилося. Релігійні видання, особливо протестантські, зазнавали жорсткої цензури з боку влади. Однією з найважливіших подій українського протестантизму 20-х рр. стало започаткування національної видавничої справи. Всі українські об'єднання, крім євангельських християн, мали власний друкований орган, що, безумовно, свідчило про їхній автономний статус. Безумовні досягнення протестантів у видавничій діяльності, а отже, і в релігійній пропаганді, не могли залишитися поза увагою державних антирелігійних структур, які доклали багато зусиль, щоб цьому протидіяти. У 1929 р. в УСРР видавалися лише 2 журнали, поквартально (накладом 2500 примірників кожен) (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2917. Арк. 81).

Джерела та література

1. Всеукраїнський съезд баптистов (1; 1918; Киев) : запись засед. Первого Всеукраинского съезда баптистов, состоявшегося в г. Киева с 1 по 8 октября 1918 г. Киев, 1918. 30 с.
2. Готовский Л. А. Деятельность КП Украины по атеистическому воспитанию трудящихся (1928–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Одеса, 1975. 33 с.
3. Гурич Н. Трясуны и их организатор – Воронаев. *Атеист*. 1930. № 55. С. 116–128.
4. Держархів у Запорізькій області. Ф. 316. Оп. 3. Спр. 20.
5. Держархів в Одеській області (далі: ДАОО). Ф. 134. Оп. 3. Спр. 25.
6. ДАОО. Ф. 969. Оп. 5. Спр. 650.
7. Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях). Киев : Джерело життя, 1999. 672 с.
8. Ігнатуша А. «Йти і проповідувати Євангеліє». *Людина і світ*. 1999. Листопад-грудень. С. 38–44.
9. Ігнатуша А. До питання про діяльність всеукраїнського журналу християн євангельської віри «Євангеліст» (1928 р.). *Праці X-ї міжнародної конференції «Історія релігій в Україні»*. Львів : Логос, 2000. С. 160–167.
10. История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. 624 с.
11. Калиничева З. В. Социальная сущность баптизма (1917–1929 гг.). Ленинград : Наука, 1972. 140с.
12. Кмета-Єфимович І. А. Новий переклад Святого Письма на українську мову. *Баптист України*. 1927. № 3. С. 45–46.
13. Нежный А.И. Комиссар дьявола. Москва : Протестант, 1993. 272 с.
14. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаемая бурей / Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. Киев : Джерело життя, 1997. 340 с.

15. Проханов И. С. В котле России. Чикаго : Изд-во Всемирного Союза Евангельских Христиан, 1992. 280 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2917.
19. ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 2. Спр. 951.
21. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2179.
22. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180.
23. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263.
24. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264.
25. Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні. *Віче*. 1994. № 11. С. 147–157.

УДК 322(477) «1940/1960»

Вячеслав Оліцький
(Суми)

ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УРСР В СЕРЕДИНІ 1940-х – СЕРЕДИНІ 1960-х РОКІВ

Стаття присвячена становищу Православної церкви в радянській Україні у суперечливий за своїм змістом період, що характеризувався дрейфуванням державної політики від лібералізації державно-конфесійних відносин до посилення атеїстичної пропаганди, запровадженням нових форм контролю за діяльністю священників та архієреїв. Предметом дослідження у статті є проповідницька діяльність православного духовенства, висвітлення її змісту, державного законодавства, що її регулювало. Також акцентується увага на зміст проповідей, відзначається його суголосність радянським цінностям та пріоритетам. Показано, що бодай у завуальованій формі священники намагалися захистити релігію і Церкву від забуття.

Ключові слова: *Православна церква, священники, архієреї, проповідницька діяльність, атеїзм.*

The article is devoted to the position of the Orthodox Church in Soviet Ukraine in a controversial period characterized by the drift of state policy from the liberalization of state-denominational relations to the strengthening of atheistic propaganda, the introduction of new forms of control over the activities of priests and bishops. The subject of research in the article is the preaching activity of the Orthodox clergy, highlighting its content, the state legislation that regulated it. Attention is also focused on the content of the sermons, its consonance with Soviet values and priorities is noted. It is shown that, at least in a veiled form, the priests tried to protect religion and the Church from oblivion.

Keywords: *Orthodox Church, priests, bishops, preaching activity, atheism.*

Основою радянського законодавства в галузі державно-церковних відносин були Декрети «Про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання» 1918 р., «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1919 р., Постанова Президії ВЦВ і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» 1929 р., яка уточнювала положення декрету 1918 р. Згідно з нею діяльність духовенства обмежувалася церковними приміщеннями, заборонялося проповідування за межами постійного проживання членів релігійного об'єднання, яке воно обслуговувало. Крім того, заборонялося навчання релігії поза межами спеціальних духовних навчальних закладів, відповідно – проведення будь-яких зборів з вивчення релігії, катехизації тощо (Бондарчук, 2019, с. 101-102; Потапова, 2007, с. 167-168). Після початку реалізації, з вересня 1943 р., нового курсу у релігійній політиці радянська влада прийняла ряд нормативно-правових актів у цій галузі. Лише за період з кінця 1943 – протягом 1944 р. РНК СРСР було прийнято понад 10 документів, які регламентували державно-церковні відносини та релігійно-церковне життя. Ці документи та матеріали повоєнного часу стосувалися питань відкриття храмів, матеріального забезпечення, оподаткування, фінансових питань, реєстрації релігійних громад та духовенства тощо (Войналович, 2005, с. 102-117). Жодним чином не запроваджувалися норми, які б змінювали підходи або ставлення до проповідницької діяльності. Як і раніше, у цьому питанні реалізовувалася тактика зменшення проповідей, обмеження їх суто церковними стінами. Отже Церква фактично позбавлялася права на релігійну пропаганду, що полегшувало проведення антирелігійної пропаганди та зменшення впливу духовенства і релігії в суспільстві.

Зважаючи на те, що у 1940-ві – 1950-ті роки у звітах уповноважених у справах РПЦ не аналізується проповідницька діяльність духовенства, власного друкованого органу РПЦ в УРСР не мала, а авторами поодиноких проповідей на сторінках Журналу Московської патріархії були переважно вихідці із РСФРР, важко виділити тенденції проповідницької діяльності православного духовенства на території України. Попри те, наявні джерела, зокрема архівні, дають можливість зробити висновки про читання священниками проповідей. До радянського документообігу потрапляли переважно неординарні тези, які лунали у проповідях. На основі цього, можемо говорити, що церковні проповіді не суперечили радянському законодавству та баченням радянської влади щодо місця православ'я в державно-церковних відносинах.

Разом із тим, можна відмітити випадки, коли православні священники намагалися співпрацювати з радянською владою, використовуючи своє становище, зокрема, можливість публічних проповідей. Так, у 1945 р. один із парафіяльних священників Антонінського району Одеської області напередодні виборів до

Верховної Ради СРСР звертався до райвиконкому із пропозицією під час виголошення проповіді закликати віруючих до участі у виборах (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 25. Арк. 4). За вказівкою місцевої влади 1 травня 1946 р. вхід в огорожі кафедрального собору м. Чернівці, де відбувалося богослужіння, був закритий, аргументуючи необхідністю руху повз собор колони демонстрантів – учасників святкування радянського свята 1 травня. У зверненні з цього приводу правлячий архієрей – єпископ Чернівецький та Буковинський Феодосій, зазначав, що через такі дії він вимушений був служити у порожньому соборі та не зміг закликати віруючих до молитви за радянську батьківщину та вождів і одноставного святкування з усіма трудящими. Владика просив місцеву владу в дні державних свят не позбавлятися парафіян права відвідувати богослужіння в храмі та молитися за «нашу велику Батьківщину та Уряд» (ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 14). Той же єпископ Феодосій протягом 1946 р. здійснював візити із урочистими богослужіннями у парафіях Чернівецької єпархії. Під час таких богослужінь ним постійно виголошувалися проповіді, у яких він закликав віруючих до пожертв на користь родин фронтовиків. Окремо він залучав духовенство єпархії до патріотичної роботи (ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 14). В середині 1940-х років саме так звана патріотична робота та збори пожертв на потреби армії, фронтовиків тощо були одним із завдань, які покладалися на РПЦ, і відповідно стали важливим напрямком діяльності архієреїв та парафіяльних священників. Безсумнівно, ця робота супроводжувалася відповідною проповідницькою діяльністю з метою переконання парафіян брати участь в акціях.

Разом із тим, окремі священники та навіть архієреї використовували проповідницьку діяльність з метою відстоювання інтересів Церкви. Так, голова Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карпов у листі до Г. Малєнкова від 19 лютого 1949 р. зазначав, що архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) посилено займається в Церкві проповідництвом на захист релігії. Наголошувалося, що він є реакціонером та фанатиком, який прагне до розпалювання релігійності. Архієрей відкрито характеризував справжнє становище РПЦ та називав його «дуже тяжким» (Шліхта, 2011, с. 197). Подібні поодинокі спроби використати релігійні проповіді для характеристики дійсного становища РПЦ, Українського екзархату, окремої єпархії чи особистого невдоволення ситуацією матимуть місце і надалі. Зокрема у 1957 р. Житомирський обком партії інформував ЦК КПУ про факти ворожої проповідницької діяльності та антирадянський характер проповідей архієпископа Венедикта. Обвинувачення навіть стали приводом для розслідування

Московською патріархією та розгляду Синодом РПЦ. За наполяганням Ради у справах РПЦ патріарх Олексій направив у Житомир архієпископа Дніпропетровського Гурія для вивчення суті питання. останній інформував Синод про те, що у проповідях архієпископа Венедикта спостерігалися неприпустимі вислови, котрі служили підставою слухачам робити висновки про опозиційний настрій архієпископа до влади. Синод обговорював цю справу 14 березня. На засіданні Синоду архієпископ Гурій надав письмові витяги із проповідей, які, на його думку, «не можна не визнати вкрай недоречними в устах проповідника з церковного віктаря архієрея». В результаті розгляду Священний Синод кваліфікував проповідь як вияв «опозиції проти існуючого ладу і влади». У відповідь, архієпископ не заперечував, що у своїх проповідях торкався суспільних питань, говорив, що ймовірно, деякі вислови тлумачилися неправильно. Синод зробив зауваження архієрею та залишив його на кафедрі. Під час особистої зустрічі патріарх Олексій заявив архієпископу про неприпустимість внесення політичних мотивів у церковну діяльність. У відповідь владика заявив, що не змовчить на адресу атеїзму, на захист віри Христової і робитиме це до кінця життя.

Така реакція духовної влади не задовольняла обком партії, який вимагав усунення архієпископа Венедикта. Перший секретар обкому М. Стахурський у листі на ім'я першого секретаря ЦК КПУ С. Червоненка направив листа, у якому писав, що після засідання Синоду архієпископ розцінив його як підтримку і не припинив свою діяльність, а, не насмілюючись виступати із прямими ворожими випадками, став робити це замасковано у проповідях на біблійні сюжети та коментарях до них. Зазначалося, що у своїх проповідях архієрей настановляв віруючих про «кари божі», закликав «не зраджувати своїй вірі» і сповідувати її, щоб «запалювати вогонь в серцях православного народу і свого ближнього». У проповіді на храмовому святі в Овруцькому монастирі 26 червня, він говорив про «невір'я», яке «крокує семимильними стопами і приймає загрозливі розміри, на нас, християнах, лежить відповідальність врятувати віру». У кінці проповіді владика заявив, що ніяка сила без Бога не може зберегти мир. Це розцінювалося партійними та радянськими функціонерами як випадки проти зовнішньої політики СРСР про мирне співіснування. 27 травня 1957 р. в Миколаївській церкві м. Бердичива архієпископ Венедикт ніби то дорікнув віруючим за «холодну війну» та погрожував божими карами. З огляду на описані факти та їх трактування партійними функціонерами, можна припустити, що ймовірно мова йшла про мир та необхідність його збереження, і прямої критики зовнішньополітичного курсу держави чи обвинувачень в розпалюванні холодної війни не звучало, а це були лише

інтерпретації для пошуку підстав звинувати та усунути неугодного архієрея з кафедри (Пашенко, 2005, с. 94-97).

Із розгортанням антицерковних акцій та поглибленням атеїстичної пропаганди у проповідях духовенства лунають прямі чи опосередковані заклики спротиву їй або повчання, що закликали до посилення релігійного виховання, у тому числі дітей. Наприклад, у 1954 р. в Дрогобицькому районі два священники, вихідці із УГКЦ, у проповідях наголошували, що з розгортанням науково-атеїстичної пропаганди настане закриття храмів та закликали віруючих підтримати Церкву, бути вірними «божому дому». Священник с. Воля-Довголуцька Сколівського району Р. Каленюк у проповідях закликав віруючих не слухати науково-атеїстичні лекції. До молоді він звертався із закликом ходити до церкви, а не до клубів, піонерів – не носити червоні краватки, а молодь не вступати до комсомолу (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 51).

У досліджуваній період духовенство намагається використати у проповідях покликання не лише на Святе письмо чи діяння святих, а й на авторитет світських громадян. Можна припустити, що це була одна з рефлексій на розгортання атеїстичної пропаганди, коли необхідно було підкріпити власну позицію словами авторитетних у радянському суспільстві громадян для підсилення враження на слухачів проповіді. У цьому контексті показовою є проповідь настоятеля кафедрального собору м. Житомир протоієрея М. Фомічова, виголошена на свято Успіння Пресвятої Богородиці. Він навів приклад, як група студентів одного із медичних інститутів запитала професора: «Чи доводилося йому хоча б раз бачити душу людини в якій-небудь частині тіла». Він відповів: «Друзі мої, ви часто чули, і самі знаєте, що кожна людина має розум, у одних більше, в інших менше. Я за свою багаторічну практику багато разів розкривав черепні коробки людей, анатомував мозок, але ніде не виявив людський розум, проте це не значить, що його немає, він, безумовно, є у кожної людини, але він не матеріальний: його не можна побачити, пощупати, тим паче покласти на тацю і піднести комусь. Точно такими ж характеристиками володіє і людська душа, яку не можливо виявити в тілі людини, побачити, чи тим паче доторкнутися» (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 50).

Середина 1950-х – середина 1960-х років характеризується посиленням атеїстичної пропаганди та погіршенням становища духовенства і Церкви. У січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді», у 1961 р. РМ СРСР – постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури», у 1969 р. Президія Верховної Ради УРСР – Указ «Про адміністративну відповідальність за

порушення законодавства про релігійні культу», крім того влада вживала заходів щодо посилення контролю над релігійними організаціями. Подібні законодавчі ініціативи погіршували становище Церкви, відповідно – негативно впливали на розвиток богослов'я в державі та проповідницьку діяльність. Порушення радянського законодавства було однією із підстав позбавлення реєстрації духовенства, закриття храмів, підставою адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності (Бондарчук, 2019, с. 111-112; Бондарчук, 2018, с. 295). З метою контролю за дотриманням даного законодавства створювалися відповідні комісії, які у тому числі вивчали проповідницьку діяльність священнослужителів. Крім того, що створювалися негативні умови для розвитку богослов'я, відчувався значний брак богословської та церковної літератури, що негативно впливало на якість проповідей та можливість до них підготуватися. Чи не єдиним джерелом такої інформації були «Журнал Московської патріархії», «Православний вісник», «Богословські труди», які містили богословські публікації, проповіді, життя святих, статті про свята (Шевчук З.; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 55. Арк. 48-52). Переважна більшість богословських текстів та проповідей опублікованих у цих виданнях належить авторству російського духовенства, зокрема викладачам Московської духовної академії. Тематика опублікованих у «Православному віснику» статей стосувалася певних церковних свят. Їхній зміст розкривав історію та значення конкретного свята, якому присвячувалася проповідь (Вишняков, 1969, с. 131-132; Маслов, 1985, с. 12-13).

У середині 1950-х років сталися помітні зміни у змісті виголошуваних проповідей. Проповідуючи на тему певної церковної події чи свята, духовенство, окрім закликів до віруючих чесно трудитися, боротися за мир в усьому світі, робили особливий наголос на тому, щоб віруючі не соромилися відвідувати храми і дотримуватися церковних обрядів, приводили на богослужіння свої родини та сусідів. У зв'язку із посланням Патріарха Олексія про боротьбу духовенства із пияцтвом і хуліганством парафіян у дні престольних та інших свят, багато священників у проповідях закликали вірян не вчиняти згубних аморальних вчинків, особливо на свята (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 49).

До середини 1960-х років, коли комісії сприяння почали активно вивчати проповідницьку діяльність духовенства, хоча важко говорити про зміст проповідей місцевих парафіяльних священників, адже вони ніде не відтворювалися. Комісії сприяння у своїх звітах подавали загальні відомості про проповідницьку діяльність, реакції на них віруючих. Формою проповідницької діяльності було читання проповідей у стінах храмів. Зважаючи на вище описані обставини,

можна зробити висновок, що в переважній більшості зміст проповідей стосувався церковних свят та тлумачення євангельських подій дня богослужіння.

На початку 1960-х років, окремі священники у проповідях не наважувалися відкрито закликати батьків приводити дітей на богослужіння, намагаючись водночас діяти неординарно. Яскравим прикладом такого проповідництва є священник с. Костичани Новоселицького району Чернівецької області, який 2 липня 1963 р. після закінчення літургії в кінці проповіді звернувся до батьків, які мали дітей шкільного віку із закликом не приводити їх до церкви, так як це негативно відбивається на їхній успішності в школі, додавши при цьому, що в храмі їм робити нічого, адже вони не знають молитов та не вміють навіть правильно хреститися. Його слова були розцінені як заклик до батьків навчати дітей молитви (ДАЧернівО. Ф. Р-623. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 13).

У середині ХХ ст. тема миру стає центральною в архієрейських посланнях та церковних проповідях. Так, архієпископ Палладій (Камінський) у Страсну суботу 1971 р. розпочав проповідь з твердження про нерозривний зв'язок Церкви з усім прогресивним людством, оскільки обоє боролися за збереження миру на планеті. Він завершив проповідь закликом: «Візьмімо найактивнішу участь у зміцненні миру на землі – через подвиг мирної і славної праці на славу великої Вітчизни Нашої». Типовими для святкових проповідей були і слова протоієрея В. Желюка з м. Житомир, виголошені на Великдень 1968 р. Він говорив віруючим, що «Ісус віддав усього себе служінню людям і до того ж закликає нас. Він закликає нас слідкувати за ним, творити мир, прагнути до миру серед народів». Разом із тим варто відзначити, що з одного боку подібні проповіді були суголосними радянським закликам до миру, а з іншого – такі тези були покликані донести віруючим, що Церква є вічним хранителем миру. На думку Н. Шліхти, метою подібних звернень було підкреслити, що інтереси РПЦ є тотожними з інтересами держави (Шліхта, 2011, с. 195-196).

Ще однією важливою темою проповідей серед православного духовенства України були питання суспільної моралі. В даному контексті досить часто проповідники намагалися підкреслити відповідність християнської моралі та комуністичної. Такі якості як колективізм, працелюбність, засудження соціальної нерівності й експлуатації, національного розбрату, прагнення до миру – зображалися як джерела загальнодемократичних та комуністичних принципів (Шліхта, 2011, с. 196-198). Можна припустити, що подібні методи використовувалися із метою показати владі, що православ'я не суперечить комуністичним ідеалам, а відповідно – РПЦ не є ворогом радянської влади.

Отже, протягом середини 1940-х – середини 1960-х рр. проповідницька діяльність займала важливе місце в діяльності православного духовенства України. Згідно з радянським законодавством єдиним місцем, де священники та архієреї могли офіційно проповідувати, були храми, що значно обмежувало таку діяльність. Не зважаючи на те, що в цілому тематика проповідей стосувалася переважно церковних свят та євангельських подій, подекуди в них порушувалися питання тяжкого становища Церкви в державі. За допомогою проповідей духовенство навчало парафіян вірі, закликало до благочестя тощо. Досить часто, прямо або опосередковано, в проповідях лунали заклики до щирої праці, моральні повчання, заклики до збереження віри та її поширення.

Джерела та література

1. Информационные отчеты уполномоченного Совета ао УССР за 1954 г. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. 52 арк.
2. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Камянец-Подольской – Одесской областям за 1946 год. ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 25. 239 арк.
3. Отчеты информации и докладные записки о деятельности церкви и духовенства области и о работе уполномоченного Совета за 1963–1964 гг. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧернівО). Ф. Р-623. Оп. 1. Спр. 71. 121 арк.
4. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Сумской области. 1966. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 55. 128 арк.
5. Переписка с духовенством и епархиальным управлением о работе церквей. Сведения о священнослужителях представленных к наградам. 1946. ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. 73 арк.
6. Вишняков М. Слово у цвітну Неділю. Православний вісник. 1969. № 4. С. 131–132.
7. Маслов І. Проповідь на празник Усікновення голови святого пророка, предтечі і хрестителя Господнього Іоанна. Православний вісник. 1985. № 9. С. 12–13.
8. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). Український історичний збірник. 2018. Вип. 11. С. 294–316.
9. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
10. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
11. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
12. Потапова Н.В. Политика советского государства в отношении церкви в 1940–1980-х гг. (нормативно-правовые основы регулирования). Ленинградский юридический журнал. 2007. № 4. С. 166–178.

13. Шевчук З. Православное богословие в условиях атеистического давления в СССР в 1946–1988 гг. Електронний ресурс. URL: <https://bogoslav.ru/article/6169126> (дата звернення 25.10.2021).
14. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

УДК 2(477)(092):27-523.42(477.53)

Олексій Гура, Марія Шамрай
(Полтава)

ВНЕСОК МИХАЙЛА КИРІЄНКА-ВОЛОШИНА У РОЗБУДОВУ СПАСЬКОГО ХРАМУ М. ПОЛТАВИ

У статті наведені маловідомі факти з життя та діяльності настоятеля Спаського храму м. Полтави о. М. Кірієнка-Волошина, визначається роль священика у розбудові церкви, простежується динаміка виконання ремонтних робіт приміщення на початку ХХ століття.

Ключові слова: Михайло Кірієнко-Волошин, Спаський храм, протоієрей, настоятель, священик, ремонт, Успенський собор, благодійність.

The article presents little-known facts from the life and activities of the rector of the Church of the Savior in Poltava, O. M. Kiriienko-Voloshin, determines the role of the priest in the development of the church, traces the dynamics of the repair work of the premises at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Mykhailo Kiriienko-Voloshyn, Spasky Church, abbot, priest, renovation, Assumption Cathedral, charity.

Історія православних храмів м. Полтави кінця ХVІІ – початку ХХ ст. є малодослідженою у вітчизняній історичній науці. Вивчення окремих церков та православних єпархій, визначення ролі священнослужителів у збереженні культових споруд Полтави носять фрагментарний характер. З огляду на відсутність комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень цієї проблеми вивчення внеску священика Михайла Кірієнко-Волошина у розбудову Спаського храму міста є актуальною.

Отець Михайло Кірієнко-Волошин народився у заможній дворянській родині 18 жовтня 1874 року у с. Пристроми Переяславського повіту Полтавської губернії. 9 липня 1892 року за станом здоров'я його було звільнено з 6 класу Київської третьої гімназії і направлено до Полтавського кафедрального Успенського собору позаштатним псаломщиком з прийняттям в єпархіальне відомство [1, с. 703]. 15 березня 1896 року за сумлінне виконання своїх обов'язків М. Кірієнко-Волошина було призначено в.о. іподиякона, а з 12 травня – дияконом Успенського собору [2, с. 276; 3, с. 415].

3 січня 1899 року архіпастирем Іларіоном він був рукопокладений у священники і направлений для здійснення богослужіння до приписного Спаського храму [4, с. 1459; 5, с. 75].

Починаючи з 1902 року М. Кірієнко-Волошин працював законовчителем жіночої соборної церковно-парафіяльної школи, скарбником єпархіального попечительства про бідних та сиріт духовного стану, членом Полтавського єпархіального ревізійного комітету, приводив до присяги свідків в окружному суді [6, с. 800; 7, с. 913-914; 4, с. 1461].

Настоятель був знаним благодійником в регіоні. У листопаді 1894 року він разом із причтом Успенського собору допоміг відкрити жіночу церковнопарафіяльну школу, приурочену 50-річному служінні єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона (8, с. 129). У 1896 році пожертвував два банківські квитки по 500 крб. Один – на облаштування тимчасового храму при Хрестовій церкві Полтавського архієрейського будинку, інший – на купівлю будинку для причту Полтавського кафедрального собору [9, с. 1024-1025]. На своїй батьківщині, в с. Пристроми, заснував однокласну церковноприходську жіночу школу. Для неї придбав садибу розміром 1 десятина 887 $\frac{1}{4}$ квадратних сажні, низку приміщень, визначив щорічне утримання з власних коштів у розмірі 150 крб (100 крб на жалування вчительці, 50 крб – на господарські потреби) [10, с. 652].

Отець М. Кірієнко-Волошин відіграв значну роль в збереженні приміщення Спаського храму. З метою збереження історичної унікальності церкви перед черговими ремонтними роботами, Полтавська духовна консисторія звернулася листом до Полтавського будівельного правління (від 26 лютого 1901 року за № 4275), а також до Київського Історичного товариства імені Нестора-Літописця при університеті св. Володимира (відношення від 5 та 7 травня 1901 року за № 8790 та № 8951). У травні 1901 року до м. Полтави прибув О. Левицький. Він детально оглянув храм і його територію, надав свої висновки і поради. Офіційні ж висновки були викладені у відношенні товариства в Полтавську духовну консисторію від 4 червня 1901 року № 77. У ньому схвалювався проєкт відновлення Спаського храму, допускалося зняття верхнього ряду ікон та надбудови іконостасу як таких, що встановлені пізніше і не повністю гармонують зі стародавнім іконостасом. Далі рекомендувалося переставити кіоти та образ Божої Матері на колишні місця, а з намісного образу Спасителя зняти згодом додану ризу. 27 листопада 1901 року Священний Синод, як згадувалося раніше, видав наказ № 8300 про початок ремонту церкви Спаса Нерукотворного Образу в Полтаві [11, с. 818-820].

Настоятель храму виділив на ремонт близько 7 тисяч крб. особистих заощаджень і заповів до 8 тисяч крб. на утримання церкви

[10, с. 652]. За його підтримки було капітально відремонтовано храм і встановлено «гарну кам'яну огорожу замість зовсім старої дерев'яної» [4, с. 1460].

Серед інших видів робіт, виконаних під час ремонту було переоблаштування інтер'єру притвору, який був з'єднаний аркою з основною частиною храму. У ньому вміщено образ Успіня Божої Матері. По сторонам – чудотворці Антоній та Феодосій печерські. Письмо цих ікон старе, часів іконостасу. Біля колон розміщувалися два дубових кіоти, пожертвовані настоятелем храму Михайлом Кириєнко-Волошином. Праворуч біля стіни – третій кіот з образом Серафима Саровського, подарований прихожанами [12, с. 685].

У 1903 році на відстані 10-12 сажнів (21-25,6 м) від храму, замість каменя, який був встановлений на місці престолу Преображенського собору, встановили кам'яний стовп із відповідним написом на мармуровій дошці [12, с. 692]. Тоді ж було розширено дзвіницю – прибудовано вхідний портик та два кутових приміщення. Капітально відремонтовано іконостас, відновлено живопис та позолоту. В окремих частинах іконостасу знято кіоти з ікон: храмовий Спаса Нерукотворного Образу і лівий Божої Матері. За іншими даними, основні види ремонтних робіт були виконані упродовж 1902 році. 22 вересня 1902 року, у неділю, єпископ Іларіон освятив церкву [6, с. 789].

Тобто, ремонт 1902 року було реалізовано за сприяння о. Михайла Кириєнка-Волошина та за підтримки архіпастора Полтавського Іларіона. Кошторис робіт складав 6500 крб. Переважно це були добровільні пожертвування, зібрані о. Михайлом.

Відновлення Спаського храму на початку ХХ століття мало певний резонанс. Далеко не всі висловлювалися схвально щодо ремонту. Зокрема священник К. Гапанович вважав, що іконостас в деяких частинах був перероблений, а старовинні прикраси замінені іконами, які не вписувалися у загальний стиль іконостасу [12, с. 683]. Своє бачення священнослужитель надрукував у «Полтавських єпархіальних відомостях» під назвою «Історичний нарис Церкви Спаса-Нерукотворного Образу в місті Полтаві» [12, с. 675-693]. На думку автора, «На першому місці була ідея оновити храм, а не відродити його в первинному вигляді... Як результат перед нами постала переробка старини на сучасний лад, що для такого історичного храму – велика погіршість» [12, с. 691].

Після виходу статті на сторінках видання майже одразу вийшла альтернативна публікація о. В. Щетинського зі спростуванням та засудженням К. Гапановича [11, с. 818-821]. Автор зауважив, що ремонт церкви Спаса Нерукотворного мав на меті не лише збереження усіх його конструктивних елементів, а й відновлення первинного вигляду, який був частково втрачений попередніми переоблаштуваннями.

Хронічна хвороба, туберкульоз легенів, змусила настоятеля храму наприкінці серпня 1903 року пройти безуспішне лікування в Криму. 12 жовтня 1903 року він причастився з рук священника кафедрального собору Петра Тарасевича. 13 жовтня, о шостій ранку, П. Тарасевич, за співучасті священника собору о. Григорія Горянова, здійснив Святе Таїнство Єлеосвячення над о. Михаїлом. О першій годині дня, 13 жовтня 1903 року о. М. Кірієнко-Волошин помер. Наступного дня кафедральний протоієрей о. Лазурський та багаточисленне духовенство під спів Архієрейського хору перенесли труну з спочилим з квартири до храму Спаса Нерукотворного образу. Після соборної літургії, 15 жовтня, настоятеля храму відспівав єпископ Іларіон. Похований священник ліворуч вівтарної стіни Спаського храму.

Висока честь бути похованим на церковному цвинтарі в центрі міста о. Михаїл удостоївся завдяки «милостивій увазі до його діяльності владики Полтавського, Преосвященного Іларіона» [4, с. 1461-1462].

За відмінну діяльність та піклування про оновлення Спаської церкви о. Михаїло отримав Архіпастирське благословення із занесенням у формуляр та нагороджений 8 січня 1902 року набедреником [7, с. 71].

Таким чином, незважаючи на свій юний вік та короткотривале настоятельство о. М. Кірієнко-Волошин відіграв значну роль у розбудову Спаського храму м. Полтави. Знатність походження, матеріальні статки родини, комунікативні навички, благодійництво та особисті зв'язки були використані ним для збереження та відновлення унікальної культової споруди міста.

Джерела та література

1. Полтавские епархиальне ведомости. 1892. № 15.
2. Полтавские епархиальне ведомости. 1896. № 11.
3. Полтавские епархиальне ведомости. 1896. № 15.
4. Полтавские епархиальне ведомости. 1903. № 34.
5. Полтавские епархиальне ведомости. 1899. № 3-4.
6. Полтавские епархиальне ведомости. 1902. № 29.
7. Полтавские епархиальне ведомости. 1902. № 35-36.
8. Полтавские епархиальне ведомости. 1895. № 3.
9. Полтавские епархиальне ведомости. 1896. № 35-36.
10. Полтавские епархиальне ведомости. 1900. № 26-27.
11. Полтавские епархиальне ведомости. 1909. № 18.
12. Полтавские епархиальне ведомости. 1909. № 16.
13. Полтавские епархиальне ведомости. 1902. № 4.

Олександр Кортаєв
(Кривий Ріг)

**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС-КДБ ПРОТИ
«БУЗУВІРСЬКОГО» СОЮЗУ П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ УРСР
(1940-ві – 1950-ті рр.)**

У статті йдеться про секретні заходи НКВС-КДБ, проведені задля ліквідації Всеукраїнського союзу ХЄВ в період легалізації релігії в СРСР (1940-ві – 1950-ті рр.).

Ключові слова: КДБ, християни євангельської віри (п'ятидесятники), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.

The article deals with the secret measures taken by the NKVD-KGB to eliminate the All-Ukrainian Union of Evangelicals during the period of legalization of religion in the USSR (1940s – 1950s).

Keywords: KGB, Christians of the Evangelical Faith (Pentecostals), Evangelical Christian Baptists (ECB), Soviet state security agencies, intelligence and operational activities.

Перша община п'ятидесятників (християн євангельської віри, далі ХЄВ) у СРСР була заснована, за сприянням місії Пентекостал (з англ. «П'ятидесятники», суч. «Асамблеї Божі», США) 12 листопада 1921 р. у Одесі, репатріантами зі США на чолі із І. Воронаєвим.

Друга община була організована ними у 1922–23 рр. у с. Казанка на Криворіжжі. Повертаючись до СРСР через Болгарію, І. Воронаєв познайомився з мешканцем с. Казанки військовополоненим баптистом – Ільїним і виклав йому суть вчення п'ятидесятників, яке той прийняв і в свою чергу познайомив із ним Казанківську общину баптистів. Звідти вчення ХЄВ поширилося на общини Миколаївського округу і далі на південь. До 1929 р. общини Союзу ХЄВ нараховували вже близько 30 тис. віруючих із 4 республік СРСР [9, арк. 132].

1929-й р. став «роком великого перелому на всіх фронтах соціалістичного будівництва» [17, с. 1], у тому числі і на релігійному. Церква стала прямо називатися «контрреволюційною організацією», яка здійснює «відкриту боротьбу з радянською владою під релігійним прапором» [6, арк. 3, 4]. Тому керівництво Союзу ХЄВ на чолі з І. Воронаєвим було заарештоване, Союз розігнаний, а рядові члени його церков перейшли у «глибоке підпілля» [9, арк. 212-214]. Центр даного підпілля перемістився до с. П'ятихатки Дніпропетровської області. Його очолили старші пресвітери ХЄВ Г. Понурко та Д. Пономарчук [8, арк. 164-165]. Маючи право рукопокладання

церковних служителів, Г. Понурко та Д. Пономарчук могли швидко відродити знищений Союз ХЄВ. Для недопущення цього їх почали активно розробляти органи ОДПУ. Результатами цієї розробки стали 4 кримінальні справи на Г. Понурко, за якими він відбув 18 р. концтаборів та 3 кримінальні справи на Д. Пономарчука.

Окупація України німцями перервала смугу терору і дозволила офіційно відродити Союз ХЄВ в новій назві «Єпископальна церква християн євангельської віри» з одночасним перейменуванням звання старшого пресвітера в єпископа, що було більш звичним для німецької окупаційної влади. Єпископами були обрані Г. Понурко та Д. Пономарчук, які у 1943 р. возвели у цей сан П. Бідаша (пресвітера П'ятихатської общини) та П. Шокала (пресвітера Карнаватської общини). Ними було організовано 4 адміністративно-територіальні відділи: П'ятихатський (О. Бідаш), Дніпровський (Д. Боюн), Кам'янський (Д. Пономарчук), Олександрійський (Д. Труханов), за кожним із яких були закріплені общини у відповідності до їх територіального розміщення [9, арк. 16-21].

Криворізька єпархія входила до П'ятихатського адміністративно-територіального відділу, складалася з Криворізького, Апостолівського, Нікопольського, Томаківського і Широківського районів (близько 1 тис. членів) та очолювалась єпископом П. Шокало [13, арк. 38]. Пилип Павлович Шокало народився 1903 р. у с. Лозоватка, Криворізького району, Дніпропетровської області у сім'ї селянина-бідняка. Увірував у 1924 р., а у 1928 р. був вже обраний керівником Лозоватської общини ХЄВ, якою і керував до розпаду Союзу ХЄВ у 1930 р. З відродженням Союзу, був обраний на пресвітерське, а згодом і на єпископське служіння [12, арк. 34-36].

На останніх етапах війни ставлення Й. Сталіна до церкви різко змінилося. 14 вересня 1943 р. ним була утворена Рада у справах Російської православної церкви, а 19 травня 1944 р. – Рада у справах релігійних культур (РСРК) для неправославних організацій, які очолили Г. Карпов та І. Полянський відповідно. Вони поєднували свої посади у НКВС із головуванням у Радах, що свідчило про пряму підконтрольність цих Рад НКВС [14]. Як зауважував сам І. Полянський, РСРК «у своїй роботі керується марксистсько-ленінським вченням про релігію», а першочерговим завданням ставить створення підконтрольних їй духовних центрів з метою здійснення на них «впливу» [1, с. 517-520].

Саме тому на базі вже підконтрольного радянській владі союзу християн-баптистів було вирішено створити єдиний центр для усіх християнських течій неправославного характеру в СРСР, які мали до нього «влитися», – Всесоюзну раду євангельських християн баптистів (далі – ВРЄХБ), та підпорядкувати його діяльність РСРК.

Згідно із цілком таємною директивою № 157 від 12.12.1944 р. за підписом В. Меркулова республіканські НКДБ та їх обласні управління мусили проводити роботу, спрямовану на об'єднання общин ЄХ і Б під егідою ВРСХБ і введення інституту старших пресвітерів (агентів НКВС) [4, арк. 223-224].

Для того, щоб справа рухалася швидше РСРК заборонили реєструвати ті релігійні общини, які не визнали над собою влади ВРСХБ та не увійшли до складу очоленого нею союзу – Всесоюзної спілки євангельських християн і Баптистів (далі ВСЄХБ). Протестантські культи, що не «влилися» до ВСЄХБ, визнавалися «бузувірськими» та «антирадянськими» і реєстрації не підлягали, стосовно них РСРК відразу передавав дані до НКВС для притягнення керівників до кримінальної відповідальності [1, с. 520-521]. Аналіз документації радянських спецслужб дає підстави стверджувати, що усі члени ВРСХБ були агентами НКВС [5, арк. 121; 7, арк. 200; 13, арк. 51 зв., 145 зв., 146].

Водночас органи НКВС почали проводити роботу на влиття церков, що відкрилися в період німецької окупації до ВРСХБ. Згідно із директивою НКДБ УРСР № 943/2 від 17.03.1944 р., обласні управління НКВС мали заарештувати усіх протестантських керівників, які співпрацювали із німцями, і замінити їх своїми людьми. Тому 4 квітня 1945 р. було заарештовано єпископа Союзу ХЄВ Г. Понурко, а на його місце поставлено єпископа Д. Пономарчука, який повів роботу на входження Союзу ХЄВ у ВСЄХБ, результатом якої стало підписання 24 серпня 1945 р. так званої «серпневої угоди» про об'єднання. На основі даної угоди общини Союзу ХЄВ та ВСЄХБ частково корегували своє віровчення і на «братських» умовах утворювали один єдиний Союз ВСЄХБ з керівним центром у Москві (голова Я. Жидков). До складу керівного центру повинні були увійти також представники ХЄВ, але на справді цього не відбулося. Керівництво ВСЄХБ, користуючись зв'язками з НКВС, та за допомогою уповноважених РСРК, почало відсторонювати керівників ХЄВ, замінюючи їх «своїми» кадрами [10, арк. 134-136].

Такі дії викликали протест з боку колишнього керівництва ХЄВ, що вилилося у створення опозиції, лідером якої став єпископ ХЄВ П. Бідаш. Саме він розпочав роботу по звільненню общин ХЄВ з-під впливу НКВС та ВСЄХБ з метою подальшої самостійної реєстрації Союзу. У цій справі його підтримав єпископ Криворізького єпархіального округу П. Шокало, в обов'язки якого входило наставляти служителів Криворізької єпархії формально підходити до об'єднання із ВСЄХБ і продовжувати відправлення богослужінь за догматами ХЄВ, а не ВСЄХБ. Паралельно із цим, ними проводилася робота по відродженню нелегального центру ХЄВ у с. П'ятихатки, що

стало відомо органам НКВС, які для припинення їх діяльності, у вересні 1945 р. розпочали централізовану агентурно-оперативну справу «Пророки», результатом якої став арешт 18 членів верхівки активу підпілля ХЄВ. За рішенням Особливої наради НКВС П. Бідаша та П. Шокала за антирадянську діяльність було засуджено до 10 р. концтаборів [13, арк. 275; 18, арк. 82].

Звільнившись раніше ніж П. Шокало з таборів через хворобу (1955 р.), П. Бідаш продовжив боротися за самостійну реєстрацію Союзу ХЄВ в органах державної влади. У цьому його ще більше укріпила хрущовська «відлига». Ним, як єпископом Союзу ХЄВ особисто, та від імені общин, які він представляв, на основі ст. 124 Конституції СРСР, яка гарантувала свободу відправлення релігійних культів усім громадянам СРСР, та інших документів були направлені чисельні звернення до уповноважених РСРК (по Дніпропетровській області – П. Зуєва, України – П. Вільхового, СРСР – І. Полянського), а також до голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна, голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова і навіть до самого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова з проханням зареєструвати Союз ХЄВ.

Відповідь не примусила на себе довго чекати. Органами КДБ була швидко розроблена агентурно-оперативна операція «Фанатики», за якою планувалося схилити П. Бідаша до співпраці з КДБ, а у разі його відмови – компрометувати перед одновірцями. Виконавцями даної операції виявилися його найближчі друзі: колишній голова союзу ХЄВ Г. Понурко (агент «Горошко»), його колишній заступник Д. Пономарчук (агент «Березовський»), помічник Д. Пономарчука – М. Бут (агент «Лысов»), а також старший пресвітер ВСЄХБ по Дніпропетровській області М. Мельников (агент «Миргородский») та його заступник Н. Акритов (агент «Іванов») [2, арк. 63-66; 3, арк. 182; 15; 16]. Але головним зрадником неочікувано виявився помічник П. Бідаша – С. Марін, який «вів» єпископа з самого початку операції. С. Марін за дорученням КДБ, допоміг йому організувати керівний центр ХЄВ, виробити догмати організації і налагодити зв'язок із підпільними общинами ХЄВ на території всього СРСР. Коли ж «злочинна» діяльність активу ХЄВ стала очевидною органам КДБ, а також була встановлена підпільна ланка общин Союзу, увесь керівний актив ХЄВ (окрім С. Маріна) було заарештовано. Також вибірково почалися арешти на місцях. Після проведення даної операції про об'єднання з ВСЄХБ не могло бути і мови, вцілілі общини ХЄВ пішли у «глибоке підпілля».

Пробувши рік на свободі після майже 10 років таборів, інвалід II групи П. Бідаш у свої 56 років отримав ще 10 років. Він помер у 1978 р. через 7 років після звільнення [11, арк. 127-139]. Після звільнення із таборів, інший єпископ ХЄВ, П. Шокало змушений був

піти на співпрацю з КДБ і частина общин Криворізької єпархії влилася до складу ВСЄХБ [13, арк. 271]. А С. Марін пішов на «підвищення» – став всесоюзним проповідником ВСЄХБ із правом проживання у Москві.

Але не дивлячись на цей проміжний результат, можна стверджувати, що завдяки діяльності П. Бідаша органи КДБ не змогли добитися приєднання усіх общин ХЄВ до ВСЄХБ. Навіть більше того приклад п'ятидесятників наслідували самі ж баптисти (т.з. «ініціативна група»), які у 1961 р. вийшли із ВСЄХБ (Г. Крючков, Г. Вінс і інш.) і утворили власний незареєстрований в РСРК баптистський союз «Раду церков», яка діє і сьогодні. З 1991 р. союз ХЄВ вільно діє в Україні під назвою «Об'єднана церква християн віри євангельської» (ОЦ ХВЄ) і за кількістю віруючих займає друге місце серед неправославних конфесій.

Джерела та література

1. Волокитина Т. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Москва, 2009. 887 с.
2. ГДА СБУ. Ф.2, оп.21, спр. 2750.
3. ГДА СБУ. Ф. 2, оп.5, спр. 2587.
4. ГДА СБУ. Ф.9. СР/СР, спр. 19.
5. ГДА СБУ. Ф. 9. УР/СР, спр. 230.
6. ГДА СБУ. Ф.13, спр. 1021.
7. ГДА СБУ. Ф. 16, оп.1, спр. 539.
8. ГДА СБУ. Ф. 16, оп.1, спр. 572.
9. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-21827.
10. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-24610 (з речовими доказами), пакет №1.
11. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-24610, т.7.
12. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-11773.
13. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6478, оп. 2, спр. 6842.
14. Личный состав НКВД. URL: <https://www.nkvd.memo.ru/index.php>. (дата звернення 21.04.2024)
15. Обращение помощников старшего пресвитера ВСЕХБ по Днепропетровской области Н. К. Акритова, Г. Г. Понурко и М. С. Бута URL: <https://www.bperchatkin.wordpress.com/2010/09/19/> (дата звернення 21.04.2024)
16. Письмо старшего пресвитера евангельских христиан-баптистов по Днепропетровской области Н. Мельникова URL: <https://www.bperchatkin.wordpress.com/2010/12/07/> (дата звернення 21.04.2024)
17. Сталин И. Год великого перелома: к XII годовщине Октября. *Правда*. 1929. № 259. С. 1.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 63, оп. 1, спр. П-58286, т. 8.

Дмитро Стаценко
(Полтава)

ЛИСТІВКИ ЯК ЗАСІБ ВИЯВУ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ПРАВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ТА АНАРХІСТІВ У ПОЛТАВІ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-х рр.)

У статті на основі архівних документів досліджується проблема використання в Полтаві у період першої половини 1920-х рр. листівок (відозв, прокламацій) як засобу політичної активності правих соціалістів-революціонерів та анархістів. Будучи опозиційно налаштованими до більшовицького режиму, вони зазнавали переслідувань, і як наслідок – змушені діяти в підпільних умовах. Праві есери та анархісти намагалися доносити свою політичну позицію до мешканців Полтави здебільшого шляхом таємного поширення друкованих та рукописних листівок, в яких містилася надзвичайно гостра критика, спрямована на адресу радянської влади, більшовицької комуністичної партії, існуючого устрою, різних структур правлячого режиму, здійснюваної в країні політики. Зокрема, автор зосереджує увагу на висвітленні змістового наповнення листівок (відозв, прокламацій).

Ключові слова: листівка, правий соціаліст-революціонер (правий есер), анархіст, більшовик, Полтава, радянська влада, політична активність.

The article, based on archival documents, examines the problem of the use of leaflets (recalls) in Poltava in the first half of the 1920s as a means of political activity of right-wing socialist revolutionaries and anarchists. Being in opposition to the Bolshevik regime, they were persecuted, and as a result – forced to operate under the clandestine conditions. The right-wing SRs and anarchists tried to convey their political position to the residents of Poltava, mostly through the secret distribution of printed and handwritten leaflets, which contained extremely sharp criticism directed at the Soviet government, the Bolshevik Communist Party, the existing system, various structures of the ruling regime, the policies implemented in the country. In particular, the author focuses attention on showing the contents of postcards (recalls).

Keywords: postcard, right-wing socialist-revolutionary (right-wing SR), anarchist, Bolshevik, Poltava, Soviet power, political activity.

На початку 1920-х рр. у місті Полтава в умовах більшовицького режиму праві соціалісти-революціонери та анархісти змушені були діяти в підпільних умовах, дотримуючись конспірації. Одним із засобів висловлення ними власної політичної позиції були рукописні та друковані листівки (відозви, прокламації).

27 березня 1922 р. у профспілках міста з'явилися рукописні відозви з приводу суду над Центральним комітетом Партії соціалістів-революціонерів (ЦК ПСР – авт.) за підписом Групи соціалістів-революціонерів [1, арк. 84, 96; 2, арк. 35, 65, 80]. Їхню появу співробітники радянських спецслужб пов'язували з опублікованим у пресі викриттям роботи есерів [2, арк. 35].

У ніч на 1 травня 1922 р. в місті було розклеєно рукописні листівки (відозви) за підписом Групи соціалістів-революціонерів. Вони були адресовані полтавським робітникам із нагоди святкування дня трудящих та закликали до повалення радянської влади [1, арк. 96; 2, арк. 65, 66, 80; 11, арк. 22 (19), 48]. У тексті зазначалося, що першотравневе свято проходить в Україні та Росії «... за небачених і небувалих умов рабської праці з одного боку і наглої експлуатації з іншого. Давно стали ясними дурманні гасла більшовиків, а зараз вони просто смішні коли пишним цвітом розквітла НЕП (нова економічна політика – **авт.**) і «червоне купецтво» під руку з державним капіталом дружньо висмоктують останні соки зголоднілого й змученого трудівника.

Ніколи й ніде в усьому світі не було такого огидного знуцання й експлуатації робітника, як зараз у нас при «робітничій», «пролетарській» владі... Чека, міліція і червона жандармерія на грошики «червоних купців» пильно слідкують, щоб робітник навіть помираючи і слова не міг сказати проти своїх господарів – зразу потягнуть у підвал». Разом із цим відзначалося: «Знаємо, що в правліннях усіх профспілок сидять призначені центром комуністи і верховодять там так, як потрібно якому-небудь Леніну або Троцькому, а не робітнику. Знаємо, що робітник не знайде там правди і захисту ... не зустрине людини, якій довіряв би». Висловлювалося переконання, що зустріч свята 1 Травня відбувається в «... обстановці чорної реакції, при царюванні насильників ... трудового народу». Відтак робітники Полтави мали зустріти це свято «... з прокляттям експлуататорам – комуністам ... і з думкою про ... боротьбу за свої знехтувані права».

У тексті листівки (відозви) містився заклик до боротьби з пригноблювачами: «Товариші! До боротьби за право вільно трудитися, вільно жити – До боротьби проти гнобителів і капіталістів – за соціалізм!». Наголошувалося, що свято 1 Травня «... буде тільки тоді дійсним святом свободи і праці, коли ми самі знищимо трон комуністичної партії і створимо свою народну соціалістичну трудову владу через вільно обрані ради».

Насамкінець у листівці (відозві) лунали зухвалі гасла: «Геть червоних і чорних господарів-експлуататорів!», «Геть імператора Леніна із всією його контрреволюційною шайкою!», «Згуртованими рядами захистимо Революцію і Свободу!» [11, арк. 22 (19), 48]. Отже, праві соціалісти-революціонери прямо звертали увагу на більшовицьку сваволу, безроздільне панування державно-партійного апарату, безправ'я робітників і закликали робітниче середовище до боротьби з панівним режимом.

У червні 1923 р. праві есери знову нагадали про себе. Зокрема, в Полтаві на подвір'ї губернського соцзабезу було виявлено листівку з

приводу суду над ЦК ПСР за підписом типографії ЦБ (Центрального бюро – авт.) ПСР [3, арк. 100].

Листівки входили й до агітаційно-пропагандистського «арсеналу» анархістів. У лютому 1922 р. чекісти звітували, що одна з існуючих у Полтаві анархістських груп «... випускала писані листівки чисто специфічної шкільної властивості ...», а анархіст Г. Хоментовський розклеював «... відозви проти адміністрації комуністів під заголовком: «Комуністичний інститут проституцій» [2, арк. 14-14 зв., 81; 9, арк. 7].

На початку серпня 1922 р. чекісти повідомляли, що анархістське угруповання О. Усова, яке складалася з робітників і селян, випускаючи листівки, йшло проти диктатури пролетаріату і влади [2, арк. 81].

У травні 1922 р. у доповіді органів Державного політичного управління (ДПУ – авт.) стосовно політичного становища Полтавської і Черкаської залізничної ділянок повідомлялося про виявлення 1 травня листівки за підписом Полтавської групи анархістів [1, арк. 66; 4, арк. 54].

Схвальну реакцію в анархістів викликав дебош, що стався в Полтаві 5 жовтня 1922 р. о 22-й годині на вулиці Олександрівській під час комсомольської демонстрації, влаштованої президією губернського з'їзду Комуністичної спілки молоді України (КСМУ – авт.). Зокрема, під час ходи з лав демонстрантів було кинуто каміння у вікна двох кафе, ресторанів, а також лунали вигуки проти НЕПу. Співробітники радянських спецслужб припускали вплив на цей ексцес анархістів, хоча встановити, хто саме бив стекла тоді не вдалося [1, арк. 79, 80; 2, арк. 83; 7, арк. 151; 8, арк. 16, 73].

Чекісти повідомляли, що з приводу вчинення розгрому магазинів і ресторанів, створених «непівщиною», анархісти випустили листівку до комсомольців під заголовком «Геть НЕП і його захисників». Вона була віддрукована на шапірографі, підписана від імені Полтавської групи анархістів й датована 6 жовтня 1922 р. Відповідні листівки (відозви) були виявлені та перехоплені 7 жовтня секретною частиною органів ДПУ в депо залізничної станції «Полтава-Південна». З'ясувати її авторів і розповсюджувачів чекістам тоді не вдалося. Відтак, одним із найголовніших аспектів роботи відповідних органів у жовтні 1922 р. було розкриття у вказаному вище депо «... анархістської партії ...», яка випускала листівки [1, арк. 66, 79, 80; 2, арк. 83-83 зв., 84].

За версією анархістів, викладеною у вказаній листівці, дебош вчинили комсомольці, які ходили увечері вулицями міста. Вийшовши на вулицю Олександрівську, вони з вигуками «Геть НЕП, хай живе СТЕП» стали бити вікна кафе, ресторанів. На зворотньому шляху їх заарештував загін міліції [1, арк. 79]. У тексті відозви зазначалося: «Своїм вчинком комсомольці ясно показали ненависть до оточуючої непівської обстановки, що вони ще не

настільки зіпсовані щоб сидіти мовчки, склавши руки, коли приватна власність повертається назад, визнається капітал і взагалі всі завоювання революції віддаються назад ворогам». Відтак Полтавська група анархістів вітала комсомольців за «... бунтарську витівку ...», і зверталася до них із такими словами: «Юний комунар, тепер у владі стоять зрадники революції, вони морять по в'язницях істинних комунарів і революціонерів, які сміливо протестували проти ненависного ладу, не щадили своїх життів для завоювання необхідного для пролетаріату, а тепер протестують проти створеного вам ненависного НЕПУ, за що і примушені страждати і помирати від голоду у в'язницях». Насамкінець містився заклик до комсомольців відкрити в'язниці, звільнити усіх політичних та кримінальних ув'язнених, які змушені сидіти за вкрадений у «... ненависних ... непманів» шматок хліба [1, арк. 79]. У свою чергу оперативники ДПУ звітували, що у вказаній листівці містився заклик «... не вірити старим партійцям, як людям, які впали в оману і ведуть у кабалу, а висунуті тези доводилися «фактами непівщини» [2, арк. 83 зв., 84].

Анархісти не оминули увагою святкування п'ятої річниці Жовтня. З цього приводу вони випустили відповідну листівку (прокламацію) 7 листопада. Зокрема, секретар Полтавського губернського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У – авт.) на влаштованому в будівлі театру урочистому засіданні виголосив доповідь, в якій згадав про анархістів. Після цього присутні затаврували їхні дії. У свою чергу анархісти кинули з балкону в партер прокламацію, всі екземпляри якої були доставлені більшовикам. У ній анархісти не визнавали зазначеного свята в якості народного та закликали до здійснення «... нового Жовтня». Однак після випуску листівок, злякавшись арешту, анархісти Полтавської групи пішли у глибоке підпілля й зовсім затихли. Частина з них узагалі виїхала з міста [1, арк. 121, 129; 5, арк. 17; 8, арк. 27].

У лютому 1923 р. відвідувачі анархістських гуртків у Полтаві (переважно молодь) поспіхом створили групу «Авангард» [3, арк. 20; 6, арк. 69]. Цього ж місяця було випущено рукописну листівку (прокламацію) № 1, адресовану молоді, за підписом Групи анархістів «Авангард». Її кількість не перевищувала 5 екземплярів. Розповсюдили листівку головню серед учбових закладів міста. Зокрема, 5 лютого листівки підкидували до зовнішніх дверей і в приміщенні інституту народної освіти, міського комітету, КСМУ, наклеювали на дверях кооперативного технікуму. Утім розповсюдження вони не отримали, адже були своєчасно знайдені та підібрані. З огляду на такі випадки, у губернському комітеті КСМУ припускали, що анархісти спрямовували свою головню увагу саме на учбові заклади [3, арк. 20, 22; 5, арк. 28; 10, арк. 52].

Текст вказаної листівки відзначався надзвичайною гостротою. На адресу правлячої комуністичної партії лунали закиди в тому, що після революції вона «... сіла на місце царського уряду, відгородила себе охранкою, поліцією, обклала народ податками і живе приспівуючи», здійснює виховання учасників КСМУ «... у вузьких непо-марксистичних рамках, ... осипає їх привілеями ... прагне зробити їх «дворянами» і захисниками ... «необхідного непу». На думку авторів листівки, лави комсомолу формувалися переважно за рахунок кар'єристів і колишніх безробітних, а тому підкреслювалося: «Ганебно йти в КСМ заради привілеїв, ганебно підтримувати владу, яка нічого не дала пролетаріату крім рабства. Пора зрозуміти це і приступити до зруйнування влади ...». Молодь, як передовиків революційного руху, закликали організовуватися у групи, створювати «... потужні організації на противагу хиткому К.С.М.». Висловлювалося сподівання зруйнувати «... у себе ненависну владу», проголосити «... істинну свободу, істинну рівність – не комуністичний гніт, не комуністичний привілей». Насамкінець у листівці лунали зухвалі гасла: «Геть владу і привілеїв», «Геть КСМУ., як апарат, що заганяє рев.[олюційний] ентузіазм в глухий кут ...», «Хай живе вільне угруповання молоді в підпіллі!!!!», «Хай живе соціальна революція!!!!», «Хай живе анархія!!!!» [3, арк. 22]. Отже, анархісти закликали зруйнувати владу, повалити комуністичний режим, бойкотувати КСМУ, долучатися до анархістського руху.

У лютому 1923 р. в клуб секретареві губернського комітету КСМУ було підкинута анонімна записка, написана тим самим почерком, що й листівку № 1 [3, арк. 20; 10, арк. 52]. У ній містився текст погрозливого характеру: «Слухайте. Група анархістів «Авангард» пропонує припинити всяку НЕП-івську агітацію серед молоді інакше доведеться ізолювати особисто Вас, а потім і Ваших Комітетників. Це погроза не порожня. Бережися. Можете повідомити охоранці. Нічого не допоможе – «Авангард» [10, арк. 52].

16 і 17 квітня 1923 р. анархісти знову нагадали про себе, випустивши і розповсюдивши у Полтаві дві листівки: «Про податки» і «Безробіття» (до тижня допомоги безробітним). Вони були написані від руки друкованими літерами, розтиражовані на шапірографі, підписані від імені Полтавської групи анархістів підпілля, й обидві містили гасло «З пригнобленими проти пригноблювачів завжди». У них анархісти висловили своє ставлення до заходів влади [3, арк. 61; 5, арк. 47 зв., 49]. Утім листівки були виявлені й зірвані 16 квітня о 7-й годині ранку на будинку № 4 по вулиці Садовій. Такі ж листівки виявили в ніч на 16 квітня на будівлі пошти, в ніч на 17 квітня на воротах «Начштабу» 19-го полку. 17 квітня були розповсюджені листівки «Безробіття». Вони, зокрема, були розкидані о 6-й годині

ранку біля біржі праці. Утім до їхнього змісту оперативники поставилися скептично, зауваживши на непереконливості наведених у них доказів [3, арк. 61; 5, арк. 47 зв., 49]. Співробітники ДПУ зауважували, що анархісти, незважаючи на випуск листівки, скільки-небудь значного впливу на населення не справили [3, арк. 61].

Отже, будучи опозиційно налаштованими до більшовицького режиму, праві соціалісти-революціонери та анархісти діяли в Полтаві упродовж першої половини 1920-х рр. в підпільних умовах. Одним із засобів вияву їхньої політичної активності, донесення до населення політичних поглядів та ідей було таємне поширення друкованих та рукописних листівок (відозв, прокламацій). Змістове наповнення таких документів характеризувалося надзвичайною гостротою та різкістю висловлювань. У їхніх текстах містилася критика більшовицької комуністичної партії, чинного державного устрою, діяльності різних структур правлячого режиму, більшовицької політики в республіці загалом. Зокрема, найчастіше піддавалася критиці нова економічна політика та її згубні з погляду анархістів та правих есерів наслідки для населення.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф.П-9032, оп. 1, спр. 49.
2. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 50.
3. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 80.
4. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 82.
5. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 81.
6. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 143.
7. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 41.
8. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 43.
9. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 28.
10. ДАПО, ф.П-1, оп. 1, спр. 13.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава, ф. 7, оп. 1, спр. 18609-С.

УДК 94(477-22):2-45-18/19”(045)

Інна Корольова
(Черкаси)

МАТЕРИНСТВО ПОЧАТКУ ХХ СТ.: БАЖАННЯ ЧИ НЕОБХІДНІСТЬ?

Зроблено спробу всебічного аналізу постаті матері в українському селі початку ХХ ст. У статті розглянуто життя та виховання у батьківському домі жінки, її заміжжя, ведення господарства та вагітність. Аналіз українських реалій початку ХХ ст. розглядається як важливий для історичної науки аспекти,

адже він дає змогу викрити ідеалізовані моменти із життя матерів, а також позбавляє українську жінку обов'язку відповідати нав'язаному ідеалу. Уявлення про інститут сім'ї стане об'єктивнішим після розвінчання міфу про виключну материнську досконалість.

Ключові слова: жінка, материнство, сім'я, цінності, традиції, суспільство.

An attempt was made to comprehensively analyze the figure of the mother in the Ukrainian village of the beginning of the 20th century. The article examines a woman's life and upbringing in her parents' home, her marriage, household management, and pregnancy. Analysis of Ukrainian realities at the beginning of the 20th century. is considered as an important aspect for historical science, because it allows to expose idealized moments from the life of mothers, and also relieves the Ukrainian woman of the obligation to conform to an imposed ideal. The idea of the institution of the family will become more objective after debunking the myth of exceptional maternal perfection.

Keywords: woman, motherhood, family, values, traditions, society.

Особливістю сучасного українського соціуму виступає міцна традиційна родина, характерні риси існування якої мають давні історичні традиції. Ще у кінці XIX – на початку XX ст. належність до сім'ї, а особливо – главенство в ній, підвищувала авторитет людини у суспільстві та помітно розширювали її права. Із чоловіками це траплялося вже після вибору судженої та заручин. Повноправним членом соціуму він ставав вже після офіційного одруження. Цей механізм мав і зворотну дію: неодружений чоловік, навіть в літах, вважався парубком і до нього ставилися зверхньо, часто навіть глузували.

До людей, які навіть не збиралися одружуватися, ставилися з помітним та незамаскованим презирством. У таких випадках дівчата могли бути позбавлені батьківського спадку, а хлопці – отримували лише його мізерну частку. Проте траплялися приклади безшлюбності, які не засуджувалися та не дискримінувалися громадськістю:

- молоді люди не хотіли дрібнити батьківське господарство;
- старші брат чи сестра вимушені були стати годувальниками молодших, замінивши їм батьків;
- заручена дівчина на знак жалоби за померлим нареченим відмовлялася від заміжжя (Пономарьов, 1999, с. 420).

Ні для кого не секрет, що для українців материнство – це не просто одна із фізіологічних функцій людського організму, а моральний та громадський обов'язок будь-якої жінки перед суспільством. Ці історичні традиції стали чудовим підґрунтям для формування українського «культу матері», який не витримав випробування часом, адже завадили численні стереотипні уявлення, викривлення, маніпуляції та спекуляції званням матері.

На початку XX ст. науковці, Церква та простий люд вважали жінку природно неповноцінною. Вважалось, що вона може бути тільки

помічницею чоловіка, визнаючи його керівну роль у всьому. Авторитет чоловіка, згідно норм тогочасного законодавства та вчення Церкви, був беззаперечним. Саме він розпоряджався майном родини, а також представляв сімейство у різних органах влади, інституціях та громаді. Це означало, що тогочасна жінка була позбавлена політичних прав, а ще й економічно залежала від свого чоловіка, який володів усіма фінансами.

Проста сільська жінка початку ХХ ст. не могла похизуватися правами на свободу слова та вибору, а питання її освіти було й взагалі недоречним. Вважалося, що відхід від класичної патріархальної родини та традиційної моралі мав безліч негативних наслідків. Набуття жінкою освіченості, а у перспективі – самостійності, означало втрату її жіночності, а також – зростання конкуренції на ринку праці (Пономарьов, 1994, с. 83). Саме через це сільська дівчина майже не мала шансу здобути освіти: її батьки віддавали цю можливість саме хлопцям, як майбутнім головам родин (Черчович, 2017, с. 2).

Консервативність слов'янського соціуму довгий час стояла на заваді здобуттю жіноцтвом освіти. Цей стереотип підтримувався як державою, так і діячами церкви, які відстоювали ортодоксальну патріархальну модель взаємин у сім'ї (Слюсар, 2011, с. 66). На початку ХХ ст. дівчина могла самореалізуватися тільки взявши на себе роль господині, дружини та матері. Не дарма відома українська дослідниця Оксана Кісь називає материнство незмінним елементом стереотипу фемінінності, що зводився до виконання жінкою репродуктивної функції та соціальної ролі матері (Кісь, 2008, с. 168). Варто наголосити на тому, що жінка мала народжувати саме у законному шлюбі, інакше вона ставала покриткою. За такої умови мати і дитина отримували ще менше поваги та соціальних прав (Маєрчик, 2011, с. 48).

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – непростий період для українського народу. Можливо, саме життєві труднощі змусили наших предків доволі прагматично підійти до питання продовження власного роду. Протягом початку вказаного періоду частенько шлюби укладалися не за згодою молодих, а через корисливі мотиви котрогось із їхніх батьків. У таких випадках немовлята відігравали важливу «стратегічну» роль – «закріплювали» небажаний союз: «Хоч не до душі, як поберуться, дітки будуть – помирять» (Лебеденко, 2012, с. 15).

Діти були необхідною складовою частиною сімейного життя. У народі про це казали: «Хата з дітьми – базар, а без дітей – пуста», «Хата без дитини – цвинтар» (Кісь, 2008, с. 153). Чим більше було дітей, тим повноціннішою вважалася родина. Молодим парам часто бажали на Різдво: «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю» (Воропай, 1958, с. 129).

Неграмотні українці означеного періоду вважали метою шлюбу саме народження дітей. Якщо ж із цим були проблеми з будь-якої

причини, то вина лягала виключно на жінку. Відсутність освіти не могла пояснити причину безпліддя, тому її вбачали у гріховності дружини або магічному впливі. Родичі карали жінку за те, що та не могла народити: з неї глузували, насміхалися та навіть не дозволяли брати участь у певних сімейних обрядах (Кісь, 2008, с. 169).

Виховання дитини розпочиналося задовго до її народження: українці були переконані, що вагітна жінка власною поведінкою формує характер свого чада. Саме тому майбутній матусі категорично заборонялося дивитися на вогонь (щоб дитина не народилася із потворною плямою на обличчі), не шити та не вишивати у свята (не дай Бог маля народиться сліпим чи без пальчика), не вбивати мишей (щоб уникнути страхітливих волохатих плям на тілі дитяти) тощо (Буйських, 2013, с. 235).

Тогочасні українці вбачали у своїх дітях додаткову робочу силу, тому й раділи їм неоднаково. Тоді казали: «Один син – не син, два сини – пів сина, три сини – ото тільки син» (Чубинський, 1869, с. 10). Якщо вибагливих батьків не міг задовольнити хлопчик, що вже говорити про дівчинку, яка сприймалася як тимчасова гостя, що залишить батьківську хату одразу після заміжжя. Дуже часто про дочок казали: «Хто годує дочки, той ходить без сорочки, а хто годує сини, той готує суми» або «До сім літ чеши, по семи літах стережи, ще й заплати кому, щоб взяв те лихо з дому» чи «Де дівчина в хаті, там плоти поламани». Утім, зустрічається і позитивне ставлення до доньки: «Чути в хаті дочку, як зозулю в садочку» (Лебеденко, 2012, с. 153).

Про майбутнє заміжжя доньки батьки турбувалися заздалегідь: під час її народження. Будучи доволі забобонними, наші предки вірили, що «родова нитка», яка пов'язувала жінку та її новонароджену донечку може допомогти останній безпроблемно влаштувати особисте життя. Для цього достатньо було взяти пуповину і викинути її у людному місці чи просто жбурнути у натовп молодих хлопців (Чубинський, 1869, с. 73). Такий «обряд» гарантував чергу женихів у майбутньому.

Життя змушувало українців тяжко працювати. Не сиділи без роботи й діти, тому «...коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика надівали штани і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі». Таке трудове виховання сприяло згуртуванню родини та давало дитині необхідний досвід у веденні господарства.

Траплялося таке, що жінки, виснажені тяжкою працею, у хвилини відчаю, не мали сил радіти материнству і співали:

*«Ой, спи дитя, колишу ті,
Як не заснеш, я лишу ті.
Піду в поле на роботу.
Тебе кину у кропиву...»* (Кісь, 2008, с. 173).

Одразу після народження дитину, незалежно від статі, виховували у атмосфері цілковитої покори старшим. Синам та донькам судилося стати продовженням власних батьків (Присяжнюк, 2007, с. 494), перейнявши у них не тільки любов до праці, богобоязливість та милосердя, а ще й цілу купу нав'язаних обов'язків і страх людського осуду. Наприклад, із самого дитинства маленьких україночок починали готувати до материнства: «Кожна дівчина, ще як кукли мостить, про це [вагітність] вже надумалась доволі, а стала дівувати, то знає, як то матерям доводиться, поки виносять в собі ту людину» (Грушевський, 2007, с. 13). Отже, можна припустити, що бажання стати матір'ю було не так волевиявленням жіноцтва означеного періоду, як насадженим суспільством вимушеним кроком.

Надзвичайно інформативною в питаннях материнства є праця Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». На її сторінках можна знайти відомості про один «магічний» спосіб запобігти небажаній вагітності: «Коли бояться, щоб дітей не було, беруть ту сорочку, що з Циганами (менструацією) буде, як у перше нападуть, віджмікають її, а потім якось замазують у челюстях. Тоді вже дітей не буде, тільки що се гріх робити...». Із щомісячним фізіологічним процесом жіночого організму пов'язані ще ряд подібних ритуалів, покликаних вбити ненароджених дітей. Це і спалення забрудненої сорочки, її прання у чистій воді або просто залишення на гарячій печі (Грушевський, 2007, с. 13).

Коли ж «магічні» засоби не допомагали і жінка розуміла, що завагітніла, то зверталася до знаючих людей, які вже використовували практичні методи боротьби із небажаною вагітністю. Оскільки, на початку ХХ ст. на території України майже не було сільських лікарень, а як і були, то довіри з боку місцевого населення вони не викликали, жінки зверталися із проблемою до бабок-повитух. Якщо говорити мовою статистики, то тільки 10% вагітних користувалися послугами кваліфікованих акушерок, переважна ж більшість охоче йшла до відьом, віщунок, знахарок та місцевих спеціалісток (Ігнатенко, 2012, с. 251).

В окремих же губерніях ця цифра на початку ХХ ст. не перевищувала навіть 2% селянок. Такий низький відсоток звернень жінок до акушерок був пов'язаний не стільки із вірою у нетрадиційну медицину, скільки із браком акушерок, які обслуговували тільки тих, хто проживав у тому населеному пункті, де містилася дільниця. Лише на початку ХХ ст. окремі земства дозволили організовувати міжповітові спеціалізовані акушерсько-гінекологічні лікарні. На

Правобережжі найвідоміша лікарня такого типу була у Жмеринці Подільської губернії.

«Історія медицини» С. А. Верхрадського та П. Ю. Заблудовського чітко демонструє катастрофічну ситуацію із медичним обслуговуванням на українських теренах протягом ХІХ – ХХ ст. Причиною легковажного ставлення селян до свого здоров'я була багатовікова довіра у результативність магічних ритуалів, а також небажання царського уряду фінансувати медичні заклади, особливо на території периферії. Тому першу українську акушерську клініку на чотири ліжка було створено при Харківському університеті в 1829 р. Великий вклад у розвиток акушерства та гінекології зробив талановитий учений із Київського університету І. П. Лазаревич. Крім численних наукових відкриттів, восьмидесяти трьох наукових праць та сміливих медичних реформ, Іван Павлович гостро критикував безправність жінки. Він вважав необхідністю надати всім вищу освіту, яка повинна розбудити жіночий геній і дати змогу всім представницям прекрасної статі працювати для поліпшення умов прожиття власної родини, а отже і всього суспільства.

Ще однією причиною ігнорування селянами офіційної медицини була її дороговизна. Тільки на початку ХХ ст. земськими управами було дозволено безкоштовно надавати медичні послуги. Після цього в окремих повітах кількість звернень збільшилася у 10 разів (Верхратський, 1991, с. 340, 338).

До появи акушерських пунктів українки сміливо йшли до бабок-акушерок переривати вагітність, якщо не вдавалося зробити це самотійно. Для того аби не дати дитині народитися жінки міцно перетягували живіт, навмисно піднімали тяжкі речі, робили різкі рухи, а іноді навіть бігали чи стрибали, а особливо безжальні – били себе в живіт. Такі процедури могли суттєво зашкодити здоров'ю дитя, зробивши його калікою.

Якщо ж такі катування не допомагали, то жінки починали приймати різні чудодійні суміші із різних рослин, які мали б призвести до викидня. І. Ігнатенко у своїй статті «Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти» описує численні способи українок позбутися небажаного потомства. Відчайдушні жінки пили відвари із шафрану, вишневого листя, барвінку, материнки, лушпиння цибулі, бузку тощо. Для кращого ефекту вживали серйозніші речовини – настоянки із порошу, селітри, сірки, ртуті чи просто міцної горілки. Коли ж і це не допомагало, залишався один вихід – аборт, який швидше нагадував середньовічні езекуції, бо виконувався різними підручними інструментами, наприклад: веретенем (Ігнатенко, 2012, с. 250).

Звичайно, такі «аматорські» медичні процедури рідко доводили до добра і часто до смерті самої жінки. Кажуть, що такі люди «...ісходілі кров'ю і вмерали...», «...от моя свекруха зробила сама себе [аборт] і вмерла», «...баби такіє булі; викручували веретенем і потім она вже кров'ю істекала».

Рівень дитячої смертності на селі – вражає. Діти помирали так часто, що їх смерть перестала бути трагедією. Часто батьки та родичі говорили: «Вмерло – туди йому й путь» або «Склянок та дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть». Набагато більше цінувалося життя дорослого: «Як умре дитина – то мала щербина, а як тато або мама – то велика яма» чи «Як умерла дитина – то щаслива година, а як умерла дружина – то лихая година» (Кісь, 2008, с. 175). Такий прагматизм був спровокований необхідністю тяжко працювати, а також викривав справжнє обличчя тогочасного суспільства, зриваючи богобоязливі маски. Саме забобонне «глибокоморальне» батьківське виховання та боязнь людського осуду диктували подружжям правило: мало не щороку народжувати. Вічні злидні провокували появу абсурдної (в моральному плані) та цинічної ситуації: батьки раділи мертвій дитині більше, ніж живій.

На думку П. Чубинського українці (або як він пише «малороси») по-особливому ставляться до народження дітей, вбачаючи в останніх користь для власного господарства. Більше того: селяни не так раділи появі доньки, як сина. Говорили: «Один син – не син, два сини – пів сина, три сини – ото тільки син». Цей феномен пояснюється дуже просто. Господарство українців базувалося на важкій фізичній праці на землі, не дивно, що для добробуту необхідна була сильна чоловіча рука. Отож саме син ставав надійною опорою та підтримкою господаря-батька. Дочка ж сприймалася як тимчасова гостя, адже після заміжжя вона залишить рідну домівку. Таким чином, дівчина вчилася у матері всім хитрощам хатнього господарства, і була позбавлена іншої роботи. Вважалося, що на її вік вистачить клопоту, що чекає її після створення власної родини (Чубинський, 1869, с. 10-11). Крім того, із самого дитинства доньок готували до материнства: «Кожна дівчина, ще як кукли мостить, про це [вагітність] вже надумалась доволі, а стала діувати, то знає, як то матерям доводиться, поки виносять в собі ту людину» (Грушевський, 2007, с. 13).

Отже, українське суспільство початку ХХ ст. активно включалося до виховного процесу дітей, поєднуючи у ньому власний досвід та релігійні мотиви, але при цьому не забуваючи і про власну вигоду. Думка про щире бажання жінок народжувати – хибна, адже зазвичай це бажання було дбайливо нав'язане родиною та соціумом.

Джерела та література

1. Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. / за ред. А. Пономарьова. Опішне : Укр. народознавство, 1999. Кн. 1. 528 с.
2. Пономарьов А. П. Українська етнографія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1994. 316 с.
3. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1991. 431 с.
4. Черчович І. Жіноча освіта в Україні: історичний огляд проблеми жіночої освіти. Гендер в деталях : веб-сайт. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/osvita-i-prosvita/zhinocha-osvita-v-ukraini-istorichniy-oglyad-134122.html#_ftn16. (дата звернення: 20. 06. 2017)
5. Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічна та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.
6. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 271 с.
7. Маєрчик М. Ритуал і тіло : монографія. Київ : Критика, 2011. 325 с.
8. Лебеденко Ю. Тема родинних стосунків в українських прислів'ях і приказках із компонентом «хата». *Київська старовина*. 2012. № 1. С. 152–155.
9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 271 с.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу : у 2 т. Мюнхен : Укр. вид-во, 1958. Т. 1. 308 с.
11. Буйських Ю. С., Васянович О. О. Трансформація традиційної культури гуцулів Верховини: дитина першого року життя. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. № 6. С. 234–255.
12. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии : очерк. СПб : Тип. Майкова, 1869. 41 с.
13. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.
14. Грушевський М., Дитина у звичаях і віруваннях українського народу : монографія. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
15. Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти. Народна культура українців: життєвий цикл людини : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2012. Т. 3. С. 244–257.

УДК 94(477.53)«17/18»

Сергій Сарнавський, Вячеслав Єрмаков
(Полтава)

ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ СЛОБІДСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У МЕЖИРІЧЧІ СВИНКІВКИ ТА КОВЖИЖІ У XVII–XVIII СТ.

Зроблено аналіз заселеності та територіальної організації розселення кінця XVI–XVIII ст. в межах лівобережжя Поворскля, а саме в межиріччі Свинківки та Ковжижі. Визначено початковий етап заселення краю. На основі краєзнавчих досліджень та опублікованих картографічних творів XVII–XIX ст. визначено географічний ареал населених пунктів, надається походження їх назв.

Ключові слова: Поворскля, Заворсклянський степ, Свинківка, Ковжижя, Полтавщина, Слобідська Україна, розселення, поселенська мережа.

The analysis of settlement patterns and territorial organization of settlements from the late 16th to the 18th century within the left bank of the Vorskla region, specifically between the Svinkivka and Kovzhyzha rivers, has been conducted. The initial stage of settlement in the area has been identified. Based on local history research and published cartographic works from the 17th to the 19th centuries, the geographical range of populated areas has been determined, and the origins of their names have been provided.

Keywords: *Povorskliia, steppes behind Vorskla, Svinkivka, Kovzhyzha, Poltava region, Sloboda Ukraine, settlement, settlement network.*

Територія Полтавщини заселялася та освоювалася протягом багатьох історичних епох, при цьому основний процес залюднення регіону, який визначив багато особливостей сучасного рівня заселеності та територіальної організації розселення припадає на період від кінця XVI–XVIII ст. Саме у цей період сформувалася основна мережа поселень Полтавщини, що існує до сьогодні, визначаючи структуру розселення та її локальні системи.

Звернення до поселенської історії окремих частин Полтавського краю відображає специфіку її формування, хронологічні й територіальні рамки її протікання. Одним із таких локальних регіонів Полтавщини є межиріччя річок Свинківки та Ковжижі. Це територія, що розміщується на лівобережжі Ворскли та виступає межею двох важливих історико-географічних територій – Полтавщини та Слобідської України (Сарнавський, 2016, с. 8-22). Вірогідно, що певна частина поселень існувала ще з часів Переяславського князівства, зберігаючи традиції та адаптуючись до нової несприятливої ситуації (Посухов, 1997, с. 79-81; Посухов, 1999, с. 28).

Звернення до історичних особливостей формування поселенської мережі цього краю показує нам її історико-географічну специфіку. Для аналізу нами було обрано період козацьких змагань – XVII ст. Слід зазначити, що у цей історичний період ці території називалися Заворсклянськими степами, що були на межі Дикого поля зі степовим характером ландшафтів. З огляду на безпекову ситуацію тут існували малосприятливі умови для формування постійного населення. Відповідно до цього і господарська система цього регіону мала характер тимчасових промислів (уходів), які використовували насамперед природні ландшафтні ресурси даної території. У зв'язку з цим порівняння сучасної географії поселень Полтавщини з відповідними історичними періодами дозволяє глибше розкрити питання закономірностей формування сучасної поселенської мережі, особливостей окремих етапів заселення й освоєння території, що актуалізує необхідність застосування методів ретроспективно-географічного аналізу зазначених процесів.

Аграрний характер економіки у даний історичний період зумовив перш за все переважне формування сільського розселення. Сільські поселення утворюють специфічне соціоприродне та

соціокультурне середовище, якому належить істотна роль у збереженні і відтворенні виробничих ресурсів території, духовного потенціалу населення.

Для зазначеного регіону історичної Полтавщини XVI–XVIII ст. характеризується новим етапом інтенсивного формування поселень, пов'язаним із поступовою реколонізацією суміжних із «Диким полем» територій. На початку XVI ст. заселення земель у басейнах річок Сули, Псла та Ворскли йшло поступово шляхом вільного переходу з південного заходу із задніпрянських районів. Нове населення переходило від рухливої промислової діяльності до землеробства, поселяючись селами та хуторами. Цей процес надалі значно активізувався впродовж XVIII–XIX ст., із розвитком капіталістичних відносин. Все це супроводжувалося формуванням певних просторово-часових ареалів залюднення території Полтавщини, які мали характер базових осередків заселення, де населення концентрувалося навколо економічних і політичних центрів.

Зазначена нами ділянка межиріччя річок Свинківки та Ковжижі доцільно віднести до більшого ареалу спорадичного долинного розселення, початок формування якого відносився до XVI ст. і включав у себе верхню, середню і частково нижню течії Псла, Хорола, Ворскли, Грунь-Ташані та долини Дніпра. Надалі, вже у XVII ст. тут формується центральний долинний ареал розселення як розширення первинного північно-західного ареалу розселення у напрямку на схід та південний схід. Дані процеси були пов'язані із селянсько-козацькою та (з др. пол. XVII ст.) козацько-старшинською колонізацією даної території (рис. 1).

Рис. 1. Розташування Голого Поля на карті *Ukrainæ pars quæ Kiovia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guilhelum Le Vasseur de Beauplan. – Joh. Blaeu exc., 1661*

В історичних джерелах перші ґрунтовні відомості щодо межиріччя річок Свинківки та Ковжижі (як і всієї території Полтавщини) ми знаходимо на географічних картах французького інженера Гійома де Лавасера де Боплана. На карті, складеній Бопланом, територія між річками Коломаком на півдні, Мерлом на півночі та Ворсклою на заході називалась позначалася як Голе Поле (з огляду на відкритий степовий характер поверхні).

Надалі перші практичні спроби колонізувати лівий берег Ворскли до басейну річки Коломак були зроблені під час невдалих козацьких визвольних повстань 1620–1630-х рр., а процеси активного заселення згаданої території і відповідно заснування перших довколишніх населених пунктів – хуторів та сіл, розпочалися вже від середини XVII століття. Колонізація степів за річкою Ворсклою активно продовжувалась і в другій половині XVII ст., де формувался полково-сотенний адміністративний устрій. У середині XVII ст. Полтавщина була найсхіднішою територією Гетьманщини від Гадяча до Опішні, Мерли, Свинківки та Коломаку.

Хоча остаточно встановити дати заснування сіл в межиріччі Свинківки та Ковжижі на сьогодні досить важко, існує багато згадок та легенд старожилів довколишніх сіл, що були народжені наприкінці XIX ст. Вони вказують на переважно від антропонімічний характер назв більшості населених пунктів на цій території, що може свідчити про конкретно-історичні особливості їх заснування. Подальший розвиток сільських населених пунктів у межиріччі Свинківки та Ковжижі пов'язаний із формуванням козацько-старшинського, а потім і дворянського землеволодіння, розвитком поміщицького підприємництва, а також поширення селянсько-козацьких кустарних промислів.

Отже, поступове заселення та господарське освоєння межиріччя Свинківки та Ковжижі починається від другої половини XVI ст., активізується у XVII–XVIII ст., що супроводжувалося збільшенням кількості населених пунктів, згущенням поселенської мережі та формування окремих поселенських ареалів, які чітко локалізувалися у територіально-часовому вимірі. Дані процеси відображали слов'янську реколонізацію земель колишнього Переяславського князівства, завершення активної фази якого у межах Полтавщини припадає в основному вже на кінець XVIII – першу половину XIX ст.

Джерела та література

1. Посухов В. І. До питання про заселення Полтавщини XIV–XVI ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1-2. С. 79–81.
2. Посухов В. «Римов. Продовження літопису». Полтава: Полтавський літератор, 1999. 172 с.
3. Сарнавський С. П. Від хуторів Кочубея до Козлівщини крізь призму віків. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. 139 с.

Ірина Мельникова, Оксана Сулима
(Полтава)

ЧУТІВСЬКІ ПЕДАГОГИ СЕРБІНОВСЬКІ

Дослідження висвітлює аспекти регіональної історії через призму вивчення життя та діяльності представників однієї з гілок родини Сербіновських-Мельникових, пов'язаної з Чутівським краєм. Основою розвідки стали письмові та візуальні джерела із сімейного архіву І. С. Мельникової.

Ключові слова: смт Чутово, П. Д. Сербіновський, О. П. Сербіновська (Мельникова), родовід.

The research describes aspects of regional history through the prism of studying life and work of one branch of the Serbinovskyis-Melnykovs family connected to Chutovo district. The basis of the investigation includes written and visual sources from the family archive of I. S. Melnykova.

Keywords: Chutovo Town, P. D. Serbinovskyi, O. P. Serbinovska (Melnykova), genealogy.

Хрестоматійним став вираз «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Адже знання історії предків – це характерний показник рівня національної освіченості та культури. Сучасний період позначений помітним пожвавленням досліджень у сфері генеалогії та історичної біографістики. Домінуючими тенденціями у розвитку наукового дискурсу останніх десятиліть, серед інших стали гуманізація та антропологічний поворот, що призвело до посилення інтересу до вивчення не лише родоводів відомих фамілій, але й середньостатистичних громадян.

Відомий народознавець Василь Скуратівський зауважував, що дослідження роду починається з найпростішого «забутого на підвіконні листа, припалого пилюгою портрета найдорожчої людини...» (Скуратівський, 1987, с. 57). Основою дослідження власного родинного дерева однієї з авторок цієї розвідки – Ірини Сергіївни Мельникової, завідувачки науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, став комплекс збережених нею і попередніми поколіннями письмових джерел. Ця розвідка присвячена чутівській гілці родини Сербіновських-Мельникових.

Прадід Ірини Сергіївни – Петро Дмитрович Сербіновський (186?–1938), син священика, вихованець Полтавської духовної семінарії (1876–1883) (*Полтавские епархиальные ведомости*, 1876. с. 456; *Полтавские епархиальные ведомости*, 1883. с. 325), тривалий час був учителем Чутівської школи (1899–1913, із 1910 – завідуючий закладом), почав учителювати 20 жовтня 1883 р. (*Отчет Уездной Земкой Управы*, 1914,

с. 217). Зі звітів члена училищної ради О. М. Чеснока¹ про народні училища Полтавського повіту дізнаємося, що пан Сербіновський «...багато уваги звертає на загальний розвиток дітей. Учитель викладає з великим успіхом церковний спів, із учнів сформований дуже гарний хор, який співає в церкві... ставиться до своєї справи з любов'ю та крайньою сумлінністю і провадить її з повним умінням...» (Усенко, 2021, с. 402). Окрім того зберігся опис квартири, де мешкав Петро Дмитрович із родиною: «Квартира вчителя складається з 2-х кімнат, сіней і кухні. Одна незручність... відділена від класів глухою стіною і має лише один хід із двору, що дуже незручно особливо в негоду, оскільки вчитель вимушений кожен перерву ходити в клас із квартири через двір» (Усенко, 2021, с. 400).

Разом із П. Д. Сербіновським на педагогічній ниві трудилася його старша донька Наталія Петрівна Сербіновська (по-домашньому Туся), яка була стипендіаткою Полтавського губернського земства (100 рублів на рік), з 1899 р. навчалася у Полтавській Маріїнській жіночій гімназії, яку закінчила у 1908 р. (*Отчет Управы Полтавского Уездного Земства*, 1905, с. 128). 8 жовтня того ж року пішла на земську службу, а з 1 лютого 1909 р. обійняла посаду помічниці вчителя у згаданому училищі (*Отчет Уездной Земкой Управы*, 1910, с. 144).

Окрім того, П. Д. Сербіновський виконував обов'язки бібліотекара народної безкоштовної бібліотеки-читальні при Василівському волосному правлінні. Її відкрили 4 січня 1897 р., а на 1899 р. її фонди налічували 566 книг та 220 підписників. Головою та опікункою цього осередку культури стала дворянка Марія Андріївна Чеснок² (*Адрес-календарь*, 1899, с. 161-162).

23 травня (5 червня за н.с.) 1896 р. у родині почесного спадкового громадянина Петра Дмитровича та його дружини Олени Митрофанівни (18?-08.10.1957) народилася донька Олена, яку вдома називали Льоля. Таїнство хрещення здійснив священник Ніл Власенко у Георгіївській церкві села Василівка³. Про високу повагу та визнання педагогічних талантів П. Д. Сербіновського свідчать хрещені батьки дівчинки: ними стали колезький реєстратор Олександр Михайлович Чеснок і міщанка Марія Євграфівна Митрофанова.

---

¹ Чеснок Олександр Михайлович (1863–1912) – дворянин Полтавської губернії. Навчався у Полтавському кадетському корпусі та Костянтинівському воєнному училищі. 1892–1910 рр. – член Полтавської повітової земської управи. Школу в маєтку «Василівка» назвали на його честь. Помер та похований у с. Василівка (*Отчет Управы Полтавского Уездного Земства*, 1905, с. 280).

² Чеснок Марія Андріївна (?–1912) – дворянка Полтавської губернії, мати О.М. Чеснока. Опікувалася жителями с. Василівка, зокрема влаштовувала читання, у 1894 р. відкрила кравецько-рукодільну майстерню тощо (*Отчет Уездной Земкой Управы*, 1912, с. 366; Павловський, 2009, с. 280).

³ Георгіївська церква с. Василівка (Кебеківка) збудована у 1796–1806 рр., перебудована у 1893 р. У 1895 р. церковна парафія складалася з 6 сіл та 3 навколишніх хуторів. У 1902 р. до церковної парафії входили с. Василівка, хутори Бурти, Ладижна, Лолівка, Дикунівка, Цоломацький. Ніл Іванович Власенко згадується серед відомих священників (1895, 1902) (Мокляк, 2009, с. 87).

Олена Петрівна початкову освіту здобула у Чутівській школі, де працював її батько (Личное дело. Арк. 3). Згодом, їй як доньці земського вчителя призначили стипендію Полтавського повітового земства. Упродовж 1907–1911 рр. вона навчалася у Полтавській приватній жіночій гімназії М.П. Павелко, у 1911 р. її перевели до 5 класу Полтавської Маріїнської жіночої гімназії, яку вона закінчила у 1915 р. (*Отчет Уездной Земкой Управы*, 1910, с. 164; *Отчет Уездной Земкой Управы*, 1914, с. 230). У свідоцтві про освіту № 239 від 01.05.1915 Педагогічна рада Полтавської Маріїнської гімназії визнала О. П. Сербіновську достойною звання домашньої вчительки з правом навчати читанню, письму, основам рахунку і викладати обраний нею предмет – російську мову. Період навчання Олени Петрівни припав на останній етап діяльності закладу, який у цей час очолювала Ольга Євгенівна Вукотич, яка й засвідчила свідоцтво підписом. Цей важливий документ теж зберігається у приватному архіві І. С. Мельникової.

Цілком очікувано, що молода спеціалістка зробила перші фахові кроки на Чутівщині, поряд із батьком, який піввіку самовіддано служив на освітянській ниві. У автобіографії Олена Петрівна чітко окреслює кожний етап своєї професійної діяльності, особливо акцентуючи увагу на перших кар'єрних віхах: «Скінчила 8 класів гімназії у 1915 році весною, а восени цього ж року поступила на роботу у Федорівську школу Чутівського району. У цей рік перевелась у Чутівську школу, де робив мій батько» (Личное дело. Арк. 3). Окрім того, у сімейному архіві зберігся лист-запит № 864 від 26.09.1916 інспектора народних училищ 1-го району Полтавської губернії Владислава Павловича Овсієвського до завідувача І Чутівського училища Петра Дмитровича Сербіновського з інформацією про те, що пані Олена допущена до виконання обов'язків другого вчителя та з проханням повідомити, коли вона може почати виконувати свої обов'язки. У згаданій автобіографії знаходимо підтвердження, що молода освітянка взялася до роботи з нового навчального року: «В Чутівській школі я робила з 01.09.1916–01.10.1925» (Личное дело. Арк. 3). Варто уточнити, що у цей час жінка набула нові соціальні ролі – дружини та матері. 24 червня 1921 р. у сім'ї вже Мельникових – Віктора Федоровича та Олени Петрівни – народився син Сергій.

Лапідарна канцелярська мова викладу інформації в особовій справі О. П. Мельникової не дозволяє у деталях дізнатися про всі перипетії, які вона вимушена була витримати, однак дає можливість прослідкувати її переміщення в часі та просторі (Личное дело. Арк. 13в):

число, м-ць і рік		Посада з зазначенням установи, організації, підприємства	Місцезнаходження установи, організації, підприємства
вступу	звільнення		
19.09.1925	01.09.1926	НСШ Паркомуни	Донбас. Ворошиловградська обл.
01.09.1926	01.09.1930	НСШ с. Городище	Донбас. Ворошиловградська обл.
01.09.1930	31.09.1936	НСШ с. Фащевка	Донбас. Ворошиловградська обл.
01.09.1937	08.09.1937	СШ. Жовтневої революції	Казахстан. м. Джамбул Алма-Атинська обл.
01.09.1938	26.06.1939	НСШ Лакедемонівка	РСФСР. Ростовська обл.
05.08.1940	20.09.1941	НСШ с. Безруки	Харківська обл. Дергачівський р-н

На окремі обставини її життя проливають світло дані наведені в автобіографії: «...перерив у 2 роки [1923–1925 рр. – авт.] – за сімейними обставинами тимчасово залишила роботу... У грудні місяці 1936 р. мого чоловіка було заслано на 6 років... Восени 1937 р. поїхала в Казахстан до сестри, де робила у м. Джамбулі» (Личное дело. Арк. 3). За цією лаконічністю проглядають непрості перипетії її долі. Через хворобу батька Олена Петрівна повернулася до Чутового у листопаді 1937 р.

Після того як Олена Петрівна віддала останню шану батькові, переїхала до Ростовської, а згодом Харківської областей, де працювала у різних школах. Друга світова війна застала педагогиню на Харківщині, звідки вона повернулася додому. «Під час німецької окупації у 1941 р. на роботу не поступала, повернулась в с. Чутово. У вересні [після звільнення від окупантів – авт.] 1943 р. поступила на роботу у Чутівську школу вчителем 1 класу» (Личное дело. Арк. 3зв). У 1948 р. О. П. Мельникова перейшла до Артемівської школи (теж колишнього Чутівського, а нині Полтавського р-ну), де й працювала до виходу на пенсію у 1952 р.

Планида наступних поколінь родини Сербіновських-Мельникових пов'язана з Полтавою і достойна окремих розвідок. Примітно, що педагогічний хист успадкувала правнучка Петра Дмитровича Сербіновського – Ірина Сергіївна, яка закінчила Харківський державний університет імені Максима Горького (нині Харківський державний університет Н. В. Каразіна) за спеціальністю «Історик. Викладач історії та суспільствознавства» та праправнучка – Катерина, яка обрала фах українського філолога.

Знання свого роду і походження – частина не лише приватної, але й національної пам'яті та ідентичності. Вивчення родоводу – шлях до розуміння себе через персональні історії рідних людей. Письмові джерела, збережені нащадками, допомогли прослідкувати хитросплетіння доль однієї з гілок розлогого фамільного дерева Ірини Сергіївни Мельникової, пов'язаної з Чутівщиною.

Джерела та література

1. Скуратівський В. Т. Берегиня: художні оповідання, новели. К. : Радянський письменник, 1987. 278 с.
2. Полтавские епархиальные ведомости. Полтава, 1876. № 14. 68 с.
3. Полтавские епархиальные ведомости. Полтава, 1883. № 14. 82 с.
4. Отчет Уездной Земкой Управы за 1913 г. Полтава : Электр. типогр. Д.Н. Подземского, 1914. 260 с.
5. Усенко В. Розвиток земської освіти в Чутовому в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Отчетов Полтавской уездной земской управы»). *Полтавський краєзнавчий музей: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків : ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. С. 399–406.
6. Отчет Управы Полтавского Уездного Земства за 1904 год. Полтава : Электр. типогр. Д. Н. Подземского, 1905. 359 с.
7. Отчет Уездной Земкой Управы за 1909 г. Полтава : Электр. типогр. Д.Н. Подземского, 1910. 507 с.
8. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / Состав. Д.А. Иваненко. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1899. 672 с.
9. Отчет Уездной Земкой Управы за 1911 г. Полтава : Электр. типогр. Д. Н. Подземского, 1912. 514 с.
10. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. Репринт. Харків : Сага, 2009. 296 с.
11. Личное дело учителя Артемовской средней школы Мельниковой Елены Петровны. *Приватний архів І. С. Мельникової*. 19 арк.
12. Мокляк В. О. Василівка с., Полтавський р-н. Православної церкви (з 2000-х – УПЦ МП) громада. Георгіївська церква. *Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: у 12 томах* / Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Полтавський літератор, 2009. Том 12: Релігія і церква. С. 87.

УДК 82-94: 94(=411.16:477.53) «1918/1920»

Марія Левковська
(Гадяч)

МЕМУАРИ О. В. СІВЕРС ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННЯ ГАДЯЦЬКИХ ЄВРЕЇВ 1918–1920-Х РОКІВ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ КРАЮ

У статті проаналізовано джерела особового походження для дослідження представників гадяцької єврейської спільноти, особливостей їхнього повсякдення і вимушеного пристосування до калейдоскопічної зміни обставин та влад періоду 1918–1920 років. Досліджені щоденникові записи підкріплені історичними фактами місцевих подій вказаного часового відрізу.

Ключові слова: євреї, єврейське повсякдення, євреї Полтавщини, гадяцькі євреї, Гадяч, О. Сіверс.

The article analyzes the sources of personal origin for the study of representatives of the Jewish community of Hadiach, the peculiarities of their everyday life and forced adaptation to the kaleidoscopic change of circumstances and authorities in the period of 1918–1920. The studied diary entries are supported by historical facts of local events of this period.

Keywords: *Jews, Jewish everyday life, Jews of Poltava region, Jews of Hadiach, Hadiach, O. Sivers.*

Вивчення історичних подій минулого, окрім фактично-хронологічного фактажу, не повне без одного з важливих різновидів документальної літератури – мемуарів. Не лише як біографічного джерела, а й значущості їхньої як соціальної і повсякденної фіксації історичного процесу. Саме у мемуарній літературі, проступають повсякденні зв'язки, особисті емоції автора, тонкощі людських взаємин, дрібний фактаж і епізодичність подій. У жодному з офіційних документів їх не знайти. З-поміж кількох чинників, які необхідно враховувати у роботі з мемуарами є їхня суб'єктивність, що впливає на достовірність викладу матеріалу [13].

Український історик, один із перших дослідників питання української мемуаристики Іван Кревецький у роботі «Українська мемуаристика: Сучасний стан і значіння» (Львів, 1923) стверджував, що літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії та приватне листування є важливішими за матеріальні пам'ятки. За його висловом останні – *«...мертві цеглини, тоді як писанні передання – свідоцтва живих людей»* [6, с. 75].

Порівняно з поляками, росіянами чи євреями, українці мають менший пласт мемуарної літератури. У зазначений часовий період початку ХХ століття вона була створювана здебільшого людьми молодого і середнього віку. Події, змальовані на сторінках діаріюшів, відбувалися переважно одночасно з їхньою фіксацією [7, с. 278].

Авторкою мемуарів, чий щоденникові записи запропоновано до розгляду у цій роботі, є графиня Ольга Сіверс – учасниця і безпосередній свідок історичних зрушень на Гадяччині у 1918–1920 роках. Давній рід Сіверсів походить із Данії. Пращури мемуаристики осіли у тодішній імперії, отримали дворянський титул і повністю асимілювали. Наприкінці 1917 року Сіверси, намагаючись врятуватися від голоду, що насувався, виїждять із Петербурга до одного зі своїх маєтків на Полтавщину. Родина у складі чоловіка та дружини з двома молодшими доньками та хворою матір'ю, а також сім'єю брата Ольги Василівни і обслугою прибувають до Дрюкова, Гадяцького повіту і опиняються у самій гущині тогочасних подій. Протягом двох років 1918–1919 Ольга Сіверс веде детальний щоденник, де записує все що відбувається з родиною і навколо неї. За висловом Є. С. Туманової (правнучки – **авт.**), щоденник *«відображає*

складну атмосферу часу, наповнену чутками і газетними повідомленнями про політичну і воєнну ситуацію, що не завжди відповідали дійсності».

У 1897 році за статистичними даними губернського бюро у місті мешкало 7 710 жителів. У повіті на той час налічувалося 146 тисяч населення, із них 3439 євреїв [5, с. 145]. А враховуючи той факт, що місцем проживання юдеїв найбільшою мірою був Гадяч, а меншою – три містечка повіту (Лютенька, Рашівка і Веприк) [5, с. 176], то припускаємо, що майже третина населення міста сповідували юдаїзм. Підтвердженням цьому є і той факт, що рідною мовою у Гадячі вважали українську 57% населення, а єврейську – 29,3% [5, с. 158]. Багато для дослідження єврейської меншості було зроблено істориками Гадяцького краю і Полтавщини назагал: В. Ревегуком, В. Саранчею. Згадки про мешканців-юдеїв стрічаємо і у дрібніших роботах краєзнавців Гадяча – Володимира Костюка, Веприка – Олексія Кривко, Лютеньки – Івана Чайки.

Якщо подієвий ряд життя кагалу міста можна відслідкувати спираючись на відомі історичні, статистичні чи фактичні дані дослідників, то повсякденне життя містян-євреїв освітлено скупі і епізодично. Зважаючи на те, що дані рабинату не збереглися, а обласний архів не має метричні книги із синагоги та молільних будинків Гадяча, то опубліковані щоденникові записи графині Ольги Сіверс викликають окремих інтерес на предмет їхнього вивчення і аналізу задля загальної розробки теми юдейської меншості Гадяча.

Дослідження має на меті не лише проведення узагальнюючого аналізу життя міських євреїв. Перш за все його завданням є відслідкувати особливості повсякденного життя представників єврейської спільноти, які проживали у тогочасному повіті у складних змінних умовах кінця I Світової війни до першої хвилі міграції, простежити їхню адаптивність до частоті зміни влад у країні і у місті, як наслідок. По-друге, розбору підлягають і місцеві настрої та ставлення до юдеїв з боку мешканців Гадяча і очільників повіту. Третім, вже побіжним, але не менш важливим завданням є виявлення окремих родин і представників кагалу міста, власне для ідентифікації їх як існуючих.

Для того щоб максимально уникнути неточностей у датах чи подіях, увести читача в обставини часового періоду і зафіксувати суть історичного моменту, свідчення супроводжуємо поясненнями-коментарями та довідками з офіційних джерел. Спростування або нівеляція неправдивих тверджень не є метою дослідження, саме тому останні у роботі відсутні. Можемо припустити, що під час підготовки до друку рукопис міг зазнати певних змін і правок, у цьому світлі не приймаємо його як єдино правильний. Рукописи авторка забрала з собою в еміграцію до Франції, куди родина виїхала з України у січні

1920-го року, подолавши неблизький шлях із Севастополя через Туреччину, Болгарію і Сербію. Уперше їх було опубліковано лише у 2015 році.

Хронологію біографічних фактів подано не повністю, доповнення носять роз'яснювально-описовий характер, цитати із записів виділено курсивом, імена і прізвища єврейського походження, місцевих юдеїв чи їхніх родин – жирним шрифтом. Авторські примітки і пояснення, що їх потребує контекст цитати взято у дужки із зазначенням «авт.». Мова оригіналу – російська.

На сторінках мемуарів не знайти проявів антисемітизму або будь-яких інших зневажливих форм ставлення чи звертання до місцевої єврейської спільноти. Окрім кричущих випадків несправедливості, непорядності чи зрадництва з боку окремих її представників, врівні з іншими мешканцями Гадяча. Ймовірно, окрім внутрішньої культури дописувачки, це пов'язано ще й з тим, що Ольга Василівна була родичкою сім'ї із промовистим прізвиськом Євреїнови. Звісно, місцеві юдеї не могли оминати цього біографічного факту графині: *«коли пані Френкель сказала цій жінці-євреїці, що я родичка Євреїнових, вони почала розсипатися у похвалах...»* [11, с. 355].

На час приїзду названої родини Гадяцький повіт, як і Полтавщина назагал, не був спокійним. У 1915–1917 роках із прифронтових ліній до Гадяча було виселено чимало осіб єврейської національності, що збільшило і без того значну чисельність євреїв у місті [5, с. 202]. Політичну і економічну нестабільність, як вислід Першої Світової, поглибив переворот 1917 року. На початку 1918-го з'являються відомості про німецьку інтервенцію. Протягом 18-20 рр. ХХ століття повіт поперемінно то захоплюють то відступають із нього кайзерівці, червоногвардійці, денікінські війська. Місто і околиці захлинаються у свавіллі чекістів, неконтрольованій діяльності банд, партизанів, загонів добровольців. Діяльність останніх настільки зіпсувала авторитет, що навіть прихильне до них місцеве населення швидко розчарувалося. Сіверс пише, що вони *«такі ж грабіжники, як і більшовики»* [11, с. 565].

У Дрюкові родина не затримується надовго у зв'язку з рядом причин. Тому виною були: часті приїзди німців (зайняли повіт у березні 1918-го), каральних загонів, посилення бандитизму, віддаленість від центру і неспокій. У листопаді 1918 року родина тимчасово (і як виявилось вчасно) переїздить до Гадяча – вже наступного ж місяця їхній маєток грабують.

Наряду із загальнодержавними потрясіннями період кінця 1910-х – поч.20-х рр. для авторки це ще й порушення її приватного, усталеного способу життя. Саме тому на сторінках стрічаємо багато біографічних і побутових фактів. Але вони нас цікавлять найменше. Сіверс пише про середовище, обставини і події; місцевих селян,

гадяцьку знать, родинні плани і шляхи їхньої реалізації у окупованому місті, стосунки з оточенням. Рукописи наповнені деталями і образами, чіткими описами випадків і ситуацій, характеристиками тих чи інших осіб і представників змінної влади, місцевими настроями.

З-поміж іншого, Ольга Василівна мимоволі зробила надзвичайно цінні описи і спостереження, які відбивають стосунки місцевих євреїв з українцями в екстремальній ситуації. У контексті зазначеної теми, саме відносини місцевого населення і юдейського кагалу міста цікавлять нас найбільше. У текстах їх не було виокремлено до осібних чи другорядних описів. Для мемуаристики змальовані нею трапунки були звичайними, буденними і подієвими. Зафіксовані у мемуарах взаємини місцевої знаті, очільників повіту, більшовиків, білогвардійців, махновців чи повстанських загонів із гадяцькими євреями і становитимуть предмет дослідження і, власне, основу статті.

Відносно спокійний для євреїв період гетьманського правління швидко минув і скінчився розчаруванням. У травні 1918-го саме в Полтавській області з боку німецького командування з'явилися звинувачення у шкідливій агітації євреїв проти німців [3]. Члени кагалу, враховуючи часту зміну влад і відсутність певності у перемозі і довгостроковому втриманні позицій бодай однієї з них, намагалися бути у дружніх стосунках принаймні із колишніми панами.

Наприкінці року у колишній гетьманській столиці з'являються петлюрівські прокламації, новини про падіння Скоропадського і встановлення Директорії. В січні 1919-го місто було окуповано більшовиками. Остаточно ж встановити радянську владу їм вдалося лише з третьої спроби. Це було одним із найгрубіших проявів більшовицької агресії. Відразу опісля відступу петлюрівців, господарі становища наклали контрибуцію на так званих буржуїв. Під неї підпадали аж 288 осіб [9, с. 42].

Державний архів Полтавської області (Гадяцький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітвиконком), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії) зберіг для нас списки осіб, які внесли контрибуцію, а також скарги на зменшення її суми. Серед них стрічаємо ім'я **М. Когана**. Не зважаючи на заможність, виплата шести тисяч виявилася для нього непосильною, адже попередньо ті ж червоногвардійці пограбували його магазини у місті, завдавши збитків у товарі на суму 1,5 тис. крб. [1, Ф. Р. – 3123. Оп. 4. Арк. 70]. Опис перипетій, що випали на долю династії гадяцьких юдеїв **Коганів** неодноразово стрічаємо у щоденниках графині. На сторінках – імена місцевих багатіїв: господаря млина, комісонера, а також місцевої жительки, їхньої невістки і своячки. Простити заможність **Коганам** більшовики не могли. Разом із місцевим равиним і п'ятьма іншими не бідними

євреями родину ув'язнили як контрреволюціонерів і відправили у Полтаву. Зберегти їхні життя вдалося тільки завдяки активним родичам, які за допомогою хабарів добилися перегляду справи, попередньо знявши **Коганів** із вагона потяга вже перед самою відправкою на розстріл у невідомому напрямку [11, с. 361].

Періодично місто впадало в інформаційний вакуум. Із відсутності або запізнілості важливих новин встигали скористатися найбільш спритні мешканці, звісно, отримуючи від того власну вигоду. Сіверс згадує у цьому контексті кіоскера **Германа** [11, с. 191]. Абсолютно протилежно діяли у подібних ситуаціях інші представники єврейської громади. Приміром, крамарі допомагали тримати зв'язок із навколишнім світом завдяки мобільності, частим переміщенням, торгівельним зв'язкам, великій кількості знайомих у навколишніх містах і селах. Неодноразово у щоденникових записах стрічаємо свідчення про те, що саме євреї брали на себе роль інформаторів: переказували новини, згоджувалися на передачу кореспонденції або грошей, сповіщали про ту чи іншу небезпечну або оточену дорогу, де з метою грабунку і наживи легковажних путівників очікувала засідка, хоч і нечисельна, але озброєна. До прикладу: «просила **Воловича** дізнатися щодо руху потягів і виїзду за кордон» [11, с. 508], або «**Коган** щойно повернувся із Лебедина і сказав, що туди їхати не радить...» [11, с. 512], чи «панічно налаштований **Малкін** запевняє, що більшовики біля Сум обходять добровольчу армію» [11, с. 189] і «чекаю на **Когана**, щоб дізнатися чи велика та банда, що напала у лісі...» [11, с. 623]. Таких прикладів у текстах безліч.

Як похідні безладдя у Гадячі процвітають корупція, спекуляція, лихварство, собівигідний обмін валют: «**Жорж** дав комісіонеру **Когану** 30 тисяч карбованців для купівлі п'ятисотенних царських білетів» [11, с. 547] або «...**Герман** мене нагнав і запропонував 580 франків уже за 10 карбованців та 1000 карбованців за комісію» (хоча десять хвилин тому той же газетник говорив про «два-три карбованці за франк» – авт.) [11, с. 533]. Після знищення царських п'ятдесяток чи відміни радянських грошей у період чергового відходу більшовиків із міста, окремі комісіонери ще продовжували міняти карбованці за півціни, а потім і зовсім припинили, що радісно сприймалося населенням як слабкість радянської влади.

Миттєве здорожчання послуг і цін на найнеобхідніші товари створювало дефіцит або ж невинуватого дорожнечу. Візьмімо: «В Ростові кава коштує 60 карбованців за фунт, а у Гадячі 200» [11, с. 565], або «за чверть фунта гігроскопічної вати я заплатила <...> 50 карбованців» [11, с. 530], чи «в аптеці **Малкіна** мені відпускають формалін у чистому вигляді за великі гроші, але заявляють, щоб наступного разу я приходила зі своїм посудом, тому що колб більше немає» [11, с. 532].

Можливості повноцінного відновлення торгівлі єврейські крамарі не мали – їх то там, то тут викидали з вагонів, вони уникали переміщуватися потягами, побоюючись за власне життя. Ольга Василівна пише що ті козаки, хто прийшли на допомогу Гадячу погано ставляться *«до руських, а з євреями зовсім не церемоняться»* [11, с. 565].

Спостереження Сіверс досить слушні, бо вкотре підтверджуються історичними фактами. Коли на зміну червоному терору приходив білий, це ніяк не сприяло зміні становища юдеїв [9, с. 76]. І навіть ті, хто покладав на білу армію надії (можемо припустити, що серед них були і Сіверси), теж із часом розчаровувалися. Приміром, **Волович** ділився трапунком, який стався із ним увечері, після повернення від Сіверсів. Стрівшись дорогою із двома солдатами, чоловік просто лишився з пустим гаманцем: *«Мені соромно це розповісти про денікінців»*, – підсумовував оповідач [11, с. 509]. Користуючись владою у повіті білогвардійці неодноразово «відігрувалися» саме на місцевих євреях, змушуючи їх то платити за себе програні у карти гроші, то відшкодовувати втрати, до яких євреї не мали ніякого відношення [11, с. 620-621].

На противагу цьому, при більшовиках жилося не легше. Відомий випадок, коли старший наглядч гадяцької в'язниці, співпрацюючи із денікінською контррозвідкою, не лише видав їй гадячан, підозрюваних у симпатіях до більшовиків, а ще й заявив, що всі євреї – комуністи [9, с. 74].

Червоні окупанти не гребували і нічними наскоками, проте через спонтанність і непередбачуваність траплялося, що скінчалися вони невдало для самих нападників. Один із фельдшерів-євреїв, який надзвичайно вдало і професійно виконував перев'язки родичці Ольги Василівни, розповів що під час нальоту групи із кількох осіб він із дружиною та донькою вже готувався до незбійної смерті, але *«двері виявилися настільки міцними, що промучившись над ними деякий час негідники пішли шукати легшої здобичі»* [11, с. 535].

У таких обставинах представники єврейської спільноти Гадяча не знали звідки сподіватися на заступництво, тому кожен адаптувався і рятувався як міг. Багато юдеїв «увірували» комуністичним богам і хто правдиво, а хто пристосувавшись, працювали у радянському апараті або так чи інак співпрацювали із владою. Чимало доказів того, що місцеві і немісцеві євреї обіймали керівні посади знаходимо у офіційних джерелах. Зокрема, у звіті про діяльність Гадяцького воєнно-революційного комітету і його відділів [1, Ф.Р. 3123. Опис 5. Спр. 3. Арк. 6]. Так, після третього і остаточного приходу червоних першим органом радянської влади у повіті став ревком. За його призначення відповідав командир повстансько-партизанських загонів **Говтман**. Третій склад Гадяцького ревкому був обраний під час відвідин Гадяча особисто **Яковом Дробнісом**, довіреною особою

«демона революції» **Лева Троцького**. Поміж призначених ставлеником **Лейби Бронштейна** теж не обійшовся без євреїв. З-поміж двох третім до його складу увійшов більшовик **Яків Ісакович Яковенко**. Він же згодом обійняв посаду голови народного господарства. Головою Чека став Федір Аврамович **Котун**, теж єврей-більшовик [9, с. 81-82; 10, с. 194].

Одним із найактивніших пропагандистів на Гадяччині був **І. С. Немзер**, син місцевого скляра [9, с. 18]. Агітки для забезпечення його діяльності випускались у друкарні **Епштейна**. Це прізвище не фігурує у даних по власниках типографій упритул до 1916 року [8], а виринає лиш у 1918-му [4, с. 153]. Але примітним і промовистим є той факт, що у 20-х роках **Якова Епштейна** стрічаємо у списках осіб, які відвідують синагогу [2, Ф. Р-5702. Облік членів єврейської релігійної общини м. Гадяча. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 12]. Місцеві юдеї змушені були не скільки загравати із владою, скільки пристосовуватися, щоб зберегти своє життя.

Кількість євреїв у керівних органах і апараті назагал була чималою не лише на Полтавщині. Це стало однією з причин негативного ставлення до міської меншості з боку населення. Антисемітські настрої підігрівалися навіть радянським керівництвом, не зважаючи на офіційне твердження про відсутність їхніх проявів. Знаковим у цьому контексті є таємна інструкція **Троцького**, адресована агітаторам. Не завуальований текст свідчить про те, що «товариші» чудово розуміли ставлення до них населення України. Проте, після узагальненого «ми» у тексті **Лев Давидович** виводить окрему «касту»: *«...не Денікін примусив нас (більшовиків – авт.) залишити межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуни, надзвичайку, продовольчі загони і комісарів-євреїв (виділення авт.) зненавидів український селянин до глибини душі»* [12].

У підтвердження виділених слів наводимо окремі історичні дані по повіту: у 1920 році повітовим продромісаром було призначено **Ю. Цільдермана**, а продовольчі загони комісара **С. Гофмана** у 1919-му відзначилися на Гадяччині особливою жорстокістю [9, с. 104-105]. До слова, у повіті ніколи не виконували продрозкладку, не зважаючи на те, що саме у цьому році вона була найменшою по губернії [9, с. 68].

У березні 1919 року до сусіднього Зінькова з Гадяча було направлено загін для боротьби з махновцями, які *«вбивають євреїв, поміщиків і комуністів...»* [11, с. 323]. Неспокій у місті та на його околицях, нальоти і грабїж, переслідування, постійне накладення контрибуцій змушувало гадяцьких євреїв почати емігрувати *«через Одесу до Палестини»* [11, с. 284].

Траплялося, що звернення до комендатури були помічними. Приміром, наприкінці 1919 року за спробу пограбування місцевого багатія було розстріляно більшовика. Графиня описує трапунок коли *«...до заможного єврея з'явилась партія із п'яти чоловік і вимагала контрибуцію у п'ять тисяч. Він почав з ними торгуватися, пустився у довгі розмови, а тим часом його дружина відправилась до сусідського телефону пожалітися коменданту. Зловмисників накрили, заарештували і одного з них розстріляли»*. Авторка, як і місцеві жителі, плекає сподівання, що після такого випадку більшовики дещо притихнуть. Адже, за її висловом не лише євреї, а *«усе місто стогне»* [11, с. 250].

Прилаштовуючись до нових швидкозмінних влад і керівників, гадяцькі євреї не лише не поспішали рвати зв'язків із дворянами і аристократами, а й часто самі ставали їм у нагоді. Свідчення про грошову винагороду за такого роду ласку у щоденниках відсутня. Однією із зазначених послуг була доставка грошей чи кореспонденції. Неодноразово у спогадах графині натрапляємо на описи ситуацій коли подорожній, маючи власні справи у тому чи іншому місті сам виказував графам подібний прояв люб'язності. Але навіть погоджуючись на ризиковані передачі всі намагалися ретельно дотримувалися конспірації.

Траплялося, що справа була взаємовигідною для обох сторін. До прикладу, місцевий єврей висловив готовність передати кошти через те, що *«такий стан його дуже навіть влаштовує, оскільки у нього будуть отримання в Петрограді, а везти назад великі гроші небезпечно, тому він видасть за нашим дорученням свої, – пише Сіверс, – а Жорж (як зве чоловіка у своїх мемуарах Ольга Василівна – авт.) поверне їх його дружині»* [11, с. 193]. Зі сторінок мемуарів відомо, що допомогу з відправкою пошти також надавала Сіверсам і місцева вчителька музики пані **Френкель**.

Проте, не всі були готові допомагати безкорисливо. Перевізники-євреї не втрачали можливості заробити з надлишком. Приміром, проїзд до Полтави обійшовся чоловікові графині *«у тисячу карбованців і окрім того, перевізник взяв із собою ще якусь єврейку...»* [11, с. 369]. (Для порівняння: родині євреїв-біженців, що прибула до Гадяча з усіма речами, подолавши близько 1000 км переїзд обійшовся у 12 тисяч [11, с. 164]).

Траплялося, що перед страхом більшовицької розправи у збереженні власного життя дехто зі знайомих євреїв взагалі відмовлявся йти на поступки. Зрозуміле здивування авторки: *«аптекарь, завжди такий люб'язний, не захотів нічого продати без рецепту, тому що боїться неприємностей...»* [11, с. 407]. Причиною виявилось те, що касирка постійно доносила на нього в комісаріат.

Навесні 1919 року у Гадячі почалися масові арешти. Підживив ситуацію і Миргородський антибільшовицький бунт. Згадуваний вище комісіонер **Коган** привіз для графині сповіщення від знайомих із Лебедина, що *«всі дворяни-землевласники розпродують своє майно і виїжджають»* [11, с. 509].

З огляду на неспокій у Гадячі, Сіверси мають намір перебиратися до Полтави, а потім і зовсім полишити країну. І тут їм на поміч приходить місцевий підприємець **Брусковський**. Цей єврей вирізнявся особливою обережністю. Так, передаючи листа графині від її чоловіка, який тоді перебував поза межами міста, кореспондент сам *«не прийшов, бо боявся бути нами скомпрометованим, а прислав свого тестя. Згоден взяти з собою лише одного листа і передати гроші»* [11, с. 196]. Щоправда жодного разу доправити пошту йому так і не вдалося: то більшовики займали залізну дорогу, то наступ на Петроград не дав йому дістатися місця. І навіть повертаючи ввірені йому кошти **Брусковський** знову ж таки не з'явився у Сіверсів сам, а скористався послугами вже відомого родича.

Під час зустрічі у будинку останнього цей підприємець-єврей не приховував від графині, що має багато знайомих у Надзвичайній комісії і готовий роздобути для графів будь-які документи, щоб їхня подорож пройшла вдало. У висліді з'ясувалося, що **Брусковський** сам був дійсним співробітником Надзвичайки (розміщувалася на Полтавській вулиці – авт.) [11, с. 426]. Безумовно, передбачаючи швидку зміну обставин у вигляді переміни влади, він хотів прислужитися, щоби про всяк випадок здобути прихильність «буржуїв».

Незаперечну допомогу надавали Сіверсам місцеві представники юдейської спільноти щодо отримання українських паспортів, інших документів для виїзду. Світлини для посвідчення осіб були виконані в ательє фотографа **Н. З. Дінабурга**. Зображеннями лишилися задоволені [11, с. 355].

Коли траплялася можливість і нагода Сіверси не лишалися у боргу. Якщо того потребували обставини, члени родини допомагали у написанні рекомендації або наданні протекції. Окремі євреї йшли до графської сім'ї напяму, а саме до чоловіка графині – Георгія Миколайовича. Так восени 1919 року у місті розпочалося цькування і переслідування. Сина єврейської родини **Воловичів** хотіли арештувати як комуніста. Гадяцький равин звернувся до барона Олександра Костянтиновича Штадена, який був начальником Гадяцького повіту після відступу більшовиків із проханням вплинути на ситуацію. І хоч барон знав **Воловичів** особисто, все ж без опікування з боку Сіверсів не обійшлося. Жорж сказав Штадену, що звинувачення це, цілком ймовірно, не має під собою підґрунтя. Після

цього барон викликав до себе Боровикова (бо саме його загін найбільше сприяв нападам на євреїв – **авт.**) для розмови і *«необхідного переконання»*. Таким чином гоніння було придушене ще у зародку. Увечері непорозуміння було вирішено і юнак **Волович** прийшов дякувати за заступництво. Ольга Василівна згадує як наступного дня *«знайомі єврейки особливо люб'язно віталися до мене і кричали: «Вай, ми багато такого хорошого чули про вашого барина цими днями»* [11, с. 528].

Щодо настроїв у місті назагал, то варто зазначити, що у питаннях допомоги нужденним українсько-єврейське населення Гадяча мало певну співдружність. Про це свідчить, зокрема, бажання власника гадяцького готелю добродія **Барського** *«влаштувати підписку поміж євреями»* на користь збіднілої вдови і сина колишнього предводителя дворянства Туманського, *«який служив їм (дворянам – **авт.**) безкорисливо 12 років»* [11, с. 600]. Сіверси зналися із **Барським** від самого приїзду до Гадяча і навіть не зважаючи на часті обшуки, спинялися у його готелі.

Проте не всі заклики до допомоги були підтримані місцевими юдеями, що підкреслює їхню політичну і соціальну свідомість. Скажімо, збирати кошти для фінансової підтримки загону партизан, які за словами Штадена *«захищають нас від більшовиків»* представники єврейської громади навідріз відмовилися і визнали пропозицію барона обурливою [11, с. 565].

До окремої когорти із мемуарів можемо винести гадяцьких лікарів і аптекарів. Вони стрічаються нечасто, але інколи саме їх поява впливала не лише на розвиток подій, а й на стан здоров'я і життя окремих членів родини чи знайомих Сіверсів. На сторінках мемуарів містяться згадки про лікаря **Капельовича**, якого неодноразово викликали до матері родини і до чоловіка графині [11, с. 127-128], дантиста **Зельцмана** [11, с. 193] (у інших джерелах – **Зальцман**, проживав на Роменській вулиці і на той час мав уже власну лабораторію штучних зубів – **авт.**), тюремного лікаря **Хаймовича** [11, с. 272], хто полегшував останні дні вдови предводителя гадяцького дворянства В. Є. Войно і подружжя графів Капністів перед розстрілом їх більшовиками навесні 1919-го.

Освічена лікарка **Дінабург** – *«вчилася у Швейцарії і бігло говорить французькою»* – допомагала колишньому водовозу Сіверсів, який симулював хворобу, щоб не служити у Червоній Армії. Йому **Дінабург** давала *«цінні поради»* [11, с. 423]. Добрим знайомим Сіверсів був аптекар **Малкін**. Він неодноразово допомагав підказками, зв'язками, покупцями на дуби із Дрюківського лісу, документами та достовірною інформацією щодо справ у повіті: *«цей єврей завжди дуже добре обізнаний у всьому, що відбувається, і можна бути більш-*

мени упевненим, що те, що він розказує, дійсно так і воно і є» [11, с. 423]. У його аптеці був телефон, яким послуговувалися Сіверси. Графи, у свою чергу, позичали **Малкіну** гроші, не завжди рахуючись із датою повернення боргу [11, с. 590].

На сторінках натрапляємо на спогади про багатьох інших безіменних євреїв місцевих і не, з ким графині і членам її родини вдавалося стрітися лише раз, але ці ситуації були виключними для здоров'я і життя. Ольга Василівна описує випадок, коли сім'я вже зневірилися у лікарі Гриневському і з безвиході звернулися до єврея-біженця. Вже через кілька днів температура хворого нормалізувалася [11, с. 90].

Загалом Ольга Василівна, як і вся родина мали з місцевими євреями дружні взаємини. Їх намагалися зберігати навіть у випадках, коли okazji зачіпали інтереси Сіверсів. До прикладу, уникнути конфлікту вдалося у ситуації, коли графський кінь опинився у **Когана**, власника млина, а останній не поспішав його повертати. Адже без Бісмарка його млин довелося би зачинити. Дату повернення тварини **Коган** постійно відстрочував. Востаннє йому повірили саме завдяки незвичному проханню: *«Будь ласка, дайте мені хоч раз у житті бути чесною людиною...»*. Проте, до вечора зазначеного дня коня знову не привели і графиня дуже просила розгніваного чоловіка *«не влаштовувати скандалу»*. Зате на ранок боржник *«доставив Бісмарка особисто»* [11, с. 573, 600]. До слова, як би не рятував **Коган** свого млина, у 1920 році більшовики його все ж націоналізували [4, с. 154].

Із великої кількості щедро деталізованих нюансами і характеристиками дійових осіб, яких відкриваємо для себе у спогадах Ольги Василівни Сіверс, дізнаємося про тяжку долю решти гадяцьких євреїв і їхніх родин: **Зінаїди Мойсеївни Біляєвої**, яка останні роки життя провела в лікарні, де працювала і проживала [11, с. 263-264], багатих шкіряників **Гінзбургів**, які перебралися до Гадяча з Невеля (проживали на Роменській) [11, с. 164], про сповнений перипетій життєвий шлях тогочасного брокера **Павла Аксельрода** [11, с. 125-128], **Сою Мандрасову**, одну із відвідувачів вечірніх посиденьок у саду Гриневського (лікар, завідувач гадяцькою лікарнею – авт.) [11, с. 401] та ін.

Підсумовуючи проаналізований матеріал мемуарів бачимо, що щоденники Ольги Василівни Сіверс далеко ширші за звичайні приватні записи із відтворенням подій власної біографії. Вони мають глибоку і подекуди психологічно точну персоналізацію оточуючих, чіткі характеристики і детальну фіксацію подій – достовірних і ймовірних, які лише мають статися. Загальна атмосфера міста і його околиць не могла бути оціненою авторкою об'єктивно через неточність наданої зовні інформації, тим паче, це не було метою її записів.

Як і кожне людське свідчення, щоденники містять незначні розбіжності чи власні оцінки. Не зважаючи на суб'єктивність викладу матеріалу, дрібні неточності чи авторські оціночні судження (зв'язаймо ще й на імперський стиль мислення обрусілих данців), спогади дихають до нас живими голосами очевидців буремного початку століття, доштриховують загальну картину періоду, подекуди навіть із неповним набором фактажу, оцінену й усвідомлену лише одиницями: науковцями і дослідниками.

Враховуючи вищевикладене, можна резюмувати, що у контексті зазначеної теми, вдалося прослідкувати не лише загальноподієві факти, а й особисті реакції на них єврейської спільноти міста, що особливо цікавило нас як предмет дослідження єврейського повсякдення і як пошук причини сталої чи спонтанної поведінки окремих представників кагалу у 1918–1920 роках.

Особливості поведінки юдеїв Гадяча важливо було прослідкувати ще й на предмет взаємодії з українською більшістю. Антисемітські настрої, які нечасто панували у місті і повіті (у порівнянні з сусідніми), були підживлені самими більшовиками чи місцевими колаборантами, або ж слугували даниною чийогось неусвідомленого і не завжди обґрунтованого заклику. Визначним є той факт, що у період кипіння пристрастей у місті обійшлося без масових, організованих погромів, а переслідування і цькування представників єврейської меншості переважно вдавалося попередити і цим самим запобігти подальшому поширенню.

Поведінка гадяцьких євреїв не була однотипною за національним визначенням. Виокремити єдину позицію для усієї єврейської меншості міста навіть у вузькому періоді 1918–1920 років досить складно. Частково у зв'язку з кількешаровістю станів єврейського населення, а частково з огляду на подвійну демонстрацію лояльності як до радянської, так і до колишньої влади (а більше до окремих її представників). До того ж велика кількість осіб єврейської національності у правлячій верхівці повіту свідчить з одного боку про віддане служіння комуністам, з іншого – про спробу знайти у новій системі власне місце. Проте, пошук відповіді на питання причин активної комунізації колишніх юдеїв не був метою допису.

Окремі факти мімікрії і пристосуванства у пропонованій роботі не свідчать про невизначене ставлення гадяцьких євреїв до подій чи влад. Навпаки, приклади з підпискою для надання фінансової допомоги родині колишнього предводителя дворянства або відмова від збору коштів для утримання добровольчих загонів свідчать про те, що представники місцевої єврейської спільноти були добре обізнаними з політичною ситуацією і її наслідками, у т.ч. для них самих.

Найімовірніше, явища повсякденного конформізму були зумовлені бажанням отримати протекцію титулованих осіб, особливо

коли за частотої зміни влад останні ще зберігали силу і гроші. Особливо яскраво це читається у випадках відверто нав'язливих пропозицій стати «буржуям» нагоді. У корені своєму причина могла критися і у звичайному прагненні зберегти життя собі чи родині, запобігти негараздам, адже в умовах переслідувань, доносів і скарг опинитися у безвиході міг кожен.

Важливим поведінковим маркером євреїв-містян є збереження вірності традиціям і релігійним засадам, відсутність прямих ознак до зміни побутового укладу, що формувався століттями. Так, не зважаючи на складнощі у доставці товару, євреї все ж продовжували крамарювати, попри відсутність і девольвацію коштів – не припиняли їх обмінювати і позичати, а не дивлячись на друк агітаційних більшовицьких прокламацій – знаходили сміливість відвідувати синагогу.

Зродження забутих родин і осіб, чиї прізвища, біографії і життєві долі стрічаємо на сторінках мемуарів, стане гідною опорою для подальшого історичного вивчення проживання єврейської спільноти, розширеного краєзнавчого дослідження, додаткової локальної аналізи чи генеалогічної розвідки.

Враховуючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що матеріал мемуарів графині Ольги Василівни Сіверс дав змогу нам дослідити і проаналізувати типи відносин гадяцьких євреїв із різними національними і соціальними групами місцевого населення. Вдалося прослідкувати не лише загальноподієві факти, а й особисті реакції на них єврейської спільноти Гадяча, збагатити емоційний і фактологічний багаж українсько-єврейських взаємин у загальноісторичному контексті періоду 1918–1920 років.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області.
2. Державний архів Сумської області.
3. Електронна єврейська енциклопедія. Громадянська війна і євреї: ставлення воюючих сторін до євреїв, участь євреїв в Громадянській війні і в політичному житті. Режим доступу: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15415/>
4. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. та ін. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Полтавська область / редкол. тома: Буланій І. Т. та ін. 1967. 1028 с. : іл. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001099>
5. Костюк В. Гадяч у колонії Російської імперії. К.: Майстер книг, 2015. 218 с.
6. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_7_5
7. Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 277–301. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lbnbyivs_2015_7_24

8. Пам'ятна книжка Полтавської губернії на 1899-1916 роки. Видавництво Полтавського губернського статистичного комітету. Полтава. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/12603-adres-kalendar-i-spravochnaaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1899-god>
9. Реверук В. Гадяцький край у добу української революції 1917–1921 років. Полтава: Дивосвіт, 2019. 268 с.
10. Реверук В. Селянство Полтавщини в добу української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор. 2017. 386 с.
11. Сіверс О. В. Вигнані, але не зламані: щоденник графині Ольги Василівни Сіверс 1918–1920 рр. Видавництво Русскій путь, 2015. 736 с.
12. Троцький Л. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні (грудень 1919 р.). Архівні документи. Директорія, УНР (1918–1921 рр.) Режим доступу: [http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)...Trotsky.php](http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)...Trotsky.php)
13. Ясь О. В. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuarystyka>

УДК 322(477)«1945/1953»

Євгеній Бондарчук
(Полтава)

СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ДО ЦЕРКОВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

У статті узагальнено напрацювання українських істориків з проблеми державної політики радянської влади у сфері релігійного життя. Автор акцентує увагу на трансформаціях поглядів нацистів на релігійне питання на завершальному етапі другої світової війни, показує використання релігійного чинника в окупаційній політиці. Головна увага звертається на політику радянської держави після деокупації української землі, її пріоритетні напрямки та виконавців. Проаналізовано становище духовенства Православної церкви та процес закриття храмів, скорочення кількості релігійних громад.

Ключові слова: *Православна церква, Друга світова війна, духовенство, радянська влада, радянські органи державної безпеки.*

The article summarizes the work of Ukrainian historians on the problem of the Soviet government's state policy in religious life. The author focuses on the transformations of the Nazis' views on the religious issue in the final stages of the Second World War and shows the use of the religious factor in the occupation policy. The main attention is paid to the policy of the Soviet state after the de-occupation of Ukrainian lands, its priorities, and executors. The author analyzes the situation of the Orthodox Church clergy and the process of closing churches and reducing the number of religious communities.

Keywords: *Orthodox Church, World War II, clergy, Soviet authorities, Soviet state security agencies.*

Радянсько-німецька війна принесла кардинальні зміни в релігійному житті України. Обидві воюючі сторони не були релігійними державами, однак нацистська Німеччина відрізнялася більш поміркованим ставленням до релігійності населення та церковних інституцій. Німці швидко зрозуміли, що цей фактор можна успішно використати для контролю над населенням окупованих територій. Водночас сплеск релігійності, як на окупованих територіях, так і в тилкових районах, а також в армії, змусив радянських очільників переглянути власне відношення до релігії та церкви. Якщо початок Другої Світової війни був періодом бурхливих змін саме в самосвідомості вірян та в організаційній структурі релігійних організацій, то кінець війни та перше повоєнне десятиліття характеризувалося реакцією спочатку нацистського, а потім радянського режиму на ці зміни. Комплексність, тісний зв'язок з політичною й релігійною історією, історією повсякдення, широка насиченість фактичними подіями привертає увагу дослідників до проблеми вже довгий час й залишає її актуальною й до сьогодні.

Порушену проблему у визначеному часовому періоді досліджували такі українські вчені, як Бабенко Л. Л., Бажан О. Г., Зуляк І. С. через призму діяльності радянських спецслужб та їх документальної спадщини, Волошин Ю. В. в рамках дослідження становища Української Православної Церкви під час Другої Світової війни, Вільховий Ю. В., Год Б. В., Бондарчук П. М., Кононенко В. В., що зосередилися на вивченні діяльності окремих конфесій та течій у повоєнний період.

Нацистський окупаційний режим протягом радянсько-німецької війни намагався максимально використовувати злочини та довоєнну політику радянської влади для власних пропагандистських цілей. Одним із векторів, що мав сформувані в українського населення більш лояльне ставлення до німців стала релігія. Дослідниця Заболотна Т. В., відзначає, що дозвіл на відновлення діяльності церковних інституцій на окупованих територіях Німеччиною, привів до пожвавлення релігійного життя. Однак релігійна свобода цікавила німців лише в тих рамках, що дозволяли використовувати релігійний вплив на населення [37, с. 137].

Такий підхід німецької влади поставив українських вірян, священнослужителів та місцевих релігійних активістів в досить суперечливу ситуацію. З одного боку, збільшилася кількість храмів на окупованій території, священники отримали змогу вийти з підпілля, з іншого боку релігія використовувалася німцями як інструмент, контролем над яким вони не збиралися ділитися з жодною конфесією чи етнічною спільнотою. Надзвичайно сильно німецьку владу турбували самостійницькі поривання українського населення: бажання створити помісну церкву, зміцнення УАПЦ, налагодження співпраці між українськими націоналістами та церквою. Зокрема, щодо

останнього, німецькі спецслужби звертали увагу, що чимало ОУН-івців *«групуючись навколо автокефальної церкви, проникли майже в усі заклади політичного, економічного, культурного життя і направляють туди своїх довірених осіб. Вони нібито показують свою лояльність до німців, а тих українців, які відкрито працюють з німцями систематично звільняють з їх посад і призначають активістів свого табору»* [44, с. 202].

Не залишалися осторонь в релігійному питанні й свідомі українці, котрі у важких умовах окупації намагалися вести політичну діяльність. Так, представники «Української мужицької партії», створеної ще в середині 1920-х років Доленком В. О. у Харкові поряд з розвитком освіти й кооперації, відкривали по селах Дніпропетровщини церкви [45, с. 152].

Важливість покращення власних позицій й здобуття підтримки серед населення, яку протягом 1920-1940-их сильно підірвала радянська влада розуміло й духовенство. Так, представники Автономної Православної Церкви активно допомагали полоненим червоноармійцям. Лише *«в Кривому Розі церковний комітет допомоги полоненим зібрав за два роки 157 т. хліба, 69 т. борошна, 22 т. крупи, 37 т. овочів, 1130 кг м'яса та інших продуктів»* [36, с. 115]. Митрополит Андрей Шептицький, попри заборону влади організував місії греко-католицьких священників на Східну Україну [43, с. 99]. Знаходилися й священнослужителі, які відкрито наражали себе на небезпеку й допомагали переслідуваним євреям (засуджували екзекуції, видавали фальшиві документи, переховували й надавали притулок) [31, с. 70-71].

Релігійний чинник продовжувався залишатися одним з ключових для німецької влади й попри поразки на фронті, про що говорить продовження досліджень Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору». На зламі 1942–1943 рр. німецьким штабом був представлений «План Прокша», в якому одним з головних напрямків була «боротьба проти релігії і церкви». Інформація з плану стосувалася діяльності більшовицької влади в доокупаційний період й мала використовуватися для ідеологічної складової ведення війни [35, с. 149-150].

Однак саме на прикінцевому етапі Другої Світової війни німецька політика почала змінюватися. У 1943 році нацисти встановили заборону на внутрішні зміни в церковних справах без погодження з німецькою владою. Священників і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення нової церкви й змушували читати закони німецької влади під час богослужінь та молитися за перемогу німецьких військ. В цей період було закрито половину приходів Української автокефальної православної церкви [36, с. 121-122].

Найскладнішим цей період був і для православної церкви. Контроль над духовенством збільшився настільки, що навіть священнослужителі висвячувалися згідно дозволу генерал та гебіт комісарів, а генерал-комісаріат фактично отримав по дві власні православні церкви – автономну і автокефальну. Церкву почали все більше залучати для боротьби супроти партизанів та агітувати за відправку на примусові роботи [34, с. 27-29].

Важливо відзначити, що в анкетах мобілізованих для примусових робіт в Німеччину, нацисти окремим пунктом прописували відмітки про віросповідання остарбайтерів, активно фотографували людей з натільними хрестиками. Так, згідно анкети «Відомості про перебування щодо робочих сил із Радянської Росії», жителька с. Грабарівка Полтавської області Баканович Ганна (1913 р.н.) віросповідання: «orthodox» (арк. 3). ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 19, 7 арк. Могло також вказуватися «griechisch-orthodox», «ohne Religion», «gk.» (Авт. – греко-католик)

В деяких остарбайтерів відсутні відмітки про віросповідання. griechisch-orthodox (арк. 2). ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 98, 4 арк.

ohne Religion (арк. 2), ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 74, 26 арк.
gk. (греко-католик), ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 173, 4 арк.

Втрата стратегічної ініціативи німецьким командуванням і контрнаступ Червоної армії поступово наближав деокупацію центральної України. Вже у вересні 1943 р. радянська влада розпочала боротьбу за думки та настрої населення Полтавщини, жовтні – Дніпропетровщини, березні 1944 р. – Черкащини, Кіровоградщини та Вінниччини. Важливо відзначити, що віряни різних церков та конфесій по різному сприйняли прихід Червоної Армії. Частина евакуйовувалася на Захід, частина активно допомагала в боротьбі з німцями. Так, віряни Вінницької єпархії надали значний внесок у перемогу над ворогом. Тільки за період 1944–1945 років вони зібрали понад 2,5 мільйони карбованців як пожертви для Фонду оборони країни, за що отримали подяку від радянського керівництва [42, с. 68].

Незалежно від релігійних настроїв самого населення деокупованих територій, радянська влада мала власні плани на розвиток релігійної ситуації на українських землях. В ході Другої Світової війни Сталіну довелося переглянути особисте ставлення до релігії, адже нерідко саме релігійність населення дозволяла людям переживати жахи війни, солдатам йти в бій. Тотальне викорінення церков та релігійності могло провокувати небезпечні суспільні явища на деокупованих територіях.

Однак, на думку дослідниці Бабенко Л. Л, радянський уряд у повоєнний період не полишив спроби «різними засобами витіснити

релігію з суспільної свідомості як ідеологічного конкурента» [14, с. 208], водночас «держава всіляко маскувала курс на знищення релігії» [11, с. 299], що проявлялося в декларуванні формально-толерантного ставлення при активному залученні спецслужб для провокуючої й розкладницької роботи. Дослідник Бондарчук П. М., визначає, що у повоєнний період політика влади до релігії відзначалася примиренським ставленням до легальних інституцій та менш активною критикою [26, с. 139]. Водночас уряд тільки посилював тиск супроти тих громад, які були опозиційно налаштовані супроти радянської влади. Серед них свідки Єгови, частина п'ятидесятників, ІПЦ, істинно-православні християни тощо [24, с. 157]. На думку дослідника Кононенка В. В., ліберальна релігійна політика зберігалась в перші післявоєнні роки швидше за інерцією, а з 1948 р. починається її згортання [42, с. 69].

Серед ключових проблем, що виникли перед радянськими органами влади в повоєнний період:

– наявність релігійного, в тому числі православного підпілля супроти якого активно застосовувалися масові арешти й репресії до середини 1950-их [13, с. 90-91, 97];

– питання повернення державі знову зайнятих віруючими будинків в період Другої Світової війни, які довелося закривати, знімати з реєстрації та «саморозпускати» [15, с. 26];

– поява «релігійних чудес» та осіб, які займалися пророцтвами, що з'явилися у середині 1940-их років [9, с. 348];

– власне релігійність населення в різних її проявах та продовжування відправлення обрядів, які повністю не вдалося викоренити.

Поряд зі спецслужбами радянський уряд наділив функціями контролю за релігійними громадами неспецифічну для цього організацію – Раду у справах РПЦ, її Уповноваженого та регіональні підрозділи [12, с. 318] та широко почав використовувати православну церкву для політичних цілей [10, с. 50].

Від самого початку деокупації території України радянські органи держбезпеки розпочали залучати окремих священників для фіксування злочинів нацистів у пропагандистських цілях. Очевидно це робилося для того, щоб збільшити вплив на настрої людей, адже значна частина духовенства мала кредит довіри від місцевого населення. Даний метод спецслужби взяли в німців, про що повідомляли на початку 1944 року у власній кореспонденції. Так, начальник 4 управління НКДБ УРСР Сидоров цілком таємно повідомляв начальнику 4 управління НКДБ СРСР Судоплатову, про провокаційний характер розкопок жертв НКВС у м. Вінниці 10 березня 1944 р.:

«За даними оперативної групи 4 управління НКДБ УРСР, яка працює у прифронтовій смузі, нам стали відомі наступні подробиці організації німцями провокаційних, так званих, «розкопок могил замучених органами НКВС» у м. Вінниці.

Розкопи могил проводилися в районі м. Вінниці по вулиці Підлісній № 1, де, нібито, виявлено 12000 трупів, у парку культури та на міському цвинтарі.

Німці оголосили, що в могилах виявлено «жертв НКВС 1937–1938 років» всього 15000 осіб.

Протягом 3-місячної компанії розкопок відбулося 15 похоронних процесій. Особливо активність у пропаганді цієї провокації виявили служителі автокефальної церкви і, зокрема, отець Григорій, який спеціально приїжджав із м. Луцька Полікарп Сікорський (Переклад з російської – Авт.)» [2, арк. 16-17].

І от, вже 29 квітня 1944 року радянські спецслужби залучили протоієрея Вінницької Замостянської церкви Лопухова М. І. у місті Вінниця на території психіатричної лікарні до комісії із обліку збитків, що спричинені німецько-фашистськими загарбниками та здійснення ексгумації й розтину трупів психічних хворих, які перебували на лікуванні у зазначеній лікарні та убиті німецько-фашистськими загарбниками в період окупації [3, арк. 419-421]. В листопаді 1944 року був залучений священник Сушицький для обстеження поховання цивільного населення під с. Райгород Ситковецького району, які брали участь у будівництві дороги Немирів – Нижча Кропивна [4, арк. 9-9 зв.].

Підхід радянської влади ґрунтувався на тому, що її спецслужби не тільки залучали лояльних священників до пропагандистських акцій, вели боротьбу з опозиційно налаштованим духовенством, але й активно проводили розкладницьку роботу серед усіх церковних об'єднань. Прикладом такого підходу було впровадження органами МДБ на навчання і викладання на богословсько-пастирських курсах осіб, що мали допомагати у виявленні та розкритті релігійних центрів, які діяли в межах УРСР [39, с. 107].

Також агенти й оперативники II управління НКДБ УРСР «вели пошук і ліквідацію оунівських та антирадянських елементів, а також агентурних зв'язків з німецькою або Ватиканською агентурою серед греко-католицького та римо-католицького духовенства», активно намагалися навернути греко-католиків до православ'я [38, с. 91].

Тиск радянської влади привів до того, що греко-католицька церква перетворилася на «катакомбну», в монастирях й семінаріях якої відбувалися чисельні богослужіння й відправлялися обряди [20, с. 26-27]. В цей же період спецслужби організували розгром підпільної групи іоаннітів, зокрема і Дніпропетровській області [38, с. 92].

Боротьба з релігійністю, окрім ідеологічного мала й матеріальне підґрунтя, адже проведення релігійних обрядів потребувало житлових споруд. Часто уряд країни, що декларував, так звану «дружбу народів», масово реквізував приміщення у церков, які не знаходилися в орбіті російського православ'я. Згідно з дослідженнями Бажана О. Г., радянська держава незважаючи на пом'якшення ставлення до РПЦ, лише посилювала тиск на релігійні об'єднання, що мали національну складову. Уряд сильно непокоїла і кількість храмів, що відновили свою діяльність за період німецької окупації. Зокрема, центральні області України (Вінницька і Полтавська) входили до п'ятірки найбільших в республіці, в яких відбулося масове зростання церков [18, с. 202]. Протягом 1948–1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалось «порушенням релігійного законодавства» або «проханням самих віруючих» [42, с. 133]. Орієнтуючись на дані, що наведені в досьє «Паспорти-характеристиці» для Полтавської області, що була створена для правоохоронних органів УРСР, за період окупації кількість церков на Полтавщині зросла в понад 25 разів. До 1950 р. владі вдалося скоротити кількість церков в понад 1,5 рази [17, с. 85-86].

Поряд зі закриттям церков, радянська влада створювала складні умови служіння й для самих священнослужителів, про що свідчить регулярне їх скорочення на території центральної України. Згідно донесень обласних відділень Уповноваженому Ради по справам РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, протягом 1948–1964 рр. церковну діяльність з різних причин в центральних областях залишило 193 церковнослужителя. Зокрема, у Вінницькій області від сану священника відмовилися 6 осіб [1, арк. 3], в Дніпропетровській – 50 служителів культу і монашок [там само, арк. 10-15], в Кіровоградській – 16 [там само, арк. 47-49], в Полтавській – 116, в Черкаській (на території колишньої Полтавської єпархії) – 4 [там само, арк. 63-72].

Лише в період 1948–1953 рр. в Полтавській області залишили церковну діяльність 24 представника духовенства. Опустіли на служителів культу наступні райони і населені пункти області: Полтавський район (м. Полтава (3) та с. Мачухи), Миргородський (с. Зубівка), Кременчуцький (м. Крюків, с. Обознівка, с. Козельщина), Диканський (с. Великі Будища), Лохвицький (м. Лохвиця, с. Шеки, с. Корсунівка), Лубенський (с. Новаки (2)), Кобеляцький (с. Старий Орлик, с. Білики, с. Ляхівка), Зіньківський (с. Велика Павлівка), Гадяцький (с. Крутьки, с. Бобрик), Решетилівський (с. Шилівка (2), с. Рокита), Хорольський (с. Очеретовате) [там само].

Наприкінці 1940-их-початку 1950-их років головними причинами припинення церковної діяльності осіб вказувалися:

«[виведений] за штат», «звільнений за самовільне залишення приходу», «за не доведенням свого ієрархічного достоїнства», «позбавлений сану за супротив владі та розкладення приходу», «звільнений і позбавлений сану», «вибув в іншу єпархію» тощо. У деяких випадках священнослужителів змушували відмовлятися від сану публічно. Так, «про свою відмову від сану ці (Авт. – 6 осіб) священники писали статті в районні газети і у Вінницьку правду» [там само, арк. 3].

Кожна з церковних конфесій та релігійних течій мала власний досвід взаємодії з радянською державою в другій половині 1940-их-на початку 1950-их років. Характер взаємовідносин залежав від низки чинників, зокрема релігійності вірян, організаційної структури релігійної групи, національної складової, територіального розташування, суб'єктивного відношення радянської влади.

Згідно із дослідженнями Бондарчука П. М., одну з найбільших релігійних активностей в повоєнний період демонстрували християни-баптисти [21, с. 165]. Радянський уряд сам відіграв значну роль у зміцненні течії. В середині 1945 року лідерам п'ятидесятників відмовили в реєстрації та запропонували приєднатися до Євангельської християнської баптистської церкви, чим поставили перед вибором: підпільна діяльність або злиття з іншою групою. В супереччю неоднозначності серед вірян, керівництву п'ятидесятників довелося піти на об'єднання. Дане об'єднання було засуджено вірянами з Вінниці, котрі залишились при своїй практиці глоссолалії [32, с. 148].

Незважаючи на закриття костелів та скасування реєстрації громад значну активність у відвідуваннях богослужінь проявляли римо-католики [28, с. 260]. У листі від 4 квітня 1946 року заступник Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР Петров закликав провести детальний облік усіх римо-католицьких громад, не видаючи їм офіційних довідок про реєстрацію [33, с. 152]. Незважаючи на намагання влади, у центральних та східних регіонах України кількість римо-католицьких громад навпаки збільшилася, хоча більшість з них працювала без священників [там же, с. 154]. В другій половині 1940-их років громади римо-католиків на Вінниччині зберігали власну активність, продовжуючи відправляти обряди просто неба [27, с. 66].

Радянська влада намагалася чинити тиск й на релігійне життя адвентистів, знімати їх громади з реєстрації, утискати родини вірян, що лише приводило до поширення опозиційності в даній групі [19, с. 293].

Наступ вівся й на іудейську конфесію, яка і так значно постраждала в роки Другої Світової війни [41, с. 276].

Лише за півроку 1947 року в Україні було зачинено 9 синагог. Посилилася боротьба після утворення держави Ізраїль, в рамках боротьби з «космополітизмом» та сіонізмом [там само, с. 278-279].

Водночас юдаїзм став основою національних благодійних та освітніх ініціатив серед єврейського населення України. Зафіксовані форми такої участі на території Дніпропетровської та Вінницької областей. Активно діяли школи з вивчення талмуда, але з часом їх закривали і вводили податки для обмеження релігійних зібрань у приватних квартирах та державних будівлях. Ці заходи не призвели до бажаних результатів, й кількість нелегальних релігійних громад значно зросла. Легальним і підпільним іудейським громадам завдали серйозної шкоди через репресії та компрометацію, змушуючи багатьох перейти до підпілля [там само, с. 280-283].

В рамках боротьби з сіонізмом, навіть після смерті Сталіна, в березні 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів, «керівництву» яких закидали створення «антирадянської групи єврейських клерикалів у м. Вінниці» [40, с. 216].

Окрім боротьби з канонічними церквами, різноманітними релігійними течіями та сектами, радянська влада намагалася викоренити й архаїчні релігійні уявлення людей. Так, представники РС РПЦ фіксували випадки відьомства в сільській місцевості, екзорцизму, «Калинівських чудес», примушували організаторів таких обрядів виступати з викриттям свої дій [30, с. 48]. Водночас радянська влада насаджувала власні комуністичні «обряди», котрі частиною дослідників визнаються, як релігійні або квазірелігійні [29, с. 159].

Турбувала режим і власне сама релігійність громадян, особливо комуністів, деякі з яких саботували антирелігійну лінію партії й самі брали участь в обрядах. Так, у Вінницькій області у 1947–1948 роках було зафіксовано більше 250 таких випадків [42, с. 135]. Дослідники відзначають, що в період голоду 1946-1947 років обрядовість, зокрема таїнство хрещення серед населення стрімко зросла [22, с. 285]. Однак владу не цікавили причини росту обрядовості, адже в цей момент вона була зайнята виборами до Верховної Ради УРСР та «політико-моральним станом» населення [16, с. 156]. Цинічним був й звіт уповноваженого в справах РПЦ за перший квартал 1946 рік, де серед причин відвідування церков молодими людьми, окрім «відвідування під впливом батьків», вказувалося й «тому що більше нікуди піти» [23, с. 405].

Підсумовуючи потрібно зазначити, що німецько-радянська війна привела до оживлення релігійного життя на території України, однак релігійні взаємовідносини населення використовувалися обидвома сторонами для політичних цілей. Наприкінці війни німецька влада майже повністю перейняла контроль над релігійними справами і забороняла незалежні ініціативи в церковній сфері. Незважаючи на

піднесення релігійних настроїв населення на деокупованих територіях, радянський уряд мав власні плани щодо управління духовно-культурною частиною життя країни.

У повоєнні роки радянська влада зіткнулася з кількома викликами, серед яких боротьба з підпільними релігійними рухами, повернення будівель, які використовувалися віруючими під час війни, боротьба з появою релігійних чудес і пророчих постатей, а також управління різними проявами релігійних вірувань, які збереглися, незважаючи на зусилля з їх викорінення.

Процес взаємодії влади з релігійними інституціями характеризувався складністю й багатогранністю. В країні діяло кілька інституцій, що мали контролювати діяльність у сфері релігії, серед них силові органи. Радянська влада застосовувала такі методи, як зняття з реєстрації, примушування до злиття релігійних течій, закриття храмів, реквізиції майна призначеного для богослужінь, розкладницька робота всередині релігійних громад, штучне створення перепон, репресій проти духовенства тощо.

Різні релігійні групи зазнали відмінного рівня контролю й репресій. В дещо привілейованому стані знаходилася РПЦ, коли інші церковні організації з вираженою національною складовою зазнавали більших утисків.

В повоєнний період різною була й активність вірян, баптисти демонстрували значну релігійну активність, незважаючи на закриття церков, католики продовжували відвідувати богослужіння, попри скасування реєстрації, адвентисти потрапили в опозицію й стикалися з тиском і переслідуваннями з боку влади. Іудейська конфесія також зіткнулася з проблемами, особливо з ростом антисемітизму на державному рівні. Однак релігійна активність продовжувалася до кінця існування Радянського Союзу, періодично зростаючи в найбільш важкі часи.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 434, арк. 88.
2. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ), ф. 60, спр. 83508, арк. 16-17.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Архівний підрозділ УСБУ у Вінницькій області (ГДА СБУ, АП УСБУ у Він. обл.), спр. 12243, т. 2, арк. 419-421.
4. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 9-9 зв.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-9106, оп. 17, спр. 19, 7 арк.
6. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 74, 26 арк.
7. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 98, 4 арк.
8. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 173, 4 арк.

9. Бабенко Л. Л., Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940-ві рр.). З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2013. № 1-2. С. 327–350.
10. Бабенко Л. Л., Витоки й тенденції трансформації релігійної ситуації в Україні у повоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 47–52.
11. Бабенко Л. Л. Документи органів державної безпеки УСРР–УРСР про діяльність релігійних конфесій у 1920–1950-х рр. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2008. Вип. 35. С. 298–310.
12. Бабенко Л. Л., Сергієнко В., Система контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин : колективна монографія / наук. ред. Р. Басенко ; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава-Київ: Університет «Україна», 2022. С. 299–321.
13. Бабенко Л. Л. Спецоперації радянських органів держбезпеки по ліквідації церковно-релігійного підпілля у 1930-х – на початку 1950-х років. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 85–97.
14. Бабенко Л. Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. *Краєзнавство*. 2008. № 1-4. С. 203–209.
15. Бабенко Л. Л. Участие советских спецслужб в закрытии церквей и культовых сооружений в Украине (1920–1940-е гг.). *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2014. (11-12). С. 24–27.
16. Бажан О. Г. Документи про голод 1946–1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2008. Вип. 13. С. 152–160.
17. Бажан О. Г. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 85–87.
18. Бажан О. Г. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2011. С. 156–234.
19. Бондарчук П. М. Адвентисти сьомого дня в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2019. Вип. 24. С. 286–297.
20. Бондарчук П. М. Греко-католики в Україні (середина 1940-х – середина 1960-х років). *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 15–32.
21. Бондарчук П. М. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 145–167.
22. Бондарчук П. М. Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. №13. С. 283–286.
23. Бондарчук П. М. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2007. Вип. 12. С. 387–415.
24. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 137–163.
25. Бондарчук П. М. Познахромові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник* 2010. Вип. 13, ч. 2. С. 39–63.

26. Бондарчук П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
27. Бондарчук П. М. Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. Число 1. С. 57–72.
28. Бондарчук П. М. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. статей. К., 2009. Вип. 15, ч. 1. С. 252–266.
29. Бондарчук П. М. Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 136–159.
30. Бондарчук П. М. Язичницькі та радянські світоглядні елементи в релігійній свідомості віруючих в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2008. Вип. 14. С. 147–193.
31. Винокурова Ф. Феномен праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 45–81.
32. Вільховий Ю. В., Год Б. В. До питання про об'єднання п'ятидесятників із союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-х-середина 50-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (1996-2011)*: зб. ст. Київ. 1999. Вип. 7. С. 145–151.
33. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (1996-2011)* : зб. ст. Київ. 1999. Вип. 7. С. 151–158.
34. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 128 с.
35. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. 552 с.
36. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
37. Заболотна Т. В., Тематика культурного життя українського суспільства в роки Другої Світової війни: енциклопедичний формат. *Військово-історичний Меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 131–143. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-131-143.pdf (дата доступу 02.04.2024).
38. Зуляк І. С. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 90–94.
39. Зуля І. С. Контроль радянських органів і спецслужб за богословсько-пастирськими курсами в УРСР (1945–1946 рр.). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)*: матеріали Всеукр. науково-практичної конф., (27-28 листопада 2014 р.). 2014. С. 101–107.

40. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади в 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2017. Вип. 25. С. 213–218.
41. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х-початок 1960-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. №15 (2). С. 276–285.
42. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Ін-т історії України. Київ, 2004. 231 с.
43. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 82–143.
44. Уткін О. І. Нацистський окупаційний режим в Києві напередодні його звільнення. Битва за Дніпро. *До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). Збірник наукових праць. С. 195–205.
45. Шахрайчук І. А. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Другої світової війни (1941–1945). *Проблеми політичної історії України*. Вип. 11. 2016. С. 149–159.

УДК 726:27-523.4:322(477)«1955/1964»

Вадим Сергієнко
(Полтава)

СТАН ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВНОЇ АРХІТЕКТУРИ В КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НАПРИКІНЦІ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена дослідженню стану об'єктів православної архітектури в Українській Радянській Соціалістичній Республіці на перехресті 1950-х та 1960-х років у контексті партійно-державної політики. Автор систематизує та аналізує історіографію проблеми, відображаючи різні підходи до розуміння впливу політичних чинників на збереження, реставрацію та використання цих культурних пам'яток. Через призму різноманітних джерел та підходів автор пропонує новий огляд ключових аспектів даної проблематики, спрямований на поглиблене розуміння складного взаємозв'язку між культурною спадщиною та ідеологічним контекстом радянського періоду.

Ключові слова: *православна архітектура, партійно-державна політика, історіографія, культурна спадщина, ідеологічний вплив.*

The article explores the state of Orthodox architectural objects in the Ukrainian Soviet Socialist Republic at the intersection of the 1950s and 1960s within the context of party-state policy. The author systematizes and analyzes the historiography of the issue, reflecting various approaches to understanding the impact of political factors on the preservation, restoration, and utilization of these cultural landmarks. Through the prism

of diverse sources and approaches, the author offers a new overview of key aspects of this problem, aimed at a deeper understanding of the complex relationship between cultural heritage and the ideological context of the Soviet period.

Keywords: *Orthodox architecture, party-state policy, historiography, cultural heritage, ideological influence.*

Кінець 1950-х – початок 1960-х років був складним періодом для православної церкви в УРСР. Політичні та ідеологічні зміни, характерні для цього часу, суттєво вплинули на стан об'єктів православної архітектури. Відчутний вплив партійно-державної політики спричинив певні виклики та зміни в архітектурному ландшафті церковних споруд.

Значущі періоди, визначальні події та ключові факти, пов'язані із історією церкви детально викладаються в академічних посібниках та підручниках з релігієзнавства та історії релігії. Систематичний та послідовний аналіз релігійно-церковних процесів на теренах України, представлений у навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» за редакції А. М. Колодного та П. Л. Яроцького [20]. Вчені приходять до висновку, що період з другої половини 1940-х до кінця 1980-х років характеризувався постійним тиском на церкву. Вони підкреслюють, що головною метою держави в цей час була ліквідація матеріальних проявів релігійності та систематичний тиск на віруючих та духовенство. Політичні практики, пов'язані із реалізацією марксистських принципів щодо церкви та віруючих, а також різні етапи боротьби із релігією в СРСР, докладно аналізуються у підручнику «Академічне релігієзнавство» за редакції професора А. М. Колодного. Автор зазначає, що неправомірні дії силових структур влади та очевидні акти вандалізму сприяли скороченню мережі релігійних організацій та кількості культових споруд у 1950–1960-ті роки [21].

Вагомий внесок у сучасну українську історіографію зробив В. О. Пащенко, який вперше вніс значний масив архівних джерел у науковий обіг. В його монографічних розвідках глибоко досліджено історію православної церкви в тоталітарній державі у період з 1940-х по початок 1990-х років [30]. Окремі його статті детально розкривають питання ставлення радянської держави до культових пам'яток у другій половині ХХ століття [31]. Також варто згадати про фундаментальні праці істориків В. К. Барана [5], В. М. Даниленка [6], В. А. Войналовича [9]. Фактично в кожній узагальнюючій роботі аналізується партійно-державна політика щодо об'єктів православної архітектури. Проте, слід зазначити, що, автори більше акцентують увагу на розвитку державно-церковних відносин, тоді як деякі особливості політики радянської влади щодо сакральних споруд розглядаються побіжно.

Низка наукових праць В. А. Войналовича присвячена глибокому аналізу історії культових пам'яток в умовах партійно-державної політики, котра домінувала у другій половині ХХ століття в Україні. Досліджуючи дії партійної номенклатури щодо скорочення кількості церковних споруд в 50-60-х роках ХХ століття, історик виділяє їхню невід'ємну роль у державній церковній політиці. Він відзначає тотальне знищення пам'яток релігійної культури в контексті «політики державного атеїзму та нігілістичного ставлення до історико-культурної спадщини». Як результат, було знищено від третини до половини всього архітектурного спадку [11].

П. П. Панченко вказує на масштабність та універсальність процесів руйнування та закриття сакральних об'єктів наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Він розглядає причини подальшого зменшення темпів закриття церков, пояснюючи це радикальним скороченням їх кількості в попередні роки та посиленням опору віруючого населення [28].

В умовах недостатньої вивченості післявоєнного періоду, великий внесок у дослідження цієї проблематики на початку 90-х років вніс І. П. Меркатун [25]. Аналізуючи антирелігійну кампанію в Україні у 50-60-х роках ХХ століття, дослідник виокремив процеси та наслідки ліквідації культових споруд. Низка інших дослідників також порушували проблему періодизації державно-церковних відносин у радянській історіографії. Наприклад, А. О. Овсяницький, аналізуючи державний наступ на церкву на рубежі 50-60-х років ХХ століття, виділяє три основні етапи цього процесу: підготовчий період до наступу, всебічне пояснення шкідливого впливу релігії на суспільство та перехід до закриття і руйнування культових споруд, а також віднесення релігійних громад до незаконних об'єктів [27].

Більшість учених, що аналізують результати політичної «відлиги» другої половини 1950-х років і пов'язаних з нею процесів десталінізації радянського суспільства, вказують на відсутність позитивних наслідків цих трансформацій для церковної сфери. Наприклад, О. Г. Бажан та Ю. З. Данилюк порівнюють державний тиск, що існував в період хрущовської «відлиги» з довоєнних років. Історики приходять до висновку – основним мотивом нового наступу на церкву наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років було уявлення релігії як субстанції, що спричиняє всі негативні соціальні явища і є головною перепоною на шляху будівництвом комуністичного суспільства [4].

Монографія Ю. А. Бабінова «Державно-церковні відносини в Росії, СРСР, СНД: теорія, історія, практика» присвячена ретроспективному аналізу взаємовідносин між державою та церквою в історії Росії, СРСР та країн пострадянського простору. У контексті

нашого дослідження особливий інтерес викликає інтерпретація третього етапу в партійно-державній політиці, який охоплює період з 1943 року до початку 1960-х років. Історик акцентує увагу на зміцненні впливу церкви на суспільство в післявоєнні роки, що виявилось, передусім, у відкритті нових церков і молитовень. Але в період державно-церковних відносин в СРСР, що охоплює час від початку 1960-х до середини 1980-х років, адміністративно-силові та обмежувальні заходи залишалися домінуючими [3].

Відносно недавно проблема партійно-державної політики УРСР щодо історико-культурної спадщини в другій половині ХХ століття стала об'єктом наукових розробок декількох українських істориків. Зокрема, питання ставлення радянської держави до об'єктів культурної цінності наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років отримали вивчення та аналіз у працях А. М. Киридона та П. В. Киридона [7]. Питання руйнування культових архітектурних пам'яток внаслідок офіційної антирелігійної політики висвітлені в публікаціях В. О. Горбика та Г. Г. Денисенка [15]. Державну політику щодо архітектурних об'єктів культового призначення проаналізував Ю. З. Данилюк [13], а практику знищення сільських церков в Україні в період 1950–1960-х років дослідив І. М. Романюк [33].

Ряд праць вітчизняних науковців присвячені вивченню історичного минулого найвідоміших храмів та монастирів нашої вітчизни. Долю Києво-Печерської лаври вивчали С. К. Кілессо [18], О. І. Крук [24]. Історія, архітектурна і мистецька спадщина Почаївської Свято-Успенської лаври привертала увагу П. А. Ричкова, В. Д. Луц [32].

Широкої популярності в історичній літературі отримала діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Історію створення цієї громадської організації досліджував С. І. Кот [22]. Багато вчених відзначають як успіхи, так і значні недоліки в її діяльності, вказуючи на певну бездіяльність та надмірну обережність при вирішенні нагальних завдань збереження пам'яток, зокрема сакральної архітектури. Ми поділяємо погляди О. О. Нестулі щодо того, що створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1966 році не суттєво покращило ситуацію в галузі охорони пам'яток. Визначальним фактором у функціонуванні пам'яток була державна політика щодо історико-культурної спадщини [26]. Я. Дашкевич також зазначав, що товариство та його відділення намагалися запобігти остаточному руйнуванню церковних будівель, але в той же час розпочався масштабний процес грабунку пам'яток церковного мистецтва [14].

Регіональні дослідження стали помітним явищем в сучасній вітчизняній історіографії. Ці дослідження дозволили вивчити

особливості церковної політики партійно-державних структур на місцях, аналізувати специфіку її реалізації та узагальнити картину щодо стану культових споруд в радянський період. Наприклад, Сергій Кривенко провів дослідження історії відносин радянських інституцій з православною церквою та впливу на існування православної архітектурної спадщини на Черкащині в 1944–1965 роках [32]. Долю культових споруд на Полтавщині в період антирелігійної кампанії кінця 50-х – початку 60-х років описували Ю. В. Вільховий [8] та П. Воля [12]. Олесь Дмитрович Форостюк був одним із перших, хто вивчав історію православної церкви на Луганщині в радянський період, звертаючи особливу увагу на питання руйнації культових споруд та скорочення числа церков у регіоні [34]. Ігор Андрухів провів дослідження політики Комуністичної партії у сфері релігії на Івано-Франківщині в першій половині 1960-х років, аналізуючи зняття з реєстрації культових приміщень та відзначаючи скорочення релігійних громад та сакральних споруд у регіоні [1]. М. Астаф'єва та О. Астаф'єв розглядають причини та наслідки політики знищення культових об'єктів, вказуючи на безпрецедентний характер боротьби радянської держави з релігією та акти вандалізму, які супроводжували цей процес [2]. Незважаючи на плідну роботу цих дослідників, питання дослідження регіональних втрат культових об'єктів залишаються недостатньо вивченими.

Важливий внесок у розвиток релігієзнавчого напрямку в пам'яткознавстві зробив О. В. Шуба. Аналізуючи втрати сакральних пам'яток, він підсумовує, що найбільше знищень відбулося під час цілеспрямованої боротьби з релігією в радянські часи, «...коли свідомо знищувалися безцінні шедеври культури лише через їх культовий характер...» [35]. Ще одним визнаним експертом у вивченні зруйнованих культових споруд є архітектурознавець В. В. Вечерський. Він вказує на систематичний характер знищення церковних пам'яток комуністичним режимом в Україні та виділяє окремі етапи їх руйнацій [7].

Більшість сучасних дослідників переконані, що радянський період в історії православ'я в Україні був періодом найбільшого пригнічення. Публічний діяч і правозахисник І. Дзюба стверджує, що з 1920-го по 1985-й рік переважала систематична політика знищення церковних архітектурних пам'яток. Він зазначає, що плани закриття і руйнування церков, які відповідали ідеології радянського режиму, впроваджувалися централізовано на місцях. І. Дзюба осуджує старання партійних органів у проведенні ідеологічної боротьби проти релігії та наголошує, що реставрацію пошкоджених церковних пам'яток рівняли до державного злочину [16].

Незважаючи на значну кількість наукових робіт, опублікованих протягом останніх десятиріч, вони не розкривають всю глибину даної

проблеми. Історіографічний аналіз підтверджує, що в українській історіографії поки що не було окремих досліджень, які б спеціалізувалися на проблемі скорочення церковної мережі в Україні у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років. Історія православних культових споруд в Україні у другій половині ХХ століття залишається недостатньо дослідженою науковою областю в багатьох аспектах.

Джерела та література

1. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2006. 432 с.
2. Астаф'єва М. М., Астаф'єв О. Г. Розвінчана релігія, або про що говорять ніжинські руїни. *Вітчизна*. 1991. № 11. С. 190.
3. Бабинов Ю. О. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь : СевНТУ, 2003. 232 с.
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. 332 с.
5. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
6. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 303 с.
7. Вечерський В. В. Втрачені святині. Київ : Техніка, 2004. 176 с.
8. Вільховий Ю. В. Доля культових споруд на Полтавщині в ході антирелігійної кампанії 50–60-х рр. *Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства* : матеріали конф. Полтава, 1998. С. 58–64.
9. Войналович В. А. Доля монастиря Преображенського кафедрального собору в період антирелігійної кампанії на рубежі 50–60-х років. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Полтава, 1994. С. 134–137.
10. Войналович В. А. Пам'ятники історії і культури та їх роль у збереженні і популяризації релігійної традиції й культури. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали Всеукр. наук. конф., (м. Полтава), 1992. С. 112–116.
11. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
12. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Полтава, 1994. С. 260–261.
13. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 119–121.
14. Дашкевич Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва. *Розбудова держави*. 2001. № 1-6. С. 68.
15. Денисенко Г., Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект. *Історичний журнал*. 2004. № 10-11, 12. С. 85–90; 63–66.

16. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні. *Пам'ятки України*. 1997. № 2. С. 11–17.
17. Киридон А. М., Киридон П. В. З історії закриття церков в Україні на початку 60-х років. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 125–126.
18. Кілессо С. К. Києво-Печерська лавра. Київ : Техніка, 2003. 199 с.
19. Колодний А. М. Академічне релігієзнавство. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
20. Колодний А. М. Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. Київ : Укр. центр духов. культури, 1999. Т. 3 : Православ'я в Україні. 500 с.
21. Колодний А. М. Історія релігії в Україні: У 10-томах. Київ : Укр. центр духов. культури, 1997. Т. 2 : Українське православ'я. 376 с.
22. Кот С. І. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2005. Ч. 2. С. 128–139.
23. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944–1965 рр. *Родовід*. 1996. № 1. С. 31–56.
24. Крук О. І. Державні програми розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника (1950 – поч. 1990-х років). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : зб. статей. Київ-Донецьк, 2001. С. 246–254.
25. Меркатун І. Г. Антирелігійна кампанія 50– 60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
26. Нестуля О. О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі. *Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика.* : зб. наук. праць. (м. Полтава-Київ). Полтава, 2000. С. 147–160.
27. Овсяницький А. О. Наступ на церкву на межі 50–60-х років ХХ ст. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 131–132.
28. Панченко П. П. Історичні зошити. Київ : Акад. наук України Ін-т історії України. 49 с. (Препринт. Акад. наук України Ін-т історії України).
29. Пащенко В. О. Політика КПРС і Радянської держави щодо пам'яток культури культового походження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. статей. Київ-Донецьк, 2001. С. 254–260.
30. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. 630 с.
31. Пащенко В. О. Хрущовська «відлига» і доля монастиря Києво-Печерської лаври. *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність* : зб. наук. праць. Полтава, 1998. С. 107–110.
32. Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. Київ : Техніка, 2000. 135 с.
33. Романюк І. М. Державна політика руйнування церков на селі у 1950–1960-ті роки в Україні. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Історія*. 2001. № 11. С. 117–121.
34. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). Луганск : Редакцион.-издательс. отдел ЛИВД, 1999. 119 с.
35. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз. Київ : Криниця, 1999. 139 с.

Світлана Богодиста
(Полтава)

**ВІД КОЗАКА ДО СОТНИКА – ПРОСТА ЛЮДИНА,
ЩО ТВОРИЛА ІСТОРІЮ**
(на основі життя та діяльності отамана Вільного козацтва у селі
Мачухи Полтавського повіту Шевченка Дмитра Кириловича)

На основі архівної справи досліджується краєзнавча сторінка національно-визвольної боротьби українців на Полтавщині у селі Мачухи. Предметом дослідження стала участь у збройній боротьбі Дмитра Кириловича Шевченка, який брав участь у створенні Вільного козацтва. Наведені факти бойової діяльності Мачушанської сотні під час наступу більшовицьких військ на чолі з М. Муравйовим.

Ключові слова: Дмитро Кирилович Шевченко, Полтавщина, Мачухи, вільне козацтво, Українська революція 1917–1921 рр.

Based on the archival file, the article examines the local history of the national liberation struggle of Ukrainians in the village of Machukhy in Poltava region. The subject of the study is the participation in the armed struggle of Dmytro Shevchenko, who took part in the creation of the Free Cossacks. The facts of the combat activity of the Machushanska Hundred during the offensive of Bolshevik troops led by M. Muravyov are presented.

Keywords: Dmytro Kirillovych Shevchenko, Poltava region, Stepmothers, free Cossacks, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Без перебільшення можна сказати, що Українська революція 1917–1921 років стала однією із найвизначніших у національній історії ХХ століття. Її події так довго приховувалися під ідеологічним ґрунтом радянської влади, що попри чверть століття незалежності, велику джерелознавчу базу з теми, щороку відкриваються нові й нові її факти, а окремі її події не досліджені й досі. На думку автора, таким унікальним, але недостатньо дослідженим явищем є діяльність Вільного козацтва в Україні. Особливо «білою плямою» залишається його діяльність у регіонах. У нашому дослідженні ми вирішили не просто проаналізувати створення і діяльність Вільного козацтва в краї, а зробити це на основі невідомих досі матеріалів про діяльність Вільного козацтва на Полтавщині в селі Мачухи Полтавського району, про його отамана, людину яка створила цей підрозділ – Шевченка Дмитра Кириловича.

Народився Шевченко Дмитро Кирилович 1890 року в родині селянина (на той час суспільного стану «козаки» вже не існувало). У 1912 році його призвали до армії в якій він служить до 1917. Звиклий будь-яку справу виконувати сумлінно, до служби ставився серйозно, а тому дослужився від рядового солдата до унтер-офіцера, згодом

отримує молодший офіцерський чин – підпрапорщик. Зі спогадів його родичів, у 1917 році Дмитро Кирилович якийсь час перебуває в Києві, де був делегований від свого підрозділу на Перший Український військовий з'їзд. 1917 року він приймає активну участь у формуванні і роботі Української Центральної ради (не дарма у обвинуваченні слідчого НКВС Шевченко характеризується як: «*активний член Центральної ради*» [7]). Саме у цей історичний період на Україні починає формування Вільного козацтва. Перші загони Вільного козацтва з'явилися навесні 1917 на Звенигородщині (Київська губернія) для охорони правопорядку. У серпні 1917 року відбулося формування загонів Вільного козацтва у повітах: Бердичівському, Уманському, Київському, Канівському, Черкаському, Остерському, Ніжинському та Борзнянському. 21-28 вересня 1917 року в Києві відбувся з'їзд представників народів і областей Російської держави, який отримав назву «З'їзд поневолених народів» – 100 делегатів представляли понад 10 націй, а також 9 різних козацьких військ.

За спогадами його рідних та матеріалами судової справи відомо, що Дмитро Шевченко був одним із делегатів цього з'їзду від Полтавщини [7, 8]. У 1918 році Дмитро Кирилович повертається в село Мачухи, де, за його особистими свідченнями у протоколі допиту формує Мачушанську сотню Вільного козацтва. На початку січня 1918 року у Полтаві сталася подія, яка вплинула на весь хід першої українсько-російської війни 1917–1918 років. 6-го січня 1918 р. в Полтаву прибуває велика група (більше 500 чоловік) більшовицьких сил під командуванням М. Муравйова, які просувалися з Донбасу на Київ. Хоча в Полтаві і знаходилась певна кількість військ Української Народної Республіки, зокрема підрозділи полку імені Івана Богуна, збройну оборону більшовицьким загонам організувати було важко. Полтавська Рада заявила Муравйову «*про свій нейтралітет*» і просила швидше покинути місто. Намагаючись щось дізнатися про Шевченка, ми шукали інформацію на його батьківщині в с. Мачухи, і в одній родині згадали розповідь їх дідуся – Семена Наріжняка, який згадував, що «Мачушанська сотня Вільних козаків під командуванням Дмитра Шевченка вела справжній бій з групою муравйовців на території теперішніх Червоних казарм у Полтаві» [10].

Важливим є той факт, що Семен Наріжняк не просто був свідком, а й учасником цього бою – простий селянин, неосвічений і не схильний фантазувати, приводив такі подробиці, які міг лише бачити особисто. Ось, що згадали рідні Степана Наріжняка: «дід не часто розповідав про ті події, бо була СРСР, а про таке говорити, ну, самі знаєте... Але коли вже Незалежність стала, то він говорив, що на Червоних казармах сіклися з червоними, як скажені, багато, хто там залишився, але й муравйовців, переважно матросів, загинуло багато. Дмитро тоді вистояв...» [10]. З матеріалів слідства бачимо, розробка бойової операції належить особисто Дмитру Кириловичу Шевченку: «... скориставшись

частковим уповільненням бойових дій муравйовців, які розташувалися в приміщенні Червоних казарм, ми (мачушанські козаки) підійшли у темряві до приміщення силами близько 60-70 бійців і затихли в кущах. Оскільки і одна, і друга сторона ходили переважно в солдатських шинелях Першої світової війни, у командира козаків визрів план – двоє міцних хлопців зняли з лафетів 2 кулемети «Максим», прикріпили на ремнях їх під шинелями і, змішавшись в темряві з муравйовцями, пронесли кулемети на горище і засіли там. Цьому сприяла і любов муравйовців до горілки» [7]. Після засідки, козаки, що причаїлися в кущах перед будівлею, відкрили вогонь по казармах. Муравйовці, які були впевнені, що бояться у Полтаві нікого, спочатку отетеріли, але швидко оговтались. Визначивши, що вогонь веде 50-70 стрільців, майже всі вискочили на вулицю (більше 500) з метою розігнати і перебити зухвальців. Саме у цю хвилину з даху Червоних казарм вдарило 2 кулемети. У муравйовців склалося враження, що їх оточили і атакують значно більші, а головне добре організовані і озброєні сили. І це після впевненості, що військ у Полтаві немає. Піднялася паніка, і хоч убитих та поранених було дуже небагато, муравйовці швидко відступили до Південного вокзалу, куди з ранку мав прийти їхній загін підкріплення. Тим часом, козаки швидко повернулися в рідне село. На ранок про інцидент стало відомо самому Муравйову. Провівши «слідство» і з'ясувавши, хто розігнав його загін, він направляє у Мачухи групу своїх бійців, але козаки встигли зайняти оборону навколо села і зустріли більшовиків кулеметним вогнем. Цікаво, що сам Муравйов ніде не згадував про цей випадок. Не дивно, адже він не хотів визнавати, що загін селян на чолі з підпрапорщиком переміг у бою регулярний військовий підрозділ під командуванням підполковника. Хоча у кримінальній справі Шевченка немає згадок про бій біля Червоних казарм, цьому є пояснення. Слідчий, що вів справу, не міг зафіксувати документально факт поразки більшовицького загону в бою з селянами. В ті часи, коли велося слідство, офіційна радянська історія описувала окупацію російськими військами України, як визволення від націоналістичного гніту і не згадувалось про жоден факт опору більшовикам. Нав'язувалася думка, що українські селяни зустрічали російських більшовиків як своїх визволителів. І будь яка згадка про селянський спротив окупантам розцінювалася, як антирадянська агітація. Однак з'являються згадки про бій, чи стрілянину в районі Червоних казарм у деяких мемуаристів – у Віктора Андрієвського «З минулого» та Всеволода Петріва «Спомини з часів української революції». Якщо зіставити ці факти і розповіді очевидців, матеріали слідства, випадок розгону муравйовців силами мачушанської сотні під командуванням Шевченка має історичні підтвердження.

Єдина згадка про військові зіткнення більшовиків Муравйова з мачушанським козацтвом, яку автору вдалося знайти, є у щоденнику В. Короленка від 28 березня 1918 року, де згадується факт арешту

«разведки товарища Каски», кулеметний бій козаків з муравйовцями у Мачухах і організатор Вільного козацтва у Мачухах – такий собі Шведенко. З великою часткою вірогідності можна припустити, що мова йде про Шевченка Дмитра Кириловича [6, с. 13]. Після бойового зіткнення мачушанців і муравйовців, на наступний день, більшовиками було арештовано вісім козаків. Як пише Короленко, за його проханням через кілька днів їх відпустили, не застосувавши до мачушан і Мачух жодних каральних заходів. Автор припускає, що інциденти біля Червоних Казарм і під Мачухами показали більшовикам значну силу Вільного козацтва і вступати з ними у відкрите протистояння у цей період для Муравйова було дуже не вигідно.

Джерела та література

1. Ткаченко В. Г. Історія міст і сіл Української УРСР. Київ, 1967.
2. Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво 1917–1918 рр. Київ, 2000.
3. Сень Л. В., Диркач Н. В. Українська революція 1917–1920 рр. на Полтавщині. Харків, 2016.
4. Скоропадський П. Спогади кінця 1917–1918 рр. Київ-Філадельфія, 1925.
5. Борис Р. Вільне козацтво – ідея збереження народу в 1917 році в Україні. Львів, 1934.
6. Короленко В. Г. Дневники 1917–1921 рр. Харків, 2013.
7. Копія кримінальної справи обвинуваченого Шевченка Д. К.
8. Спогади Шевченко Є. Є.
9. Спогади Шевченко Р. В.
10. Спогади Наріжняка С. В.

УДК 355.1-057.36-057.75

Ірина Рева
(Полтава)

ЮРІЙ ДМИТРЕНКО (ГОРСЬКИЙ) – СПРАВЖНІЙ НЕСКОРЕНИЙ

У статті йдеться про формування нового сучасного пантеону військових героїв, які прославилися своїм героїзмом у російсько-українській війні. Предметом дослідження є бойовий шлях полтавця Юрія Дмитренка з позивним «Горський», який брав участь у бойових діях на Сході України, отримав тяжке поранення. Головним джерелом для написання статті стали матеріали бесіди з Юрієм Дмитренком, його спогади.

Ключові слова: Юрій Горський, російсько-українська війна, Полтава, Збройні сили України.

The article deals with the formation of a new modern pantheon of military heroes who became famous for their heroism in the Russian-Ukrainian war. The subject of the study is the combat path of Yuriy Dmytrenko, a Poltava resident with the call sign

«Horsky» who took part in the fighting in eastern Ukraine and was seriously wounded. The main source for the article is the materials of the interview with Yuriy Dmytrenko and his memoirs.

Keywords: *Yuriy Horsky, Russian-Ukrainian war, Poltava, Armed Forces of Ukraine.*

24 лютого 2022 року докорінно змінило нашу історію та історію усього світу. Щодня наші захисники виявляють зразки мужності та героїзму, вселяючи спокій у наші серця: ворог не пройде, Україна здатна відстояти власні цінності. Військові, ветерани, волонтери, медичні працівники, працівники ДСНС, енергетичної сфери не просто захищають цілісність нашої держави, а своєю кров'ю, мужністю та патріотизмом пишуть нову історію України, надихаючи та стаючи прикладом для всіх нас. Багато хто з учасників бойових дій є прикладом незламності не тільки на війні, а й поза її межами, таким є наш герой, полтавець Дмитренко Юрій Олегович.

Народився Дмитренко Юрій Олегович 10 грудня 1993 року в селі Абазівка в сім'ї вчителів початкових класів. До речі, тато і мама Юрія сьогодні працюють вчителями початкових класів в Пальчиківському НВК. Після закінчення школи Юрій Олегович вступив до Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка на спеціальність «інженер – будівельник». Будучи студентом він займався активною волонтерською діяльністю допомагаючи дітям – сиротам Полтавщини, був членом студради вишу. Навчаючись в університеті Юрій Дмитренко був автором наукових статей, що виходили друком у матеріалах Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів і міжнародному науково – практичному конгресі «Міське середовище – ХХІ століття». За спогадами його товаришів, Юрію пророкували гарне наукове майбутнє.

Важливим кроком Юрія Дмитренка стало рішення вступити до військової кафедри, яка вже багато років працює в ПНТУ імені Юрія Кондратюка. Навчання на 4 курсі університету збіглося із початком російської агресії та війни на Сході України. По закінченню 4 курсу університету та після проходження курсу з воєнної підготовки на військовій кафедрі не дочекавшись мобілізації у віці 20 років пішов добровольцем на фронт.

Спершу Юрій сподівався, що його мобілізують у зону АТО після закінчення курсу з військової підготовки. Коли ж його не призвали, хлопець сам піде до військкомату [2, с. 13]. *«Усі боялися, що нас терміново заберуть на схід України, а я про це мріяв. У липні пішов у військкомат, у серпні вже підписав контракт. Правда, воював як простий солдат – просто не став чекати на оформлення молодшого лейтенанта»,* – пригадує хлопець [1, с. 39].

Після підписання контракту вже за місяць воював на передовій. Юрій Дмитренко обрав за позивний псевдонім уродженця Полтавщини – українського військового та громадського діяча, старшини армії УНР, розвідника, письменника Юрія Горліса – Горського, твір якого прочитав ще у старших класах та був вражений героїзмом тодішніх поборників незалежності. Під цим же іменем (Юрій Горський) він веде свої сторінки у соцмережах. Службу проходив у 54-му окремому розвідувальному батальйоні, його військова посада – розвідник – кулеметник [2, с. 13]. Для тих, хто мало обізнаний із військовими правилами, ось витяг із правил Особового складу розвідки ЗСУ *«розвідник-кулеметник, має ретельно відстежувати пересування противника, вчасно його виявити та знешкодити. Кількість противника при цьому виявляється до роти»*. А це значить, 8 годин чергування розвідник-кулеметник – це вуха, очі і життя інших розвідників.

Географія військових завдань підрозділу, де служив Юрій Дмитренко досить широка і охоплює практично всю зону АТО: Маріуполь, Водяне, Чермалик, Горлівка, Артемівськ, Торецьк, Попасна, Троїцьке, Первомайськ, Золоте. Ці назви населених пунктів у 2014–2016 рр. вкарбувалися у пам'ять усіх українців, адже це були найгарячіші точки ведення бойових дій ЗСУ з російськими окупантами та їх місцевими посіпаками. Постійні переміщення та бойові виходи тривали до весни 2016-го, коли невелика група українських бійців отримала чергову команду в районі селища Гнутове на Донеччині [1, с. 39].

Цікаву історію, пов'язану із службою Горського нам розповіла мама військовослужбовця. *«Перебуваючи на фронті в 2015 році Юра продовжував заочне навчання на 5 курсі Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Для успішного завершення університету Юрію треба було написати дипломну роботу. Він попросив мене, щоб я вислала йому ноутбук із документами, що засвідчують право власності на річ, в той час ходили «легенди» про мародерство в населених пунктах, що опинилися на лінії розмежування»*. У перервах між бойовими завданнями, на фронті, Юрій Дмитренко напише, а згодом і успішно захистить свою дипломну роботу. Активні бої під Гнутовим мали тяжкі наслідки для обох сторін. Юрко мав уже не тільки слідкувати та знешкоджувати противника, а й рятувати поранених товаришів. Але й сам отримав поранення – наступив на ПМН (протипіхотну нажимну міну). Це сталося 17 березня, близько 11:30 ранку. Ось як про це повідомляли ЗМІ: *«Одна з груп 54 окремого розвідувального батальйону прочісувала нейтральну територію між нашими позиціями та ворогом, аби там не було засідок. Двоє з чотирьох людей підірвалися на розтяжці, спрацювала так звана «монка» (МОН-50, протипіхотна осколкова міна) [1, с. 39]*.

А ось як сам Юрій згадує обставини за яких отримав поранення: *«Одного разу, коли ми стояли під Маріуполем, група наших розвідників потрапила у засідку бойовиків, підірвавшись на міні. Один солдат зміг повідомити нам по мобільному, що у них двоє поранених, яких треба евакуювати. До хлопців була направлена група підтримки, у якій перебував і я. Як розвідник-кулеметник я мав прикривати своїх. Та ледь ми наблизилися, зав'язався бій. Він відбувався з відстані 100-200 метрів. Обираючи зручну позицію для ведення бою, я зробив крок від стежки, і в той же момент пролунав вибух міни. Мені відірвало ліву ступню»* [5, с. 11]. Боець пригадує, що з першого погляду на рану вже знав, що ногу не врятують, тому після операції не був особливо пригнічений. *«Наклав собі одразу американський джгут вище рани, гумовий есмарх ближче до неї. Перемотав все спеціальним ізраїльським бандажем. Сил ставало дедалі менше. Намагався не дивитися на те, що лишилося від ноги, а тільки міцніше затягувати. Одне слово, надав сам собі першу допомогу, – навіть тут жартує розвідник. «Коли стаєш на міну, не встигаєш щось відчутти чи зрозуміти. Падаєш на землю, на живіт, все болить. Розумієш, що стався якийсь підрив. Мить сподіваєшся, що це сон. Але ж ні: перевертаєшся і бачиш, що замість ноги в тебе каша і м'ясо. Як згодом напишуть в історії хвороби лікарі, «неповне травматичне відчленування». Кілька секунд шоку, потім тягнешся за джгутом до кишені»* [1, с. 39].

Сам Юрій Дмитренко не скаржиться, адже у тому бою отримав поранення Андрій Бадарак, а сержант Павло Литвиненко, родом з Обухова Київської області, загинув [5, с. 11]. *«Я принаймні, живий, не осиротив батьків», – із сумом говорить Юрій. Від поранення до приїзду в лікарню минуло менше двох годин, але Юра пригадує це ледь як не справжнє диво. «Евакуація затягнулася. Почалася перестрілка, зав'язався бій, все відбувалося під кулями й обстрілами. Ми чекали, поки за нами приїде БТР. Але в районі нашого перебування виявилось ціле протитанкове мінне поле. Щоб розчистити БТРу дорогу, хлопцям довелося буквально руками відкидати міни. Коротше, ситуація була важка, шансів, що ми виберемось... – він раптово замовкає, переводить подих, але за секунду все ж хитро усміхається. – Та хай йому грець, пишіть: ситуація була легка»* [1, с. 39]. Дивлячись на мою здивовану реакцію у цей момент розповіді, Юрко ніби пояснює: *«Та мені потім хлопці розповідали, що я усміхався і намагався жартувати навіть тоді, коли мене пораненого переносили з БТРа в пікап, який вже мчав від наших позицій до маріупольської лікарні. Ну а що поробиш? Все вже сталося»* [1, с. 40]. Ось такий він, герой. Це ще одна із рис тих, Справжніх Людей – уміти зберігати гідність і спокій у найскладнішій

ситуації, не скиглити, не проклинати життя. Хоча б тому, що воно у тебе ще є.

У 2018 році Юрій повернувся до Збройних сил у район ведення бойових дій та рік відслужив уже в званні лейтенанта, перебуваючи на посаді заступника командира батальйону. З передової Юра у своїй жартівливій манері написав: «*Тепер мене можна по замінованій стежці пускати вперед, бо все одно нога не своя. Погана новина – нове взуття, поки не розносиш, іноді натирає кісточку на стопі. Хороша новина – в мене таке тільки з правою ногою*» [7, с. 23]. Дякуючи мамі Юрія Дмитренко Ользі Олексіївні ми мали змогу попрацювати з документами прадіда (по материній лінії) нашого героя. Махов Олексій Федорович був учасником радянсько-німецької війни. Під час війни отримав звання лейтенанта, служив у розвідці, навіть бойове поранення також отримав у березні місяці. Був нагороджений Орденом Вітчизняної війни I ступеня. От вже де дійсно, історія повторюється!

Сам же Дмитренко Юрій Олегович був нагороджений: ВІДЗНАКОЮ МО УКРАЇНИ МЕДАЛЛЮ «ЗА СПРИЯННЯ ЗРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ», НАГРУДНИМ ЗНАКОМ «ЗА ВІРНІСТЬ НАРОДУ УКРАЇНИ» I СТУПЕНЯ, ОРДЕНОМ «ЗА МУЖНІСТЬ» III СТУПЕНЯ. Варто зазначити, що свої відзнаки та ордени Юрій демонструвати не любить, одягав їх лише одного разу, на зустріч із тогочасним Президентом України – Петром Порошенком, та й то тому, що того потребував регламент зустрічі. В 2019 році Юрій Дмитренко (позивний Горський) завершив службу у складі Збройних Сил України, перейшовши до запасу.

Джерела та література

1. Ірина Гук. Юрій Дмитренко. *Журнал VIVA*. 2016. № 2. С. 38–41.
2. Ганна Ярошенко. «Найбільш руйнівним почуттям вважаю жалість». *Вечірня Полтава*. 2017. № 6. С. 13.
3. Євген Бриж. Ветеран АТО з Полтави потрапив до збірної України і поїде на «InvictusGames». *Вечірня Полтава*. 2017. № 19. С. 23.
4. Ганна Волкова. «До поранення взагалі не любив бігати, але щойно у мене з'явився спортивний протез, почав готуватися до участі в марафоні». *Вечірня Полтава*. 2017. № 47. С. 14.
5. Яна Соколова. Двократний «срібний» медаліст «Ігор нескорених» Юрій Дмитренко: «І в метанні диска, і в штовханні ядра мене обійшов двоногий американець!». *Вечірня Полтава*. 2018. № 44. С. 11.
6. Яна Соколова. Дворазовий «срібний» медаліст «Ігор нескорених» Юрій Дмитренко: «Ми змусили австралійських волонтерів прибрати вітання «Zdrastvuite», розміщене під українським прапором, і вивісити правильне – «SlavaUkraini». *Факти*. 2018. 8-14 грудня. С. 7.
7. Яна Соколова. Дворазовий срібний призер «Ігор нескорених» Юрій Дмитренко знову вирушив на фронт. *Вечірня Полтава*. 2018. №47. С. 23.

Олег Захаржевський, Роман Сітарчук
(Полтава)

МІФОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У РОЗРІЗІ РАННІХ РЕЛІГІЙ

У статті розглянуто головні засади міфології давніх східних слов'ян. Розкрито зміст їх демонічних вірувань та язичництва як поняття. Охарактеризовані персоналії пантеону язичницьких богів.

Ключові слова: боги, вірування, демони, міфологія, слов'яни, язичництво.

The article deals with the main principles of the mythology of the ancient Eastern Slavs. The content of their demonic beliefs and paganism as a concept is revealed. The personalities of the pantheon of pagan gods are characterized.

Keywords: gods, beliefs, demons, mythology, Slavs, paganism.

На певному етапі у слов'ян, як і у багатьох інших народів, складається самобутній пантеон язичницьких богів. Доцільно звернутися до аналізу пантеону язичницьких богів, оскільки без вивчення цього питання неможливо уявити цілісну картину релігійних вірувань наших предків. Уже саме існування розвиненого пантеону богів свідчить про певний рівень культурного розвитку та відображає наступний період еволюції сприйняття світу. Якщо найдавніші культури існували у всіх народів світу, то далеко не всі вони мали досить розвинену та струнку систему язичницьких уявлень.

З історичного погляду язичницькі вірування були відображенням минулих доль народу, часто зберігаючись тривалий час і надовго, переживаючи ту дійсність, у межах якої виникли. В історії народу поступово змінювалася обстановка його життя. Нові умови часто породжували нові вірування, але традиційні вірування продовжували існувати поруч з ними, взаємно взаємодіючи та трансформуючись. Релігійно-магічні концепції накладалися одна на одну, і разом вони утворювали складний мозаїчний образ різних ідей, що переймалися від покоління до покоління (Лозко, 1994, с. 24-25).

Будь-яка міфологія, безперечно, підкреслює релігійну самобутність народу. Але було б помилкою відривати слов'янське язичництво від загальносвітових процесів розвитку міфів. У слов'янському язичництві, відбилосся прагнення людей зрозуміти і протистояти навколишньому світу. Формою спілкування стали магічні обряди. Люди намагалися відігнати, відлякати ворожі сили, просили про добробут, лікування від хвороби, про майбутній урожай. У давніх слов'янських міфах відображалися реальні образи, які люди відтворювали з природи. Найперших міфах зустрічалися геоморфічні

форми, де небо вважалося полем або морем, на якому розташовувалися сонце, місяць та зорі, а хмари асоціювалися з лісами, дібровами та скелями. Також, сонце зображувалося як сокіл та інші тварини. У подальшому ці образи стали отримувати людську форму. Основними силами природи, які в слов'янських віруваннях персоніфікувалися, були сонце, вогонь, вода та земля (Кучера, 2016, с. 54-65).

Можливо, найбільше ми знаємо про культ сонячних божеств кохання, шлюбу та родючості. Їхня популярність підтверджується великою кількістю їх імен, наприклад, у слов'ян (Ярило, Лада, Кострома, Хор, Дош-бог, Тур тощо). Культ цих божеств пережив запровадження християнства і дожив донині, частково опосередковано, як численних ігор та хороводів. Щорічне відродження сонця та взагалі пробудження природи (як й осіннє завмирання) супроводжувалося галасливими святами з вінками, квітами, танцями, співом та іграми. Ці весняні та літні свята на честь сонця та істот, що наповнюють природу – лише приватний приклад релігійного та містичного ставлення давніх слов'ян до природи Сонце обожнювалося під назвою Дажбога, і навіть Хорса; зберігач стад Велес чи Волос спочатку теж був сонячним богом (Гейштор, 2015, с. 159-161).

Східні слов'яни поклонялися також Стрибогу, богу вітрів і бурь, пов'язаного із сонячним культом. Бог Ярило ніс відповідальність за проростання хлібних злаків, Купало відповідав за дозрівання плодів, Суд відав людськими долями, Чур охороняв межі між полями та всілякі кордони. Значення деяких богів залишається загадковим. Такі як Троян, що чотири рази згадується в «Слові про похід Ігорів», і Семаргл, якого найчастіше вважають богом насіння та рослин. Були в слов'янському пантеоні та богині: Мокош – богиня зібраного врожаю та ворожінь, Лада – хранителька домашнього вогнища та покровителька шлюбу; Леля – богиня весняного розквіту природи; Денниця – уособлення Ранкової зірки. Богині Карна та Желя уособлювали найважливіший для язичника похоронних обряд: вони відповідали за плач по померлому і вогонь похоронного багаття. Богиня Морена мислилася як богиня темних сил природи – зими, холодів, можливо, і смерті (Костомаров, 1994, с. 213-215).

У східних слов'ян богом-батьком Всесвіту вважався Род, який дав життя всьому суццюму, зокрема й богам, й уособлював чоловічу силу. У давніх слов'ян важливим божеством був Перун який відігравав роль одного з найважливіших, символізуючи силу, владу і захист. Його зображували як могутнього воїна зі стрілами чи молотом у руках, готового відстояти народ від небезпеки. Основна сфера впливу Перуна – це боротьба з ворогами землі та обережний стежок за порядком у природі. Вірування у Перуна мало велике значення для слов'ян,

оскільки вони сподівалися на його захист від негараздів та загроз. Часто Перун згадується у фольклорних творах та легендах як бог, який переборює злих сил і приносить перемогу своєму народу. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» згадується Перун як захисник князя та його воїнів у боротьбі з ворогами (*Слов'янські вірування ...*, 2009, с. 60).

Крім віри в різноманітних вищих і нищих богів, східні слов'яни вірили в велику кількість різноманітних духів, добрих і злих. Віра в «упирів і берегинь», не дивлячись на те, що по часові виникнення вона була однією з перших, продовжувала існувати і в більш пізньому часі. В ній відобразилося первісне представлення людей про те, що в навколишньому світі діють злі й добрі духи. Ці духи знаходилися в стані непереривної боротьби один з одним. До злих духів слов'яни відносили «упирів» – вампірів, які начебто нападали на людей, оживляли мертвяків, могли переродитися в дорослу людину, дитину або тварину і нанести шкоду всьому живому на землі. Їм протистояли так звані добрі духи «берегині», що охороняли життя і спокій людини і матеріальне її благо. Люди намагалися всіляко допомогти в цій боротьбі, шляхом заклинань проти злих духів, носили амулети-обереги (*Давні слов'яни ...*, 2012, с. 171-172).

Міфологія слов'ян також була пов'язана з різноманітними обрядами та традиціями. Наприклад, щорічні свята, як Масляна та Іван Купала, були пов'язані з міфологічними переконаннями й обрядами. На Масляну слов'яни приносили жертви вогню, щоб змусити зиму відступити і зустріти весну з теплом та світлом. Івана Купала, свято, що відзначалося влітку, мало сильні зв'язки з природною плодючістю та водою. Люди брали участь в традиціях, пов'язаних з водою, палінням вогнів та весільними ритуалами, що символізували надію на плодючість та веселощі. Також слід зазначити, що в слов'янській міфології існувала концепція світу, який був упорядкований у троїстість. Його складали верхній світ, середній світ (людський світ) та підземний світ. Кожен з цих світів мав свої божества та життя (Лозко, 1994, с. 25-26).

Отже, еволюціонізуючи, народні вірування відчували на собі вплив складних і різноманітних історичних чинників, серед яких були і внутрішні соціально-економічні та культурні зміни, і зовнішні, зумовлені зв'язками з іншими народами. Кожне окреме вірування; кожен обряд є, як правило, продуктом складної дії всіх цих і пізніших історичних умов. Вивчаючи проблему релігійних вірувань, необхідно розкривати коріння зародження цієї форми вірувань, простежити історію її розвитку та зрозуміти причини збереження. Релігія є світоглядом, світовідчуттям народу, а також відповідна поведінка та специфічні культові дії. Головною ознакою релігійних вірувань та обрядів є віра у надприродне, що виступає характерною рисою будь-

якої релігії. Обряд, ритуал можна назвати релігійно-магічним тільки в тому випадку, якщо він заснований на вірі у надприродне. Якщо такої віри немає, то це традиція, якій можна приписувати зв'язок із релігійними уявленнями у минулому.

Стародавні релігійні культури, видозмінюючись, поступово вишикувалися в струнку систему пантеону язичницьких божеств, які були яскраво описані в міфологічних сюжетах слов'ян. Існування язичницького пантеону, зокрема, та міфології, загалом, безсумнівно, говорить про високий рівень світогляду та світовідчуття нашого народу.

Джерела та література

1. Гейштор А. Слов'янська міфологія : монографія. Київ : КЛЮ, 2015. 416 с.
2. Давні слов'яни. Археологія та історія : навч. посіб. / Н. С. Абашина та ін. Київ : Стародав. світ, 2012. 366 с.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
4. Кучера Т. М. Релігієзнавство : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2016. 95 с.
5. Лозко Г. Українське язичництво. Київ : Укр. центр духов. культури, 1994. 92 с.
6. Слов'янські вірування. Писемні джерела до вивчення курсу «Релігієзнавство» для студентів гуманітарного факультету денної форми навчання : навч. посіб. / уклад. В. О. Артюх. Суми : Вид-во СумДУ, 2009. 130 с.

УДК 94(=16)

Вікторія Дудіна, Роман Сітарчук
(Полтава)

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ

Проаналізовано гіпотези та бачення античних авторів щодо походження слов'ян. Розглянуто теорії зарубіжних істориків на основі археологічних, лінгвістичних, антропологічних та гідронімічних даних.

***Ключові слова:** автори, анти, венеда, походження, склавіни, теорії, чинники.*

The author analyzes the hypotheses and visions of ancient authors regarding the origin of the Slavs. The theories of foreign historians based on archaeological, linguistic, anthropological and hydronymic data are considered.

***Keywords:** authors, anti, venuses, origin, slavins, theories, factors.*

Готський історик VI ст. Йордан, який був досить добре ознайомлений із слов'янським світом, поруч із венедами називає склавінів та антів, але будучи під впливом більш ранніх історичних джерел (до IV ст.) також залишає за слов'янами стару загальну назву

«венети». У своїй праці «Гетика» він характеризує низку племен Центральної та Східної Європи, з якими готи у III–IV ст. зіткнулися під час переходу з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Серед них значне місце займають племена венедів, антів і склавів. Нове в праці Йордана є не тільки те, що він називає венедів, антів та склавів, але й те, що він розглядає їх в єдності походження. Він писав, що всі групи слов'янського люду «походять з одного кореня» і в давнину називалися одним спільним іменем – «венеди».

«...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їх назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавівими й антами», – зазначав Йордан і далі: «Після поразки герулів, Германаріх направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства через слабості зброї, однак могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо в тому випадку, коли і Бог допомагає, і багато озброєних підступає. Ці венети, як ми уже розповідали на початку нашого викладу, – саме на початку переліку племен – походять від одного кореня і тепер відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавів. Хоч зараз через наші гріхи вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха» (Баран, Козак, 1991, с. 119). Виходячи з процитованого тексту, можна вважати, що Йордан, з одного боку, підкреслює спільність походження слов'ян, з другого, вказує на їх потрійний поділ у першій половині VI ст.

Науково підійшов до вивчення проблеми походження слов'ян чеський вчений П. Шафарик. У XIX ст. він випустив книгу «Слов'янські старожитності». Проаналізувавши праці античних авторів перших століть нашої ери, П. Шафарик назвав племена венедів саме слов'янськими. Він казав, що слов'яни є давніми жителями території між Балтикою і Чорним морем, Татрами і Доном. На заході землі венедів, на думку Шафарика, простягалися до Вісли і Одри. Центром прабатьківщини слов'ян він вважав землі, розташовані на північний схід від Карпат, Поділля і Волині. П. Шафарик вважається засновником прикарпатської теорії походження слов'ян.

Т. Лер-Сплавінський – видатний польський славіст – дотримувався Вісло-Одерської теорії походження слов'ян. Він, на підставі лінгвістичних, антропологічних, археологічних, а також даних гідронімії побудував концепцію слов'янського етногенезу. Згідно з цією концепцією, більша частина Європи до 2000 р. н. е. була заселена фіно-уграми. Археологічно цьому етносу відповідала культура гребінчастої кераміки. На думку дослідника, на межі III–II тис. до н. е. з Центральної Європи на схід аж до Середнього Поволжя й Північного

Кавказу вона просунулася від балтів десь близько середини I тис. до н. е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення серед лужицьких племен півдня Польщі.

Польський ботанік Ю. Ростафінський, який досліджував етногенез слов'ян і притримувався Вісло-Дніпровської теорії походження слов'ян, поклав в основу своїх досліджень оригінальну джерело-флористичну лексику. Вивчаючи давньослов'янську мову, дослідник дійшов висновку, що в ній відсутня назва бука, але розповсюджені назви граба, плюща й тиса. З цього робиться висновок, що слов'янська прабатьківщина знаходилася поза ареалом бука, але в межах поширення рослин, добре відомих слов'янам. На думку Ю. Ростафінського це були Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я.

Отже, у працях античних авторів обґрунтовується думка про те, що племена венедів, антів та склавинів мають спільне коріння. Подальше наукове вивчення етногенезу слов'ян дослідниками новітнього часу вказувало на те, що прабатьківщиною слов'ян слугувало межиріччя річок Вісли, Одри та Дніпра.

Джерела та література

1. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. С. 5–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baran_Volodymyr/Pokhodzhennia_slovian.pdf?PHPSESSID=9aijajcc3vi50fmmtomjbn5lu0
2. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ : Наукова думка, 1972. С. 11–12. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Petrov/Etnohenez_slovian_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka.pdf?

УДК 94(477)«1399»

Алла Мілейко, Ірина Петренко
(Полтава)

ВПЛИВ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 РОКУ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

У статті проаналізовано руйнівні наслідки для українських земель Битви на Ворсклі 1399 року. Показано, що без сильного покровителя з боку Литви відбувався занепад української державності і ці землі стали ще більше вразливими до зовнішньої агресії. Внаслідок цього відбулося посилення польського та московського впливу, що врешті-решт призвело до поділу українських земель між двома імперіями.

Ключові слова: Битва на Ворсклі 1399 року, Полтавищина, князь Вітовт, хан Тохтамыш, хан Темир-Кутлуй.

The article analyzes the devastating consequences of the Battle of Vorskla in 1399 for the Ukrainian lands. It is shown that without a strong patron from Lithuania, the decline of Ukrainian statehood took place and these lands became even more vulnerable to external aggression. As a result, Polish and Moscow influence increased, which eventually led to the division of Ukrainian lands between the two empires.

Keywords: *Battle of Vorskla in 1399, Poltava region, Prince Vytautas, Khan Tokhtamysh, Khan Temir-Kutluy.*

12 серпня 2024 року виповнилося 625 років від дня битви на Ворсклі 1399 року. Її також називають «битвою народів», оскільки проти золотоординських ханів Темір-Кутлука та Єдигея на стороні Вітовта в ній виступили литовці, русичі, поляки, німці, татари Тохтамиша. Але, на жаль, у більшості історичних видань та підручників, особливо радянської доби, ця битва, яка мала доленосне значення для багатьох європейських народів. Її наслідки виявились доленосними не тільки для України, а й для її сусідів: Литви, Польщі, Московії.

Литовсько-руське військо зазнало поразки. Це мало трагічний наслідок для нашого краю. Мабуть, ще більш згубний, ніж Батієва навала. Відроджені поселення й фортеці знову були зруйновані (Посухов, 2002, с. 178).

Повідомляючи про поразку Литовського князя, жодне з стародавніх джерел точного місця, де відбувалося не вказує. Знаходження вірогідного місця битви досліджували чимало вчених. Як впливає з їхніх досліджень – це ймовірно два райони південно-західніше Полтави (села Сокілка – Кишенька – Орлик) та південно-східніше міста (Павлов, 2005, с. 339).

У великій битві загинули тисячі воїнів – литовців русичів, (українців, білорусів), поляків, німців, татар, східних слов'ян – росіян, з яких одні були під владою Литви, а інші – під Золотою ордою і тому вони воювали у складі військ противника, представників інших народів, хоча і була страшною поразкою Литовсько-Руської держави, але вона не зломила її. Золотоординці зруйнували, сплюндрували значну частину населених пунктів нашого краю. Та вже скоро після битви він починає відроджуватися (Жук, 2003, с. 375).

Поразка «на Ворсклі», оцінена як «страшний погром», «велика невдача», «військова катастрофа», стала початком занепаду Великого князівства Литовського. Багаточисельна армія Темір-Кутлука, переслідуючи князя та залишки його дружини, зруйнувала на своєму шляху до Києва десятки поселень, та тисячі українців потрапили в полон (Павлов, 2005, с. 340).

Упродовж усього XIV століття нічого не знаємо про напади татар на Київщину та Волинь, і можна думати, що татари вважали ці

землі своїми, такими, котрі не слід нищити. Ситуація змінилась. Заселені землі на території сучасної України стали для татар зоною війни та грабунку, і залишались такими у весь час перебування цих земель у складі Великого князівства Литовського (Жарких, 2017, с. 126).

Переслідуючи залишки військ Вітовта, ординці плюндрували і грабували Україну, їх загопи досягли аж Західної Волині. Українське населення вставало на захист своєї землі. Тому ворогам не вдалося взяти Кам'янець-Подільський, Кременець, Луцьк та багато інших міст. Основні ординські сили на чолі з тяжкопораненим Темір-Кутлуєм з'явилися біля Києва. Вони захопили і спалили Поділ. Але жителі міста та навколишніх сіл зосередились у замку та Києво-Печерському монастирі та успішно відбивали напади татар. Після невдалого штурму замку вороги взяли з киян «тисячу червоних» викупу, а з Києво-Печерського монастиря «тридесять червоних». «И поиде царь Темир-Кутлуй к Киеву, и взя с него окуп 3000 рублей литовским серебром, а силу свою все роспусти воевать земли литовские, и ходиша расти татарские, воюючи даже до Великого Лучьского» (Кошлатий, 2009, с. 5-6), зазначав літописець.

Ординці до пізньої осені грабували міста й села Подніпров'я, Поділля, Брацлавщини й Волині. Дійшовши до Луцька, вони повернули в причорноморські та прикаспійські степи. Після цієї битви були знову знищені всі відроджені та споруджені в другій половині XIV століття міста-фортеці та інші поселення на Лівобережжі по шляху слідування золотоординців аж до берегів Дніпра навпроти Києва.

Російський історик С. М. Соловійов у своїй праці «История государства Российского» висловлював вдоволення з приводу розгрому армії Вітовта золотоординцями. Але для тодішніх жителів лівобережного Подніпров'я це було страшне лихо, це було друге велике розорення краю після нашестя Батия (Кошлатий, 2009, с. 5-6).

Тривалим наслідком можна вважати формування погляду литовського уряду на ці землі як на порубіжну територію, котра не є життєво важливою для віленського начальства і не варта якоїсь опіки. І справді, надалі литовський уряд не робив ніяких зусиль для оборони цих земель. Татари без жодних зусиль захоплювали центри воеводств (Київ – 1482 р., Брацлав – 1551 р.), і якщо не приєднали їх до Кримського ханства, то тільки тому, що не знали, як ними управляти. Але якби вони тільки схотіли – вони могли б володіти цими містами скільки завгодно, бо Литва не вжила ніяких заходів для їх відвоювання (Жарких, 2017, с. 126-127).

Міжусобна боротьба в орді дала можливість Вітовту скоро повернути приєднані за Тохтамиша землі Північного Причорномор'я. Він підтримував дружніх стосунки з татарами і

потатареними елементами, які кочували в південних регіонах, залучив їх до себе на службу, використовуючи для заселення Полтавського краю. У першій чверті XV ст. Вітовт здійснив ряд успішних походів проти Золотої Орди, у її володінні на Північний Кавказ. З того часу на території Полтавщини з'являється новий потік переселенців із Кабардино-Черкесії, які з дозволу Великого князя Литовського осідають у черкаських угодах понад Дніпром, освоюють запустілі після розорення краю золотоординцями землі нашого Подніпров'я, у пониззях Орлі, Ворскли, Псла, у Посуллі. Відроджується ряд знищених раніше в цих місцях фортець, засновуються нові поселення, відбувається процес асиміляції прибулих етносів з уцілілим місцевим населенням. Так сплюндрований після великої трагедії на Ворсклі Полтавський край знову почав вживати, відроджуватися з руїн і попелу, мов той легендарний чарівний птах Фенікс, який є символом невмирущості та відродження (Жук, 1999, с. 23).

Битва на Ворсклі 1399 року мала трагічні наслідки для українських земель, які відчувалися протягом століть. Її можна порівняти з другим Батиєвим нашествям за масштабами руйнувань та людськими втратами.

Ключовими наслідками є знищення міст і сіл: Поділля, Брацлавщина, Волинь, Київщина та інші регіони зазнали спустошення. Багато населених пунктів були повністю зруйновані, а їхні жителі загинули або потрапили в полон.

Відновлення татарських нападів: протягом 150 років після битви українські землі знову стали мішенню для грабіжницьких нападів з боку Золотої Орди. Це значно загальмувало економічний та культурний розвиток регіону.

Зміна політики Литовського князівства: поразка на Ворсклі підірвала могутність Великого князівства Литовського та змусила його відмовитися від експансії на схід. Це призвело до посилення Московського князівства, яке згодом стало головним суперником українських земель.

Занепад української державності: без сильного покровителя з боку Литви українські землі стали ще більш вразливими до зовнішньої агресії. Це сприяло посиленню польського та московського впливу, а зрештою й до поділу українських земель між двома імперіями.

Однак, битва на Ворсклі не стала остаточним ударом по українському народу. З часом спустошені землі почали відроджуватися, а нові поселення виникали на місці зруйнованих. Українці продовжували боротися за свою свободу та самобутність, використовуючи кожен шанс для збереження та розвитку своєї культури.

Битва на Ворсклі 1399 року стала трагічною сторінкою в історії України, але вона не зламала дух її народу. Навпаки, вона продемонструвала стійкість та волю українців до життя, яка дозволила їм зберегти свою ідентичність та збудувати нове майбутнє.

Джерела та література

1. Жарких М. Натиск на південь. Три роки політики Вітовта (1397–1399 рр.). К., 2017.
2. Жук В. Н. Велика битва на Ворсклі: До 600-річчя битви Вітовта із золотоординцями на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Полтава, 1999.
3. Жук В. Н. Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е. Полтава-Кобеляки : Кобеляки, 2003.
4. Кошлатий О. 610 років битві на Ворсклі. *Вечірня Полтава*. 2009. № 32.
5. Павлов В. Геополітичні наслідки битви Вітовта «на Ворсклі». Полтавський краєзнавчий музей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава, 2004. Вип. 22.
6. Петренко І., Боєчко В. Битва князя Вітовта на річці Ворскла 1399 р. у дослідженнях істориків Віри Жук (1928–2008). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6.
7. Посухов В. І. Битва 1399 р.: підказує народна пам'ять. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. Вип. 2.

УДК 94(477.75)«1917/1918»

Руслан Супруненко, Людмила Бабенко
(Полтава)

З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – ПОЧАТКУ 1918 РР.

Розглядаються історичні події на Кримському півострові, пов'язані з діяльністю кримськотатарського національного руху, його співпрацею з Українською Центральною Радою, заснуванням Кримської Народної Республіки у 1917 р. та знищенням її більшовиками на поч. 1918 р. Показано перебіг подій та історичні факти з діяльності Курултаю, припинення його діяльності більшовицькою владою в Криму. Акцентована увага на політичних контактах представників Курултаю з діячами Центральної Ради щодо військової співпраці та територіальної належності Криму до складу УНР.

Ключові слова: *Кримський півострів, Кримськотатарська революція, Челебіджіхан, Курултай, Кримська Народна Республіка, більшовицька окупація.*

The historical events on the Crimean peninsula related to the activities of the Crimean Tatar national movement, its cooperation with the Ukrainian Central Council, the founding of the Crimean People's Republic in 1917, and its destruction by the Bolsheviks in early 1918 are considered. The course of events and historical facts about the activities of the Kurultai and the termination of its activities by the Bolshevik

authorities in Crimea are shown. Attention is focused on the political contacts of the Kurultai representatives with the Central Rada leaders on military cooperation and the territorial affiliation of Crimea to the UPR.

Keywords: *Crimean peninsula, Crimean Tatar revolution, Chelebidzhikhan, Kurultai, Crimean People's Republic, Bolshevik occupation.*

Цьогоріч минуло десять років, як росія у 2014 р. порушила територіальну цілісність України й анексувала Кримський півострів. У порушення міжнародних договорів, які зафіксували непорушність кордонів суверенних держав, та дотримання прав людини, велика кількість населення півострова стали в'язнями російського окупаційного режиму. Найбільш дискримінованою етнічною спільнотою на тимчасово окупованій території Криму стали його корінні мешканці – кримські татари.

Історія кримськотатарського та українського народів має багато аналогій у цілях та характері національно-визвольної боротьби у першій чверті ХХ ст. Обидва були завойовані російською імперією, після її розпаду обидва народи боролися за створення власних національних держав та національні права. На жаль, обидві республіки – Українська Народна Республіка і Кримська Народна Республіка були завойовані більшовиками. Кримська Народна (Демократична) Республіка є частиною історії боротьби кримськотатарського народу з російським імперіалізмом. Тож актуальним, на наш погляд, є актуалізація головних подій історії кримськотатарського національного руху, окремих аспектів визвольних змагань 1917 – початку 1918 рр.

Цій проблематиці присвячені кілька спеціальних історичних досліджень Т. Бикової та С. Громенка, а також низка статей та монографій. Серед них назвемо праці таких дослідників як В. Сергійчук, Г. Бекірова, А. Іванець. Висвітлення подій Кримськотатарської революції здійснюється також в Інтернет ресурсах, просвітницьких блогах, зокрема В. Мараєва, В. і Д. Капранових.

Передумовою Кримськотатарської революції стала Лютнева революція 23 лютого (8 березня) 1917 р., у ході якої імператор Микола II зрікся престолу. У Петрограді виник Тимчасовий уряд, який мав підготувати проведення Всеросійських установчих зборів. Із початком революції 1917 р. була скасована низка національних і релігійних обмежень, запроваджено демократичні свободи. Так були створені умови для розгортання на постімперському просторі національних рухів і революцій – Української, Фінської, Кримськотатарської.

Кримськотатарська революція розпочалася з утворення 25 березня 1917 р. у Сімферополі на Всекримському мусульманському з'їзді органу національно-культурного самоврядування кримських татар, що отримав назву Тимчасовий Кримсько-Мусульманський Виконачий Комітет (ТКМВК або Мусвиконком). До його складу увійшли 50 осіб. Головою Мусвиконкому, й одночасно з цим, головою

Духовного правління – муфтієм Криму було обрано кримськотатарського громадського діяча, випускника юридичного факультету Стамбульського університету Номана Челебіджіхана.

З 5 (18) квітня офіційно з дозволу Тимчасового уряду Мусвиконком почав керувати всіма справами кримських татар на півострові та представляти кримськотатарський народ у стосунках із центральною російською владою. Основними напрямками реформ Мусвиконкому стали: підготовка до Установчих Зборів, шкільна реформа та вакуфна реформа (Громенко, 2021, с. 15-16). Улітку 1917 р. Мусвиконком вже спирався на 126 мусульманських комітетів у містах і селах, волостях та повітах, кілька молодіжних організацій, одну жіночу фундацію й інші громадські організації Також його опорою стала новоутворена кримськотатарська партія «Мілли-Фірка». Позицію Мусвиконкому відображали також місцеві газети «Голос татар» та «Міллет» («Нація»).

Кримські татари активно брали участь у загальноросійських заходах мусульман. Вплинув на формулювання завдань кримських татар і I Всеросійський мусульманський з'їзд у Москві, що відбувся в травні 1917 р. Його делегати, у тому числі від кримських татар, висловили прагнення перетворити Росію на демократичну федерацію національно-територіальних державних утворень (Бикова, 2011, с. 53; Іванець, 2020, с. 93).

Розбіжності у стосунках між владою Таврійської губернії та кримськотатарським рухом спалахнули на ґрунті військового питання. Беручи приклад з українців щодо українізації імперських полків, Номан Челебіджіхан так само загорівся ідеєю створення кримськотатарських військових формувань. У травні-червні 1917 р. він звернувся до військового міністерства із проханням перевести з фронту до Криму запасні частини Кримського кінного полку, але отримав відмову. Внаслідок цього Н. Челебіджіхан почав самостійно об'єднувати солдатів – етнічних кримських татар, які залишилися в Криму, під єдине командування. Так постав 1-й кримськотатарський батальйон. У липні 1917 р. Сімферопольська рада солдатських депутатів звинуватила Н. Челебіджіхана в підбурюванні солдатів до невиконання наказів. Крім того, частина кримців-традиціоналістів написала на нього донос до губернської контррозвідки, звинувативши його у зв'язках із Туреччиною. У результаті 23 липня (5 серпня) 1917 р. муфтія заарештували і доправили до Севастополя (Громенко, 2021, с. 21-22). Через масові протести кримських татар, підтримані в тому числі українськими організаціями, Н. Челебіджіхана швидко відпустили. Кримськотатарські організації почали вимагати відставки комісара М. Богданова, оскільки губернська влада вимагала притягнути муфтія до відповідальності за його звернення до солдатів татарського батальйону залишитися в Криму (Іванець, 2020, с. 94).

Кримськотатарський національний рух активно співпрацював з Українською Центральною Радою. На початку серпня 1917 р. у Києві пройшли переговори делегації Мусвиконкому з Центральною Радою. Від Мусвиконкому були присутніми Д. Сейдамет та А. Озенбашли, від УЦР – М. Грушевський, В. Винниченко й О. Шульгин. Під час переговорів обидві сторони визнали необхідність спільної боротьби з російським централізмом (Громенко, 2021, с. 23).

У вересні 1917 р. кримськотатарська делегація на чолі з Д. Сейдаметом взяла участь у З'їзді народів-федералістів, ініційованому Українською Центральною Радою, що відбувся у Києві, з метою об'єднання зусиль національних рухів зі створення федеративної демократичної росії. Учасники форуму закликали провести національні установчі збори до всеросійських установчих зборів (Іванець, 2020, с. 94).

1 жовтня 1917 р. в Сімферополі відкрився другий з'їзд кримськотатарських громадських організацій, на якому зібралися близько 200 делегатів. «Наші прагнення зводяться до встановлення в Росії демократичної федеративної республіки, що гарантувала б нашу самостійність як нації, за винятком питань зовнішньої політики та військових», – зазначив Н. Челебіджіхан у звіті про роботу Кримського мусульманського виконкому за півроку існування (Бекірова, 2016, с. 114). 9 жовтня 1917 р. Мусвиконком, після звіту кримських делегатів з'їзду, ухвалив попередню постанову про скликання національних установчих зборів – Курултаю (Іванець, 2020, с. 94).

Що стосується освітньо-культурної політики Мусвиконкому, то на початку вересня 1917 р. вже 2/3 вчителів витримали іспит і отримали свідоцтво вчителя початкового мектебу. За постановою ТКМВК з 1 жовтня 1917 р. мали відкритися для кримських татар у кожному повіті Криму по одному «рушдіє» (училищу), при них – по одній взірцевій початковій школі, а у кожній волості – по одній нижчій початковій школі. У Сімферополі були засновані приватна кримськотатарська дівоча прогімназія, деякі інші навчальні заклади, вдалося також замінити директора Сімферопольської російсько-татарської вчительської школи і розпочати її реформування. Того ж місяця Мусвиконком вирішив створити першу національну музейну установу і призначив директором Кримськотатарського національного музею у Ханському палаці художника і науковця У. Боданинського. 3 (16) листопада 1917 р. у Бахчисараї відбулися знакові події – відкриття Кримськотатарського національного музею в Ханському палаці, Інституту імені Менглі Герая в історичній Зинджирли-медресе, вчительської семінарії імені І. Гаспринського та кримськотатарської художньо-промислової школи в «Орта медресе». На відкриття музею прибули тисячі людей, а в своєму виступі на урочистостях

Н. Челебіджіхан порівняв кримські народи з квітами і заявив, що завдання Курултаю «зробити з них один чудовий букет, перетворити Крим на культурну Швейцарію» (Іванець, 2020, с. 95-96).

У листопаді 1917 р., після більшовицького перевороту в Петрограді, Джафер Сейдамет вкотре прибув до Києва, для зустрічі з Симоном Петлюрою. Останній заявив, що він симпатизує кримськотатарському національному рухові та не виключає подальшої військової співпраці. Також мова йшла про текст III Універсалу УЦР, а саме тієї частини, де визначено територію, на яку поширюється влада Української Народної Республіки. Вони зійшлися на тому, що під контролем України перебуватиме північна (материкова) частина Таврійської губернії; а південь (Кримський півострів) буде перебувати у підпорядкуванні кримських татар (Сергійчук, 2001, с. 75).

У листопаді 1917 р. кримськотатарським діячам вдалося провести вибори до Курултаю. 9-26 грудня 1917 р. у Бахчисараї працював Курултай як національні установчі збори кримськотатарського народу. До його складу було обрано 79 делегатів, серед яких 5 жінок. Отримання мандату законодавчого органу жінками було зовсім новим явищем для того часу (Іванець, 2020, с. 97). 12 грудня 1917 р. Курултай проголосив про створення Кримської Народної Республіки, прийняв її Конституцію та оголосив себе (до скликання Всекримських Установчих зборів) Кримським національним парламентом. Того ж дня був сформований національний уряд – Директорія. До його складу ввійшли 5 директорів: голова ради директорів та директор юстиції – Н. Челебіджіхан, директор із зовнішніх та внутрішніх відносин (він же голова революційного штабу та військовий керівник) – Д. Сейдамет, директор у справах релігії – А. Шукрі, директор народної освіти – А. Озенбашли, директор фінансів та вакуфів – С.-Д. Хаттатов. Усі вони були членами політичної партії «Міллі-Фірка» (Бикова, 2011, с. 59).

Політична ситуація на півострові змінилася 16 (29) грудня 1917 р. – у Севастополі більшовики утворили тимчасовий Військово-революційний комітет – надзвичайний орган «червоних» у місті. В Криму відтоді формально почали існувати три політичні центри: Рада Народних Представників (РНП), що залишилася з часів Тимчасового уряду, Директорія Кримської Народної Республіки та Військово-революційний комітет. Реально ж встановилося двовладдя. Об'єднані у Кримський штаб, сили РНП та Директорії під керівництвом Сейдамета протистояли Чорноморському флоту, який направляв ВРК. Більшовики переважали своїх противників щонайменше у сім разів. Розуміючи це та будучи від природи противником насильства, Н. Челебіджіхан розгубився. Він збирався провести в Криму вибори до Установчих зборів, які й мали визначити майбутнє півострова, але історичні обставини склалися інакше.

Під тиском гарячих прихильників війни з більшовицькою армією, посварившись із другом та соратником Д. Сейдаметом, Н. Челебіджіхан 4 (17) січня 1918 р. залишив свою посаду Голови Директорії, зберігши титул муфтія. 8-10 (21-23) січня за пропозицією Номана Курултай зробив останню спробу розв'язати суперечку із більшовиками компромісом. Н. Челебіджіхан запропонував створити для врядування Кримом спеціальний орган, куди входили б по 10 представників від РНП, Курултая і більшовиків, але було втрачено час. Протягом січня матроси і анархісти, за підтримки місцевих робітників, захопили більшість кримських міст, перемагаючи загони Директорії КрНР. 13 (26) січня 1918 р. більшовики захопили Сімферополь. Наступного дня був заарештований і Н. Челебіджіхан.

За «традицією» його перевезли до Севастополя, де утримували під арештом протягом місяця. Спочатку муфтія посадили до загальної камери № 5, але вже через день перевели до окремої камери № 26. Там з ним мав приватну розмову Юрій Гавен – голова севастопольського ревкому. Її зміст не був зафіксований письмово й назавжди залишився таємницею. О 2-й годині ночі 23 лютого 1918 р. група матросів увірвалася до в'язниці і почала вимагати видачі затриманих. Тюремний комісар телефоном отримав указівку Севастопольської ради видавати всіх, хто був зазначений у списках матросів. Н. Челебіджіхана, разом з іншими заарештованими, вбили, закинули тіла до автомобіля і відвезли до Графської пристані. Там трупи завантажили на баржі, відвезли подалі від берега і, прив'язавши каміння, викинули в море (Громенко, 2016, с. 110-111).

Отже національно-визвольний рух кримськотатарського народу досяг свого апогею в 1917 – на початку 1918 рр. Він синхронізувався в часі з Українською революцією й значною мірою вирішував спільні політичні завдання. Очільники Кримської Народної Республіки розробляли спільні підходи до територіально-адміністративного врегулювання. Активна фаза національно-визвольної боротьби кримських татар, українців і представників інших національностей тривала в Криму аж до 1920 р., коли відбулася остаточна окупація півострова більшовицькою владою.

Джерела та література

1. Бекірова Гульнара. Джафер Сейдамет. Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / Упоряд. та вступ С. В. Громенко. Київ : К.І.С., 2016. С. 112–116.
2. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. 247 с.
3. Громенко Сергій. Скоропадський і Крим: від протистояння до приєднання. К.: Наш Формат, 2021. 352 с. : іл.

4. Громенко Сергій. Ant Etkenmen (Я Поклявся): Номан Челебіджіхан. Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / Упоряд. та вступ С. В. Громенко. Київ : К.І.С., 2016. С. 101–111.
5. Іванець Андрій. Кримськотатарський народ у період війн і революцій (1917–1920 рр.). Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. К.: Вид-ва «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. С. 90–109.
6. Сергійчук Володимир. Український Крим. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.

Розділ 2.

ЕТНОЛОГО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ ТА НА ПОЛТАВЩИНІ

УДК 39:908:930.85]:001.8](477.53) «19/20»

Галина Бондаренко
(Київ)

МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК МЕТОД ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПОЛТАВЩИНІ

У розвідці аналізується один з методів етнографічного дослідження, а саме монографічне вивчення окремого населеного пункту, району, що передбачає розгортання на його базі стаціонарного наукового центру. Цим методом, поширеним у 1920-і роки вітчизняними етнологами було обстежено чимало сіл та селищ Київщини, Житомирщини, Полтавщини. З 1950-х років метод поступово виходить з наукового вжитку. За останні 10-15 років здійснені спроби його відновлення, у тому числі і на теренах Полтавщини. Один з успішних наукових проєктів був здійснений цим методом у 2020 р. – 2023 р. у Лохвицькому районі.

Ключові слова: методи дослідження, побут, традиційна культура, Полтавщина.

The article analyses one of the methods of ethnographic research, namely, a monographic study of a separate settlement or district, which involves the deployment of a stationary research centre on its basis. This method, widespread in the 1920s by domestic ethnologists, was used to survey many villages and towns in the Kyiv, Zhytomyr, and Poltava regions. Since the 1950s, the method has gradually fallen out of scientific use. Over the past 10-15 years, attempts have been made to restore it, including in the Poltava region. One of the successful research projects was carried out using this method in 2020-2023 in the Lohvytsia district.

Keywords: research methods, life, traditional culture, Poltava region.

Серед багатьох наукових методів сучасних етнографічних, етнологічних досліджень є мало поширені чи незаслужено забуті, такі як наприклад, метод монографічного дослідження окремого населеного пункту чи району, про який йтиметься у даній розвідці. У 20-30-ті роки ХХ ст. цей метод був надзвичайно популярним у діяльності Етнографічної комісії ВУАН. Державний запит на визначення виробничого потенціалу регіонів спонукав науковців до ретельного вивчення господарської діяльності, побуту, культури в окремо взятому селі, селищі. У 1921 році відомий етнограф,

співробітник Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка Антін Онищук відкрив стаціонарну дослідницьку базу у с. Старосілля на Київщині (було затоплене у 1958 р.), у якому проживав постійно. Разом з колегами, що долучалися до нього (Леонілою Заглодою, Юрієм Павловичем), місцевими вчителями, вдалося зібрати величезний масив локального історико-етнографічного матеріалу, що був опублікованим лише частково. У подальших планах науковця було також монографічне дослідження Полтавщини, зокрема, села Опішні. У його фонді зберігся план майбутнього вивчення села, що окрім етнографічних студій передбачав також геологічні, ботанічні розвідки місцевості. Календарні звичаї та обряди Опішні, пісенність за завданням Етнографічної комісії у цей час записували учні та педагогічний колектив Опішнянської трудової школи (*Опішнянська трудова школа*, 1926). Тогочасні документи, що зберігаються у Відділі архівних наукових фондів, рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (далі – АНФРФ ІМФЕ) засвідчують, що так само планувалось монографічне дослідження Лохвиччини. У вступній статті про Лохвицю місцевого краєзнавця А. Євсевського (1927 р.) міститься повідомлення про те, що етнографічне обстеження м. Лохвиці та с. Млини розпочалося «три роки тому», згадується русифікація лохвицької молоді в дореволюційний час, якій забороняли співати пісні рідною мовою і носити національний одяг (Євсевський, 1927). На жаль, ці плани залишились нездійсненими, як і багато інших наукових та особистих планів багатьох дослідників, що були репресованими. Очевидно під впливом популярності даного методу кореспонденти Всеукраїнської академії наук намагались проводити таким чином і власні дослідження. Зокрема, Іван Галюн, директор Роменського краєзнавчого музею у 1926–1927 р здійснив етнографічну експедицію Роменщиною та Гадяччиною. Вражають обсяги та масштаб зібраного матеріалу: автор допису повідомляє, що ним записано 2654 одиниць матеріалу, з яких більше 2 тис. зразків (Галюн, 1926).

Архівні документи АНФРФ ІМФЕ, засвідчують, що окремі стаціонарні дослідницькі центри розгортались у деяких селах напередодні їх затоплення у 1948–1950 р. р. Таким чином, збереглись доволі повно представлені фольклорно-етнографічні відомості з с. Андруші на Київщині, сіл Вереміївка, Червона Слобода на Черкащині. Частина їх була видана, інші ще чекають на своїх дослідників (*Село Андруші. Історико-етнографічний нарис*, 2016). Згодом, десь починаючи з 1960-х років метод монографічного вивчення окремого населеного пункту зник з наукового дослідницького арсеналу. Його поступове повернення в етнологію починає знову відбуватися десь за останні 10-15 років. Науковцями ІМФЕ були здійснені спроби монографічного дослідження с. Вереміївка Черкаської області,

Верховинського району Івано-Франківської області (2013 р.), с. Бехи Житомирської області (Бех, 2017).

Окремої уваги заслуговує проєкт монографічного дослідження окремого району Полтавщини, а саме історичної Лохвиччини, здійснений науковцями Інституту у 2020 році. З ініціативи громадської організації «Моя провінція» (голова Яніна Алєєва) та організованої нею фінансової підтримки, було проведене комплексне етнографічне обстеження сіл колишньої Лохвицької козацької сотні. Стационарна база розташовувалась у м. Лохвиці, звідки науковці групами виїздили для записування матеріалу по селах. Обстежено 22 села та м. Лохвиця (з 2020 входять до складу Миргородського району). У складі експедиції впродовж вересня 2020 р. працювали співробітники ІМФЕ – етнологи Галина Бондаренко, Микола Бех, Олена Таран, фольклористка Ірина Коваль-Фучило), мистецтвознавиця Зінаїда Косицька, біолог Оксана Омельчук (співробітниця Музею народної архітектури та побуту ім. Климента Шептицького у м. Львові). Велику допомогу у роботі експедиції надавали місцеві підприємці, вчителі, працівники місцевих музеїв, будинків культури. Систематизація зібраного фольклорно-етнографічного матеріалу, написання наукових статей, що тривали в умовах двох хвиль захворювання Covid-19 та повномасштабного вторгнення суттєво ускладнили роботу науковців, яка завершилась підготовкою до друку та публікацією колективної монографії у 2023 році (*Лохвиччина: фольклорно-етнографічні студії та матеріали*, 2023).

До цього часу Лохвиччина була досить повно представлена в історико-краєзнавчій літературі. У працях місцевих дослідників О. Панченка, І. Дудника, М. Заліського, А. Коршунової, С. Лесика йдеться про історію окремих населених пунктів (м. Лохвиця, смт. Сенча, с. Токарі), господарський та культурний розвиток краю, відомих земляків, але етнографічний матеріал у них відсутній. У монографії «Лохвиччина: фольклорно етнографічні студії та матеріали» нам вдалось представити цілісний культурно-антропологічний портрет окремого району Полтавщини. Зафіксовано трансформацію та сучасний стан побутування господарських занять, традиційного харчування, одягу, родинних і календарних обрядів, релігійності населення краю. Проаналізовано поширені усноісторичні сюжети, здійснено класифікацію місцевого фольклору, охарактеризовано декоративно-прикладне мистецтво. У змісті книги науково-теоретичні статті присвячені історичній пам'яті регіону, трансформації його пісенної традиції (І. Коваль-Фучило), поселенням, народному житлу та одягу (М. Бех), весільній, поховально-поминальній обрядовості (О. Таран), народній релігійності та кулінарним традиціям (Г. Бондаренко), народному декоративному мистецтву (З. Косицька).

Особливістю репрезентованого тут видання є поєднання науково-теоретичних розвідок авторів з публікацією джерел. Уміщені в додатках джерела представлено розділами «Пісенний фольклор» та «Фольклорно-етнографічні матеріали». Для зручності користування, фольклорно-етнографічні матеріали тематично рубриковані та подані по окремих селах. Синхронний зріз явищ народної культури охоплює період від початку ХХ століття до сьогодення. Особисті рефлексії мешканців району що до переживання їх родинами, особисто ними історичних подій цього періоду, вражають несподіваними фактами, точністю деталей пережитих трагічних ситуацій (колективізація, голод, війна, заслання). Подані у книзі інтерв'ю записані зі збереженням особливостей місцевого мовлення, містять оригінальні відомості стосовно світогляду, міфології, ідеологем, поширених у місцевого населення. Для прийдешніх поколінь зафіксовані історії «з перших уст», надано право голосу носіям етнокультурних традицій. Для багатьох сучасних та майбутніх дослідників народної культури, усної історії, повсякдення українського селянства опубліковані матеріали слугуватимуть цінним джерелом подальших наукових студій.

До книги були також залучені матеріали обстежених нами місцевих краєзнавчих музеїв та куточків (Лохвицького краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди у м. Лохвиця, музеїв у селах Жабки, Ісківці, Піски, Токарі, Вирішальне, Харківці, Свиридівка, Яхники, Бодаква). Деякі локальні осередки мають значний доробок власних пошукових досліджень з історії села, його культури та побуту. Це стосується сіл Свиридівка, Ісківці, Токарі, Яхники. До монографії увійшли копії рідкісних світлин, що стосуються традиційної архітектури, одягу, колективізації краю, умов праці, побуту, повсякдення та святкової культури радянської доби. Хоч монографія вийшла досить об'ємною, значна частина матеріалів до неї не увійшла. Це фотографії, окремі скопійовані матеріали місцевих записувачів, які разом з розшифрованими польовими записами передані до наукового архіву ІМФЕ (*Лохвиччина*, 2020). Звичайно, етнографічне монографічне видання присвячене історичній Лохвиччині могло бути повнішим за рахунок включення до нього архівних матеріалів, у тому числі й експедиційних записів з початку ХХ ст., що зберігаються в АНФРФ ІМФЕ. Проте у цьому випадку суттєво б зросла вартість видання, яке вийшло коштом жертводавців: місцевих підприємців, звичайних мешканців району, зацікавлених у збереженні та популяризації культури рідного краю. Здійснений проєкт, що став по суті народним, засвідчив існуючий у суспільстві запит на знання історичної правди, аутентичної народної культури, звичаїв, традицій. На замовлення тираж книги додруковувся декілька разів. Пройшли успішні презентації видання у вузах, бібліотеках м. Києва, Полтави, у Національному музеї голодомору-геноциду у Києві, на суспільному

телебаченні м. Полтави. Проведення етнографічного обстеження одного з районів Полтавщини методом монографічного дослідження доводить його актуальність та перспективність у сучасних умовах.

Джерела та література

1. Опішнянська трудова школа. Етнографічні матеріали. Календарні обряди, пісні. 1926-1927 р. *Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фонозаписів*. Ф.1-6/630.
2. Євсевський А. Лохвиця. *Вступна стаття Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фонозаписів*. Ф. 1-4, од. зб. 315, 1927 р.
3. Галюн І. П. Етнографічна мандрівка по Роменщині і Гадяччині влітку 1927 р. *Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фонозаписів*. Ф. 1-4/261.
4. Село Андруші. Історико-етнографічний нарис. К. : Видавництво ІМФЕ, 2016. 256 с.
5. Бех М. Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Беги на Житомирщині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. К. : Наукова думка, 2017. 140 с.
6. Лохвиччина: фольклорно-етнографічні студії та матеріали. К. : Видавництво ІМФЕ, 2023. 556 с.
7. Лохвиччина. Фольклорно-етнографічна експедиція. *Відділ архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ*. 2020. (ф. 14-5, од. зб. 937–940).

УДК 392.8+351.85(477)

Олександр Васянович
(Київ)

ГАСТРОНОМІЧНІ ТРАДИЦІЇ В НЕМАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

У цій статті проаналізовано Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Виявлено елементи, які презентують традиційну кухню українців та інших народів нашої держави. Класифіковано елементи за територіальною ознакою. Зроблена спроба виявити оригінальність та доцільність внесення елементів до Національного переліку. Звернуто увагу на шляхи популяризації традиційної кухні за допомогою гастрономічних фестивалів.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, традиційна кухня, облікова картка, звичаї, обряди, гастрономічні фестивалі.

This article analyzes the National List of Elements of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine. The elements that present the traditional cuisine of Ukrainians and other peoples of our country have been identified. The elements are classified by territorial features. An attempt was made to reveal the originality and expediency of adding the elements to the National List. Attention is drawn to ways of popularizing traditional cuisine with the help of gastronomic festivals.

Keywords: intangible cultural heritage, traditional cuisine, registration card, customs, rituals, gastronomic festivals.

У 2003 р. Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) затвердила «Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини», яка була ратифікована в Україні 2008 року. Згідно Конвенції, термін «нематеріальна культурна спадщина» (далі – НКС) означає «ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини». НКС проявляється в таких галузях: усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові як носії нематеріальної культурної спадщини; виконавському мистецтві; звичаях, обрядах, святкуваннях; знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту; традиційних ремеслах (Конвенція). Міністерстві культури та інформаційної політики України доповнило прояви НКС у інших галузях: традиційна кухня; народні ігри; фестивалі; народна медицина (ті елементи НКС, що не шкодять здоров'ю та життю людини); народні промисли; традиційна музика; культурні простори (*Про затвердження*).

З 2018 р. при Міністерстві культури та інформаційної політики України діє Експертна рада з питань НКС, яка розглядає питання про включення до Національного переліку елементів НКС України певних явищ, які складають надбання українського народу. За час роботи комісії до цього переліку внесено 93 елементи (*Національний*), з них 26 прямо чи опосередковано представляють традиційну кухню українців та інших народів, що мешкають в нашій державі. Така значна чисельність елементів, пов'язаних з харчуванням, нашою думкою, є певні думки: 1) ці елементи належать до активної живої традиції народу, тобто «лежать на поверхні» і їх досить легко описати і подати до переліку; 2) відсутність у органів влади на місцях бажання займатися значно важчою роботою по дослідженню, збереженню, а можливо, й відродженню елементів, які занепадають.

Список елементів НКС показує, що деякі з них побутують у окремих населених пунктах: «Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя» (Запорізька обл.), «Традиція приготування яворівського пирога» (Львівська обл.), «Знання, вміння та практики, що стосуються приготування та споживання біляївської рибної юшки» (Одеська обл.), «Традиція приготування обрядової страви «крупки» с. Мостове

Андрушівської громади Житомирської обл.», «Звичай і технологія приготування святкової та поминальної каші у м. Авдіївка Донецької обл.», «Випікання весільних утят у селі Річки» (Сумський р-н, Сумська обл.), «Обряд приготування страви “Зелеківська зливанка”» (Старобільський р-н, Луганська обл.), «Традиція приготування та споживання обрядових хлібів до Дня Святого Георгія села Криничне» (Болградський р-н, Одеська обл.); «Обряд приготування зливаної каші» (смт Карнаухівка, Дніпропетровська обл.), «Пісні голубці з картоплею, традиція приготування та споживання» (с. Сонячне, Волноваський р-н, Донецька обл.), «Технологія приготування обрядового напою “Варена” в селі Боромля» (Охтирський р-н, Сумська обл.), «Традиція приготування затірки у селі Крива Лука» (Донецька обл.); в кількох населених пунктах області: «Знання і практики приготування сахновщинського короваю» (Сахновщинський р-н, Харківська обл.), «Міліна – знання, навички та звичаї» (Білгород-Дністровський, Болградський, Ізмаїльський р-ни, Одеська обл.), «Бузинник – десертна страва з бузини, традиції приготування та споживання» (Золотоніський р-н, Черкаська обл.), «Культура приготування та споживання плацинди у селах долини річки Фрумушика» (Білгород-Дністровський, Болградський р-ни, Одеська обл.), «Практика та культурний контекст приготування “чіберек” та “янтик” – традиційних страв кримських татар» (АР Крим), «Сливовий леквар – традиція приготування та культура споживання на Закарпатті» (Закарпатська обл.), «Традиційний обрядовий хліб Вінниччини» (Вінницька обл.), «Буковинське поминальне деревце з дарами» (Вижницький, Чернівецький р-ни, Чернівецька обл.), «Традиція приготування сушки з фруктів у селах Охтирщини» (Сумська обл.), «Традиції приготування та споживання каші “Зозулі”» (Вінницький р-н, Вінницька обл.), «Кавова традиція кримських татар» (АР Крим); в межах кількох областей: «Гуцульська бриндзя» (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька обл.); по всій Україні: «Культура приготування українського борщу», «Приготування української традиційної страви “Голубці”».

При широкому географічному побутуванні гастрономічної традиції зафіксовані її варіативності. Зокрема, в елементі НКС «Культура приготування українського борщу» подано регіональні інгредієнти в різних областях України:

– Вінниччина: додають законсервовану заправку з цибулею, болгарським перцем, томатами;

– Волинь: додають кров щойно заколеного кабана (колір: насичено-бордовий (майже чорний));

– Дніпропетровщина: бульйон роблять на підсмаженому м’ясі, додають чорнослив;

- Доне́ччина: додають консервовані (малосолені) помідори для кислішого смаку;
- Житомирщина: додають засушені фрукти (яблука, груші) (колір: насичено-червоний);
- Закарпаття: додають пікницю (домашня ковбаса на свинині та яловичині), корінь селери, Ерос Пішту (перемелений перець чилі з сіллю) (колір: золотисто-багрянний);
- Запоріжжя: бульйон роблять зі свинних реберець, до заправки додають цукор для карамелізування овочів;
- Івано-Франківщина: додають гусянку (збита сметана), буженину; Київ: буряк подрібнюють на терці, аби він надав більше соку й кольору, додають часник;
- Київщина: додають дієтичне м'ясо (індичку, кролика, курку); Кіровоградщина: основу для борщу роблять з томатів, додають копчену грушу (колір: рубіново-червоний);
- Луганщина: при варінні борщу додають сушені яблука (колір: блідо-рожевий зі світло-коричневим відтінком);
- Львівщина: додають нечищений буряк для насиченішого кольору та смаку;
- Миколаївщина: бульйон роблять з білого буряку, додають чорноморські бички;
- Одещина: додають червоний та білий буряк, бульйон роблять курячий зі шкварками з курячої шкіри;
- Полтавщина: додають галушки та кріп; Рівненщина: засмажку роблять на салі, додають багато кропу;
- Севастополь: засмажку роблять, додаючи цукор та невелику кількість оцту;
- Сумщина: додають свіжі яблука для солодкого/кислого присмаку (колір: світло-червоний (майже рожевий));
- Тернопільщина: додають буряковий квас для насиченого кольору та гриби;
- Харківщина: до засмажки додають томатну пасту, натираючи багато часнику;
- Херсонщина: засмажку роблять на тертих томатах, додаючи цукор (колір: насичено-помаранчевий);
- Хмельниччина: додають багато квасолі, підсмажене сало;
- Черкащина: засмажку роблять на смальці та томатах, додаючи лимонну кислоту;
- Чернівеччина: бульйон варять на гусячому м'ясі, додають чорнослив;
- Чернігівщина: додають домашню томатну пасту, чорний перець (горошок) (*Культура*).

Проте перелік додаткових інгредієнтів до борщу виглядав би правдоподібніше при врахуванні етнографічного районування України, бо в межах області можуть бути представлені різні регіони (Кіровоградщина – Поділля, Наддніпрянщина, Степ; Чернівецьчина – Буковина, Гуцульщина, Бессарабія тощо).

Подібну варіативність спостерігаємо також у елементі НКС «Буковинські поминальні деревця з дарами», де виділяється загалом 7 типів цього явища: «прутчик»: в калач встромляють непарне число дерев'яних прутків-шпажок, на які нанизується ритуальне печиво, солодоші; деревце живе: невелике молоде плодове деревце, яке прикрашають ритуальним печивом спеціальної форми, на його верхівці палять непарну кількість свічок; обрядова гілка замість цілого деревця, прикрашена аналогічно до деревця, додатково перев'язана рушником; деревце каркасне хлібне – в спеціальному кошику кріпляться дерев'яні прутки, на які нанижуються по чергово хлібні фігурки – «голубочки», «квітка», «людина», «безконечник», внизу ставлять також «драбинку», «ключ» і «замок»; обрядовий кошик – прикрашений випеченим ритуальним печивом, сливами і солодощами сам кошик, без прутів; деревце каркасне на ношах – церковні дерев'яні ноші зі стаціонарними прутами і місцями під солодоші та свічки; «стіл» – каркас із нержавійки – металевий стіл із місцем під деревце (*Буковинські*).

Традиційна кухня, внесена до НКС переважно презентує народну культуру українців, проте можна помітити і кухню караїмів: «Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя», кримських татар: «Кавова традиція кримських татар», «Практика та культурний контекст приготування “чіберек” та “янтик” – традиційних страв кримських татар», болгар: «Міліна – знання, навички та звичаї», «Традиція приготування та споживання обрядових хлібів до Дня Святого Георгія села Криничне», молдаван: «Культура приготування та споживання плацинди у селах долини річки Фрумушика», угорців: «Сливовий леквар – традиція приготування та культура споживання на Закарпатті».

Територіально гастрономічні елементи НКС розподілилися таким чином: Одеська область представила 5 елементів, Донецька, Сумська області – по 3 елементи, Вінницька, Закарпатська області, АР Крим – по 2 елементи, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Луганська, Львівська, Харківська, Черкаська, Чернівецька області – по 1 елементу, 2 елементи носять загальноукраїнське поширення. Реалії воєнного часу внесли певні корективи у географію поширення елементів НКС. Внаслідок російської агресії частина носіїв культури змушена була покинути місце постійного проживання, тому у облікових картках вказані й інші місця зберігання первісної традиції. Таким чином «Практика та культурний контекст приготування “чіберек” та “янтик” – традиційних страв кримських татар»

зберігається не лише в АР Крим, а й у Київській та Херсонській обл., мм. Київ, Львів, Вінниця, Полтава, Луцьк та Мелітополь Запорізької обл. (*Практика*), а «Кавова традиція кримських татар» крім АР Крим поширена у місцях проживання кримських татар (Київська, Херсонська обл., мм. Київ, Львів, Вінниця, Полтава, Луцьк, Мелітополь, Дніпро, Дрогобич) (*Кавова*), «Традиція приготування затірки у селі Крива Лука» крім Донецької обл. побутує у місцях проживання вихідців з цієї місцевості – на інших територіях України та за кордоном (*Традиція приготування затірки*).

У традиційній народній культурі важко відокремити одні галузі від інших. Тож гастрономічні реалії потрапили до Національного переліку елементів НКС України не як традиційна кухня, а в межах інших галузей: знання та практики, що стосуються природи та Всесвіту; звичаї, обряди та святкування; традиційні ремесла. Якщо дві перших галузі тут можна якось пояснити, то віднесення приготування і споживання традиційних страв до традиційних ремесел виглядає дивно.

Найлогічніше простежується тут галузь «звичаї, обряди та святкування». Ця галузь виконує потужну об'єднавчу функцію, допомагаючи людині виявити свою ідентичність, приналежність до певної громади, а в широкому розумінні – до етносу. Таким чином відбувається формування певних цінностей, передача міжпокоління досвіду. До того ж в українській, та й не тільки, традиції без частування спеціальними стравами не обходилося жодне обрядове дійство.

У обліковій картці елементу НКС «Традиційний обрядовий хліб Вінниччини» можна дізнатися про різноманітні хлібні вироби, які виготовляли до календарних та сімейних свят. Калач з каченятками (вужиками) для старійшини роду. Це досить великий калач овальної форми, поверхня якого обліплена знаками сигми. Його випікають для запрошення на весілля старійшини роду молоді (молодої). Парний калач невеликого розміру зі знаками сигми, яким запрошують на весілля. «Дівочтво» – гілка плодового дерева обкручується з тіста, випікається, а потім вквітається квітами і кольоровими паперовими стрічками. Дівочтво дружки розбирають після розплеті молоді. Побігуці калачі для старших дружок. Калач обв'язують червоною стрічкою – на любов. Молода із старшою дружкою ним запрошують на весілля, а як виходять з хати старша дружка калач забирає. Спасівчані треби – пухкі солодкі пампушки, які зазвичай випікають до Спаса для освячення в храмі, несуть на кладовище, де роздають дітям та людям похилого віку. Сончата – солодкі коржики у вигляді сонечка для дітей весною та влітку, щоб сонечко закликати. Розори (подавання на свято Шуляка) – солодкі пироги з яблучним повидлом, маком та ягідним варенням. За традицією жінки, які мали мертвонароджених дітей, або хоронили не хрещених немовлят, у перший день Петрівчаного посту роздають їх дітям (*Традиційний*).

З облікової картки елемента НКС «Випікання весільних утят у селі Річки» дізнаємося про обрядові дії при випіканні весільного атрибута, які відбувалися у вівторок або середу. Коровай випікали у четвер, а саме весілля святкували у п'ятницю або в неділю. Коли коровай був випечений та остиглий, молоді дівчата починали його «одягати»: ставили на рушник перед тим місцем, де будуть сидіти наречені, посередині короваю встановлювали «паву» (головна найбільша «утка»), а навкруги обов'язково парну кількість «утят» (щонайменше 12). Костриці між собою переплітали кольоровими стрічками, щоб міцніше трималися на короваї. За бажанням коровай прикрашали кетягами калини, штучними квітами та «гармошками» з кольорового паперу. Іноді «паву» не випікали, а замість неї в центрі короваю ставили паперові фігурки молодої та молодого. Випеченим весільним печивом дружки прикрашають коровай та ставлять його в центрі столу перед молодятами, де він і стоїть до кінця «посаду». Коли ввечері наречені збираються їхати додому до молодого, дружки та бояри розбирають коровай (наввипередки хватають «утят» та «паву», щоб принести додому) (*Випікання*).

У картці елемента НКС «Технологія приготування обрядового напою «Варена» в селі Боромля» описується, що напій готували й готують щороку на дні, присвячені поминанням померлих. Такі поминання відбуваються в першу та другу неділю після Великодня. Ці два тижні мають назву «Мироносна». У ці дні зазвичай на кладовищах збираються поминати рідних. «Проводи» в Боромлі – це зустріч з рідними, родичами, односельцями (*Технологія*).

Опис елементів традиційної кухні, внесених до Національного переліку НКС, дає можливість кожному зацікавленому відтворити його. У обліковій картці елемента «Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя» читаємо: виготовлення тіста: просіяти борошно і замісити середньо круте тісто на воді з додаванням солі та дрібно нарізаного (3x5 мм) сирого баранячого курдючного жиру. Готовому тісту надають округлої форми та ставляють у прохолодне місце на 20-30 хвилин – «відпочити». Виготовлення начинки: м'якоть баранини дрібно рубається сікачем. До приготованого м'яса додається дрібно нарізана цибуля, сіль, перець за смаком і 3-4 столові ложки води. Отримана суміш ретельно перемішується. Виготовлення пиріжка: тісто, яке «відпочило», ріжеться на шматочки та розкачується в коржикі діаметром приблизно 10-12 см і товщиною 2-2,5 мм кожний. На середину коржа викладається столова ложка начинки, щільно заціпаються краї, уздовж яких робиться «косичка» у такий спосіб: окраєць тіста злегка згинається великим пальцем і тісто вдавлюється до середини пиріжка, у результаті утворюється новий край, який загинається знову – і так до кінця пиріжка. У середині пиріжка робляться наскрізні заціпи – маленькі дірочки з двох сторін для виходу пару і кращого пропікання

м'яса. Далі – пиріжки бризкають підсоленою водою, укладають на змащене жиром деко і ставлять у заздалегідь прогріту до 180° духовку на 40 хвилин. Готові пиріжки накривають серветкою і залишають на 10-15 хвилин (*Традиція приготування et аяклак*). Точний рецепт приготування знаходимо і в обліковій картці елементу «Традиція приготування яворівського пирога»: для тіста: 250 мл молока, 50 г дріжджів, 1 яйце, пучка солі, 0,5 кг муки; для начинки: 1,5 кг картоплі, 300 г гречки, 100-150 мл олії (або сала), 2 великі цибулини, сіль та перець до смаку. Тісто: півпачки дріжджів розчинити у теплому молоці, додати муку, сіль, яйце, і замісити тісто (м'якше, ніж на вареники). Поставити в тепле місце на 15 хв. Засмажка: нарізати сало дрібними кусками, підсмажити до золотистого кольору, додати нарізану цибулю і довести її до готовності (в піст засмажувати на олії). Начинка: картоплю зварити, відцідити й відразу пом'яти (на пюре). Промити гречку, сіль і перець перем'яти з картоплею. Додати зажарку і ще раз перем'яти. Тонко розкачати тісто, посередині викласти гарячу начинку, яку повністю загорнути краями тіста. У змащену олією бритванку (деку) викласти сформований пиріг, зверху помстити збитим яйцем і проколоти в кількох місцях виделкою. Пекти 45-60 хв. Гарячий пиріг перевернути на стільницю, накрити лляним рушником, покласти дощечку і зверху щось тяжке (3 кг), щоб потім не відставала шкірка. Витримати до 15 хв і подавати на стіл зі сметаною та сиром, борщем або мачанкою (*Традиція приготування яворівського*).

У облікових картках активно використовується регіональна термінологія, яка дає можливість ознайомитися з діалектними словами: *мастига* – засмажка, *бритванка* – деко «Традиція приготування яворівського пирога»; *саламур* – приправа з часнику, перцю, солі, розбавлена рибним бульйоном «Знання, вміння та практики, що стосуються приготування та споживання біляївської рибної юшки»; *мерлини* – поховальні та поминальні обіди «Традиція приготування обрядової страви “крупки” с. Мостове Андрушівської громади Житомирської обл.»; *котелики* – невеликі трубочки з тіста «Випікання весільних утят у селі Річки»; *Мироносна* – два тижні після Великодня, коли поминають померлих «Технологія приготування обрядового напою «Варена» в селі Боромля»; *чурбак* – велике сухе поліно з фруктового дерева «Традиція приготування сушки з фруктів у селах Охтирщини».

Важливу роль у збереженні і захисті НКС посідає актуалізація і популяризація культурних надбань народу. Цьому можуть посприяти дуже популярні в Україні в доковідні часи гастрономічні фестивалі. Асоціація сприяння розвитку гастрономічного та винного туризму України у 2019 р. нарахувала 72 гастрономічні фестивалі (*Асоціація*), які зосереджені переважно у областях, де збереглася значна кількість національних свят та автентичних традицій їх святкування (Омельницька, 2018, с. 124). На сайті Укрінформу у рубриці

«Гастрономічний туризм» висвітлено інформацію про 50 гастрономічних фестивалів, проведених у 2019 р. у 14 областях України (Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська обл.). Найбільше – по 8 фестивалів – відбулося у Івано-Франківській, Закарпатській та Житомирській обл., найменше – по 1 фестивалю – у Чернігівській, Запорізькій та Тернопільській обл. 15 фестивалів присвячені дарам полів та садів (яблуко, слива, картопля, гарбуз, кукурудза та ін.), 12 – напоям (вино, кава, пиво), окремі з них – певним регіональним стравам: вареникам, млинцям, дерунам, голубцям, борщу, баношу, бринзі, вертуті тощо (Укрінформ). Щорічно такі фестивалі привертають увагу вітчизняних та іноземних туристів, які з задоволенням долучаються до відпочинку з приготуванням та дегустуванням різноманітних страв.

Аналіз елементів НКС показує, що деякі з них пов'язані саме з такими фестивалями. Напевне український борщ став найбільшим натхненником кулінарних фестивалів у різних регіонах нашої держави: Всеукраїнський фестиваль Борщу (с. Правилівка Вінницької обл.), «Варись, варись, борщику!» (с. Городище Чернігівської обл.), «Свято Борщу» (м. Попасна Луганської обл.), «Батл-Борщ» (м. Івано-Франківськ), найвідоміший з них – «Борщ'їв» (м. Борщів Тернопільської обл.). Близько півсотні навколишніх сіл представляли свій борщ, який за самотніми рецептами готували місцеві господині. Окремо варили борщ безпосередньо у великому казані на багатті. До борщу традиційно пропонували пампушки та інші смачні страви національної кухні. Відвідувачі свята могли насолодитися народною музикою, піснями та танцями (*Розмаїття*). Для кухарок з різних регіонів України на авторському гастрономічному фестивалі «Борщик у глиняному горщику» (сміт Опішня Полтавської обл.) облаштувалося понад два десятки різноманітних печей (кабиць). Гості свята могли скуштувати, зокрема, «різнокольорові» – зелений, білий, чорний – борщі, а також «нежонатий», «нізчимний», «розхідний», «железний», зі щукою, з карасями, в'юнами, з півнем, з білими грибами, а також з полуницями, грушами-дичками, аличею. Насичена культурна програма давала можливість познайомитися з традиційними звичаями, майстер-класами з гончарства, виступами самодіяльних співочих та музичних колективів («*Нежонатий*»).

Популяризацією сиру з овечого молока займалися на фестивалі «Гуцульська бриндзя» (м. Рахів Закарпатської обл.). На фестивалі можна було знайти величезний вибір різної сирної продукції та страв на їхній основі, скуштувати вівчарський куліш, галушки, вареники, токан і вурду. Фестиваль широко пропагував гуцульську культуру: кожне селище прикрашало свій павільйон рушниками, килимами, стравами. На

фестивалі виступали фольклорні колективи, народні майстри продавали сувеніри, проводилися різноманітні конкурси (30 українських).

У програмі фестивалю «Сливовий леквар» у с. Геча Закарпатської обл. готували густе повидло (леквару) та солодкі страви за староугорськими рецептами з використанням сливового повидла (тістечка-калачі, гомбовці, кіфлики, фанки). Власник найкращого варення отримував в нагороду 30-літровий казан та приладдя для приготування сливового леквару (30 українських).

Це далеко не повний перелік гастрономічних фестивалів, які в докарантинні часи представляли традиційні українські страви (борщ, вареники, млинці та оладки, галушки, хліб, каша, голубці, деруни, ковбаса, бринза), страви етнічних меншин та корінних народів України, напої тощо. Тому місцевим органам влади, попри військовий час, варто розвивати цю складову місцевого туризму для популяризації елементів НКС.

Традиційна кулінарія чи не єдиний спосіб збереження самобутності народу, адже під тиском прогресу з повсякденного життя зникають традиційні вбрання та житло, люди перестають співати пісень, розказувати казки і т.д., а народні страви залишаються маркером етнічної ідентичності. Кулінарія перетворилася на етнічний символ, а окремі страви – на своєрідний код національної культури. То ж поповнення Національного переліку елементів НКС кулінарними зразками виглядає цілком логічно. Проте хотілося б застерегти щоб за таким списком не загубилися інші не менш важливі елементи, якими так багатий український народ.

Джерела та література

1. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини: ЮНЕСКО; Конвенція, Міжнародний документ від 17.10.2003 р. № 995_d69. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69 (дата звернення: 17.06.2024)
2. Про затвердження Порядку ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України: Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 25.08.2023 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-23#n14> (дата звернення: 17.06.2024)
3. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. URL: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-objektiv/> (дата звернення: 17.06.2024)
4. Культура приготування українського борщу. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/8c1c7ab0-b4cd-4626-a36a-93a1a526e55a> (дата звернення: 17.06.2024)
5. Буковинські поминальні деревця з дарами. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/5b0e152c-a11c-4e35-9398-8732d920fbc9> (дата звернення: 17.06.2024)
6. Практика та культурний контекст приготування «чіберек» та «янтик» – традиційних страв кримських татар. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/29f91fad-7da9-4ad6-b2cd-882e943a7453> (дата звернення: 17.06.2024)
7. Кавова традиція кримських татар. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/47c9424c-a5ce-4c18-b3ee-58b4ab0ab04c> (дата звернення: 17.06.2024)
8. Традиція приготування затірки у селі Крива Лука. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/41fbb482-2777-4caa-8066-7e9299db2396> (дата звернення: 17.06.2024)

9. Традиційний обрядовий хліб Вінниччини. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/734935ff-50fc-41a6-a76e-b95802e28134> (дата звернення: 17.06.2024)
10. Випікання весільних утят у селі Річки. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/ede03719-9c66-4258-8c3f-5846196d9328> (дата звернення: 17.06.2024)
11. Технологія приготування обрядового напою «Варена» в селі Боромля. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/5d3a378a-5025-4365-adf8-f14b6e5fbd2b> (дата звернення: 17.06.2024)
12. Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/2d78586c-078a-4b09-b51e-b148eed86bdb> (дата звернення: 17.06.2024)
13. Традиція приготування яворівського пирога. URL: <https://ich.mcip.gov.ua/inheritance/0341853e-c260-4e3d-b5ca-0838b99af07f> (дата звернення: 17.06.2024)
14. Асоціація сприяння розвитку гастрономічного та винного туризму в Україні. URL: <http://agvt.nuft.edu.ua/> (дата звернення: 17.06.2024)
15. Омельницька В. О. Сучасний стан ринку послуг гастрономічного туризму України. *Економічні студії*. 2018. № 2 (20). С. 121–126.
16. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-gastronomicnij-turizm?page=1> (дата звернення: 17.06.2024)
17. Розмаїття гастрономічних фестивалів України. URL: http://tradyciynе.com.ua/rozmattya_gastronomchnih_festivalv_ukrani.html (дата звернення: 17.06.2024)
18. «Нежонатий» і ще 59 видів борщу приготують на етнофестивалі в Опішні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2739290-nezonatij-i-se-59-vidiv-borsu-prigotuut-na-etnofestivali-v-opisni.html> (дата звернення: 17.06.2024)
19. 30 українських фестивалів, про які не знає 98% українців. URL: <https://www.firtka.if.ua/blog/view/30-ukrainskih-festivaliv-pro-aki-ne-znae-98-ukrainciv76227> (дата звернення: 17.06.2024)

УДК 069(477.54)+069.1:39(477)+7.072.2*Сум/Тар

Валентина Сушко
(Харків – Київ)

РОЛЬ МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ ТА МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

21 січня 1920 року відбулася край важлива подія в розвитку української гуманітаристики: була проведена реорганізація музеїв у Харкові в результаті якої були створені Музей Слобідської України імені Григорія Савича Сковороди та Музей українського мистецтва. Директором МСУ ім. Г. С. Сковороди став академік Микола Федорович Сумцов (185–1922), а Музею Українського мистецтва – його учень, доктор мистецтвознавства Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976). Ці музеї втілювали ідею музею як наукового центру та «скарбниці усього, що створено національним генієм».

Ключові слова: *етнографічне музейництво, Музей Слобідської України імені Г. С. Сковороди (МСУ), Микола Федорович Сумцов, Музей українського мистецтва, Стефан Андрійович Таранушенко.*

On January 21, 1920, a very important event in the development of Ukrainian humanitarianism took place: the reorganization of museums in Kharkiv was carried out, as a result of which the Museum of Slobidian Ukraine named after Hryhoriy Savich Skovoroda and the Museum of Ukrainian Art were created. Academician Mykola Fedorovych Sumtsov (1854–1922) became the director of the Museum of Slobidian Ukraine named after Hryhoriy Savich Skovoroda. His student, Doctor of Art History Stefan Andriyovych Taranushenko (1889–1976) became the director of the Museum of Ukrainian Art. These museums embodied the idea of a museum as a scientific center and a «treasury of everything created by the national genius».

Keywords: *ethnographic museology, Museum of Slobidian Ukraine named after G. S. Skovoroda (MSU), Mykola Fedorovych Sumtsov, Museum of Ukrainian Art, Stefan Andriyovych Taranushenko.*

2024 року ми відзначаємо дві важливі дати української гуманітаристики: 18 квітня – 170-ті роковини від дня народження академіка Всеукраїнської Академії Наук, видатного науковця, етнографа та фольклориста, мово- та мистецтвознавця, вчителя та громадського діяча Миколи Федоровича Сумцова та 21 грудня – 135-ті роковини від народження його учня, доктора мистецтвознавства, дослідника української архітектури, декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва Стефана Андрійовича Таранушенка. Цих двох людей об'єднує й самовіддане служіння музейній справі, визначальним у якому був січень 1920 року та проведена тоді реорганізація усіх харківських музеїв.

Українське музейництво кінця ХІХ – початку ХХ ст. на усіх українських теренах сягнуло надзвичайно високого наукового рівня як за широтою проблематики, так і за глибиною опрацювання обраних проблем. Харків тоді був одним з центрів вітчизняної та світової україністики та музейництва зокрема, що доводить існування на початок 1920 року у місті кількох десятків музеїв, які діяли як публічні академічні музейні інституції та мали різні форми підпорядкованості. Так, від 1886 року у Харкові діяв міський художньо-промисловий музей як публічний громадський заклад, що включав етнографічні колекції місцевої та світових культур (Скрипник, 1989, с. 43-44); від 1904 року працював Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства (Сумцов, 2002, с. 219-221); різноманітні наукові колекції почали збиратися в якості наочного матеріалу ще до створення в Харкові університету, а від 1835 року вони увійшли до Музею красних мистецтв і старожитностей (Сушко, 2019, с. 29-30) при Харківському університеті. Етнографічні збірки та предмети були й в інших харківських музеях.

Найповнішою та найорієнтованішою на українську культуру слід визнати Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, яким від 1904 року завідував відомий етнограф та фольклорист, мово- та мистецтвознавець, громадський

діяч та просвітитель, академік ВУАН Микола Федорович Сумцов (1854–1922). За свідченням самого фундатора 1918 року «музей доладу прибраний і влаштований і має немалий інтерес для людей, котрі цікавляться побутом свого рідного народу» (Сумцов, 2002, с. 220). Музейна колекція включала три відділи: український, великоросійський та кримський. Особливо відзначив М. Ф. Сумцов коштовність колекцій народної медицини, гончарних виробів, вбрання, писанок та церковних свічок.

Зараз теми українського писанкарства чи значення хліба в українській народній культурі, семантика весільних звичаїв стали вже прекрасно розробленими, тому тим більше слід згадати науковців, які були відкривачами цих сторін народного життя, як Микола Федорович Сумцов.

Якщо в пострадянських умовах музей продовжує сприйматися як культурно-масова, розважальна установа, то, навіть активно просуваючи необхідність публічності відомчих музеїв (так, музейні заклади Харківського університету у певні дні могли відвідувати організовані групи шкільної молоді), для науковців XIX – початку XX ст. музей був передовсім базою наукових студій. І навіть екскурсії до музеї мали за мету не розважити публіку, а прилучити її до здобутків науки.

Як згадувала учениця та наступниця М. Ф. Сумцова Р. С. Данківська: ставши директором Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, Микола Федорович з ентузіазмом взявся за справу. Ідея заснування закладу належала етнографічній секції Харківського Губернського комітету охорони пам'яток історії та культури (Сушко, 2019, с. 35). В основу музею планувалося покласти дарунок художника С. І. Васильківського – картини з українського побуту та історії та 26 портретів українських історичних діячів роботи майстра.

У розробленій академіком М. Ф. Сумцовим програмі діяльності музею завданням його роботи визначалося дослідження динаміки розвитку українського народного життя у світовому культурному контексті. За концепцією першого завідувача музей мав три відділи: історичний, художній та етнографічний, присвячені відомим діячам української культури – Г. Ф. Квітці-Основ'яненкові, С. І. Васильківському та О. О. Потебні, адже в ті часи у музейній справі розподіл на відділи визначався колекційними збірками. Етнографічний відділ МСУ увібрав усі колекції Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства, етнографічні експонати Харківського міського художньо-промислового музею та низки приватних етнографічних збірок. Згодом у МСУ виокремився ще один відділ, присвячений безпосередньо особі Григорія Савича Сковороди.

Музейне зібрання складалася з тематичних комплексів, що розкривали народне будівництво (за допомогою моделей жител, фрагментів інтер'єрів, діапозитивів); одяг; їжу; місцеві промисли та ремесла; основні заняття населення; обряди та звичаї; народні знання; народне мистецтво. Окремий експозиційний комплекс був присвячений побуту дітей – втілення новітньої тоді проблематики дослідження етнографії дитинства.

Широкого розмаху з перших же років заснування набирає наукова «польова» робота МСУ. Так, протягом 1920–1927 рр. експедиційно вивчалися промисли та ремесла, народна медицина, обряди, розписи хат, писанкарство, обрядовий хліб у Харківському, Зміївському та Валківському повітах Харківщини, на Київщині та Полтавщині, у Криму та Поділлі й на Кавказі. Діяльність осередку висвітлювалась у «Бюлетені МСУ», «Етнографічному Віснику ВУАН», «Записках Етнографічного товариства», та інших етнологічних та етнографічних виданнях. Ці публікації ввели до наукового обігу чималий фактографічний матеріал, що відбивав розмаїття локальних проявів різних явищ української традиційної культури, розкривав їхнє давнє архаїчне підґрунтя та еволюційний розвиток.

Навіть за сутужних часів початку 1920-х рр. музей провадив наукову та популяризаторську роботу. Постійної експозиції музей в часи Миколи Федоровича ще не мав, хоча провадив виставкову діяльність і деякі з виставок були досить довготривалими. Активно велася видавнича робота, розрахована на наукову спільноту та на широкі верстви: музей мав випускати «Вісник», згодом – «Бюлетень МСУ».

М. Ф. Сумцов працював *urbі et orbі*: намагався влаштувати при музеї етнографічні курси, де мали викладати провідні харківські вчені, сприяв організації «Товариства друзів Музею Слобідської України». Велика увага приділялась у МСУ культурно-освітній діяльності – створенню виставок та проведенню лекцій.

Традиційною для Миколи Федоровича впродовж усієї його кар'єри вченого була увага до поширення програм збору етнографічних відомостей та предметів, що робив він та його колеги: для етнографів-аматорів працівниками МСУ розроблялися та поширювалися методичні інструкції «Для збирання відомостей про троїцькі та купальські обряди», «Для збирання обрядових хлібів», «Інструкція до збирання матеріалів з народного побуту» тощо.

Важливим завданням для функціонування будь-якої інституції є створення команди співпрацівників-однодумців, що цілком вдалося Миколі Федоровичу. І якщо після його смерті у вересні 1922 р. МСУ продовжував активно працювати, створивши експозиції, провадячи наукову роботу з виданням музейних часописів, провадячи експедиційну роботу, то це саме завдяки «гнізду» Сумцова – його духовних нащадків, яких у 1930-ті варварськи знищила радянська влада.

Засадничим принципом досліджень народної культури, висловленим академіком ВУАН М. Ф. Сумцовим та втілюваним його соратниками, був «етнографізм» – підхід до розгляду всіх явищ народного життя у європейському контексті, а музей у цьому вивченні мав бути передовсім науковою лабораторією, хоча й повністю відкритою до самого народу.

Ці ідеї стали результатом багаторічної наукової діяльності Миколи Федоровича, і їх він доносив до своїх вихованців, серед яких був і директор Харківського музею українського мистецтва доктор мистецтвознавства Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976).

Наприкінці життя Стефан Андрійович згадував, що роботу довелося розпочинати на «пустому місці», адже на відміну від уже згаданого Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, куди перейшов, хай і нечисельний, штат Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства, Харківський музей українського мистецтва мав спочатку штат, що складався з директора, прибиральниці та двірника, що водночас був науковим працівником.

Основу фондового зібрання музею українського мистецтва склали відповідні колекції Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського Університету, Харківського єпархіального музею та Житомирського єпархіального древлехранилища (Таранушенко, 2009, с. 242). З колекцій української народної культури були створені відділи: народного малярства, тканин, килимів, кераміки, металопластики, рукописів та стародруків (Скрипник, 1989, с. 134-135).

Надалі музейні фонди поповнювалися завдяки експедиціям. Серед нових надходжень з Харківщини та Полтавщини переважали збірки народного одягу, зразків настінних хатніх розписів, виробів народних умільців. Предметом дослідницьких інтересів працівників музею було гончарство Волині та Чигиринщини, килимарство Волинського Полісся. Накопичений багатющий фактичний матеріал був систематизований музейними науковцями та став ґрунтовною фактографічною основою для майбутніх узагальнюючих праць з різних напрямків народного мистецтва (Скрипник, 1989, с. 156).

Харківський музей українського мистецтва функціонував як академічна установа: при ньому було засновано аспірантуру з українського мистецтва, археології та етнографії, працювали студентські гуртки-семінари (Таранушенко, 2009, с. 406).

Основний напрям діяльності музею становили етнографічні експедиційні дослідження народного монументального культового та світського житлового будівництва. Організація цієї роботи повністю лягла на плечі директора Музею. Географія маршрутів та їхня інтенсивність вражає:

«1920–1922 рр. – Харків і його околиці;

1923 – Кременчуцький та Золотоніський повіти на Полтавщині;

1924 – Кам'яеччина, Вінниччина, Житомирщина, Київщина;
1925 – Лебедин;
1926 – Миргород, Лубни, Прилуки, Тростянець, Чернігів, Полтава;
1927 – Слобожанщина і Полтавщина;
1928 – Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина;
1929 – Полтавщина і Сумщина;
1930 – Кам'яеччина;
1931 – Полісся;
1932 – Чернігівщина;
1933 – Донбас» (Нестуля, 1991, с. 174).

Стефаном Андрійовичем був не лише розроблений науковий метод дослідження пам'яток архітектури, а й проведений їх мистецтвознавчий аналіз (Таранушенко, 2009, с. 383). Оскільки він вважав, що розгляд житла лише як об'єкт, що відбивав побут, це звуження його значення як явища культури. Адже, за новаторською концепцією С. А. Таранушенка, житло є мистецьким твором, продуктом мистецько-архітектурної творчості народу.

Нові підходи у методології та методиці вивчення українського народного мистецтва вимагали змін й у виставковій та експозиційній практиці представлення його музейними засобами. Згадуючи роботу в Харківському музеї українського народного мистецтва, С. А. Таранушенко писав: «нам доводилося не лише самим створювати кістяк – схему історичного процесу в музейній експозиції, її розділах, але й розкривати той процес розвитку українського мистецтва на конкретних пам'ятках» (Таранушенко, 2009, с. 407). Саме ці потреби й вимагали такої інтенсивної експедиційної роботи, саме необхідністю пізнавати «все і одразу» пояснював дослідник таку широку палітру і власних зацікавлень, і праць, що вийшли з-під його пера у такий буремний та плідний харківський період 1918–1932 рр.

Таким чином, досліджуючи діяльність двох харківських музеїв, можемо твердити, що засадничим методологічним принципом музейних працівників 1920-х років був «етнографізм», тобто вивчення усієї культурної спадщини українського народу з точки зору дії народного генія в усіх сферах діяльності. Цей розгляд відбувався у широкому світовому культурному контексті.

Українські науковці початку ХХ ст. ставили перед собою й активно вирішували завдання не тільки дослідити народну культуру як наукову проблему, а й донести результати цих досліджень широкому загалові й виховати нові покоління українців – свідомих та гідних своєї спадщини. Тобто завдання цілком суголосне й нашому часу.

Джерела та література

1. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1989. 304 с.: іл.

2. Сумцов М. Ф. Слобожане: іст.-етн. розвідка. Харків: Союз, 1918. 240 с. (Перевидане 2002 р. у Харківському видавництві «Акта»).
3. Сушко В. А. Скарбничий Слобідської України: етнографічна та музейницька діяльність академіка ВУАН Миколи Федоровича Сумцова. Харків : ФОП Бровін О. В., 2019. 48 с.
4. Данковська Р. С. Академік М. Сумцов jako діяч Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України*. Ч. I. Харків : 1924. С. 23–26.
5. Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва (С. А. Таранушенко) *Репресоване краєзнавство (20-і – 30-і роки)*. Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 173–177.
6. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії / упоряд.: О. О. Савчук, М. М. Красиков ; наук. ред. М. М. Красиков ; передм. С. І. Білоконя ; прим. О. О. Савчука. Харків : Видавництво «АТОС», 2009. 432 с.
7. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ : Будівельник, 1976. 336 с., іл.

УДК 39(477.53)

Олександр Супруненко
(Полтава)

**ЩОРІЧНИК «ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ.
МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ, МУЗЕЄЗНАВСТВО,
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК» (2004–2024)**

Про перші 20 років видавничого проєкту наукового щорічника Полтавського обласного краєзнавчого музею «Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток».

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, науковий щорічник, «Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток», автори, збірник наукових статей, щорічник.*

About the first 20 years of the publishing project of the scientific yearbook of the Poltava Regional Museum of Local Lore «Poltava Museum of Local Lore. Little-known pages of history, museology, and monument protection».

Keywords: *Vasyl Krychevskiy Poltava Local History Museum, scientific yearbook, «Poltava Local History Museum. Little-known pages of history, museology, monument protection», authors, collection of scientific articles, yearbook.*

«Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток» – це науковий щорічник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що останні 20 років видається у незалежній Україні. Він являє собою

періодичне видання – збірник наукових статей та офіційних матеріалів, що має на меті представляти діяльність не тільки найбільшого музею Полтавської області, а й у цілому музейників краю та науковців, які безпосередньо співпрацюють із закладом, колег із сусідніх областей. Видання є науковим краєзнавчим, отже охоплює у своєму змісті питання вивчення природи краю, археології, власне історії, історичного краєзнавства, історії архітектури, релігієзнавства, етнографії, музеєзнавства, джерелознавства, пам'яткоохоронництва і пам'яткознавства Полтавщини, містить персоналії визначних земляків та розвідки про діяльність видатних полтавців.

Щорічник планувався також для публікації матеріалів проведених музейних експедицій, моніторингів, для оприлюднення друком наслідків музейних проєктів, каталогів, публікацій колекцій та окремих предметів, результатів їх вивчення, музейних реєстрів, наслідків діяльності реставраторів, а також різноманітних інформацій щодо напрямків діяльності музеїв. Як доповнення до нього б мали залучатися методичні розробки музейників, часом – повних текстів авторських екскурсій, повідомлення про заходи тощо. У перших випусках збірника публікувалися матеріали проведених у музеї конференцій, круглих столів, симпозиумів тощо, які згодом уже стали оприлюднюватися окремими збірками чи збірниками тез, матеріалів та повідомлень.

На 2024 р. побачило світ 19 випусків у 20-ти книгах [8-26], наразі готується до друку 20-й вип. (2024). Загальний обсяг усіх книг – більше 13,5 тис. сторінок або 830 умовних друкарських аркушів. У 19-ти випусках опубліковано майже 1000 (точніше 985) наукових статей, публікацій, повідомлень, археографічних матеріалів, наукових звітів, розробок, бібліографічних описів, некрологів тощо, котрі належать перу понад 950 авторів.

На 20-річчя свого існування збірник став визнаним краєзнавчим виданням не тільки обласного музею, а й всієї Полтавщини та Лівобережної України, де публікуються не тільки музейники і краєзнавці, а й маститі учені та дослідники минулого і природи Полтави, Києва, Дніпра, Запоріжжя, Переяслава, Сум, Черкас, Харкова та ін. міст, окремі іноземні колеги – переважно дослідники нашого краю.

З-поміж авторів – чимало відомих українських (і не тільки) вчених – докторів наук – Віктор Вергунов, Володимир Кривошея, Юрій Моргунов, о. Юрій Мицик, Сергій Скорий, Олег Сухобоков, Гр. Черевань, Іван Шовкопляс, Борис Шрамко, академік живопису Леонід Тоцький, літературознавець і письменник Петро Ротач та ін. Проте авторами переважної більшості публікацій є менш титулована в науковому плані група вчених і музейників, а інколи й магістранти та аспіранти полтавських вишів (близько 2-х відсотків від загальної

кількості матеріалів). Більшість серед них представляють Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Зазначимо, що низка перших (і далеко не гірших) публікацій на той час молодих дослідників – ще студентів або ж випускників згаданого вишу, пізніше аспірантів, зокрема, Анатолія Гейка, Анатолія Щербаня, Оксани Коваленко, Юрія Пуголовка, Сергія Сапегіна, Вячеслава Шерстюка, Ярослава Володарця-Урбановича та ін. побачили світ саме в цьому щорічнику на початку 2000-х років.

Зазначимо також, що особливістю видання є переважання у змісті публікацій джерелознавчого спрямування, робіт, підготовлених із метою введення до наукового обігу нових архівних, археологічних, музейних, історичних чи етнографічних матеріалів, доволі якісна їх проілюстрованість (в останній час винятково у цифровому вирішенні), наявність кольорових вклеюк та вкладок тощо. Це очевидні ознаки не тільки їх оригінальності, а й затребованості у майбутньому. Не вдаючись у ряд інших деталей та особливостей редакційної «кухні», зазначимо, що в останніх 8-ми випусках збірника є чимало своєрідних «перлин», представлених архівними знахідками, публікаціями добірок невідомих джерел, каталогами колекцій чи унікальних предметів, оригінальними і доволі якісними та інформативними публікаціями. Для прикладу, варто назвати кілька з них, зовсім не применшуючи заслуг колег, інших старанних авторів чи молодих дослідників.

Це, зокрема, серія публікацій козацьких документів з архіву охочекомонного полковника Іллі Новицького рубежу XVII–XVIII ст., підготовлена о. Юрієм Мициком та Інною Тарасенко (м. Київ) [4; 5 та ін.]. Вирізняються детальне дослідження Людмили Борошко (Арандаренко) про свого предка, відомого полтавського громадського діяча, урядовця й одного із перших дослідників минулого Полтавщини, таємного радника Миколу Івановича Арандаренка (1798–1865) (м. Ростов-на-Дону) [1]; серія археографічних і краєзнавчих статей та публікацій харківського краєзнавця-музейника Віталія Пилипця про Карлівщину XVII–XIX ст. (м. Харків – Карлівка) [6; 7 та ін.], також ще одна добірка статей із новітніх етапів історії Полтавщини – від часів Української революції до Другої світової війни, що належать перу відомого історика Віктора Ревегука (м. Полтава), котрі є останніми роботами в його житті [27; 28 та ін.]. Варто відзначити й яскраву статтю-публікацію матеріалів архівної кримінальної справи очільника полтавської поліції часу гітлерівської окупації Георгія Мозгового, підготовлену краєзнавцем Юрієм Гужвою (м. Полтава), що передає трагізм та колаборантську невизначеність буття людини на перепутті історії [2]. Було б нечесно не згадати представницьку серію виважених атрибуційних досліджень за зразками японської клинкової і вогнепальної зброї періодів Едо та

Мейдзі зі збірки Полтавського краєзнавчого музею, оприлюднену впродовж 2008–2024 рр. музейницями Наталією і Тамарою Кондратенко (м. Полтава) (повну бібліогр. див. у ст. 3). Вартісну частину змісту всіх випусків складають публікації археологічних матеріалів ряду авторів – від зовсім невеликих до монографічних – за результатами науково-рятивних археологічних досліджень, що мають статус першого їх оприлюднення друком.

10-ть останніх випусків містять повні чи скорочені тексти щорічних звітів про діяльність музею, де надається величезна кількість інформації щодо роботи музею. У збірниках також вміщуються бібліографічні описи наукових праць і публікацій співробітників музею, котрі побачили світ за попередній випуску рік.

На завершення, варто зазначити, що редколегія видання об'єднує відомих у Полтаві та в Україні вчених із різних галузей гуманітарного знання, а також широко знаних музейників. У складі редакційної колегії довгий час працювали, працюють і (дай Боже) працюватимуть викладачі ПНПУ ім. В. Г. Короленка та Полтавського державного аграрного університету – доктори історичних і педагогічних наук Василь Лобурець (1930–2006), Людмила Бабенко, Юрій Волошин, Алла Киридон, Валентина Титаренко, Микола Якименко (1946–2021). Голова редколегії останніх 7-ми випусків – директор музею, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України Олександр Супруненко, науковий редактор – історик й археограф, заслужений працівник культури України Володимир Мокляк.

Останні шість випусків збірника підготовлені на власній редакційно-видавничій базі музею, а друкарське їх виконання здійснювалося полтавським видавництвом «Дивосвіт» і харківським «Майдан». Вісім останніх щорічників мають електронну версію, розміщену на офіційному сайті музею ([http: pkm.poltava.ua](http://pkm.poltava.ua)). Видання представлене у провідних українських, галузевих фахових та полтавських бібліотеках, книгозбірнях низки вишів, надходить за кордон до ряду наукових інституцій.

Отже, збірник продовжує свій науково-видавничий шлях у третє десятиріччя. Сподіваємося, що навіть в умовах війни, завдяки небайдужим полтавцям, як достойний зразок української наукової книги, він ще матиме свій періодичний поступ і знайде зацікавлених читачів.

Джерела та література

1. Борошко (Арандаренко) Л. Таємний радник Микола Іванович Арандаренко (1798–1865): п'ятдесят років на службі імперії. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. С. 276–331.

2. Гужва Ю. Георгій Мозговий: Свідчення начальника Полтавської міської української поліції. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Арбуз, 2019. Вип. XIV. С. 153–208.
3. Кондратенко Н., Кондратенко Т. Японська зброя у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. Вип. XIX. С. 508–520.
4. Мицик Ю. Полтавщина (з документів XVII–XVIII ст.). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. С. 90–121.
5. Мицик Ю., Тарасенко І. Полтавщина (з документів XVII–XVIII ст.). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2023. Вип. XVIII. С. 327–356.
6. Пилипець В. Суддя Полтавського полку та городовий атаман Іван Красноперич і його родина. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Арбуз, 2019. Вип. XIV. С. 87–107.
7. Пилипець В. Ще раз про обставини заснування м. Карлівка та походження його назви. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: Майдан, 2020. Вип. XV. С. 285–309.
8. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Полтава: Дивосвіт, 2004. [Вип. I]. 432 с., XII с. кол. вкл.
9. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. 2004 р. Полтава: Дивосвіт, 2005. [Вип. II]. 800, XII с.
10. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. 2005 р. Полтава: Дивосвіт, 2006. [Вип. III]. 632, XII с.
11. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2008. Вип. IV, кн. 1. 500, XII с.; кн. 2. 472, XII с.
12. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Полтав. літератор, 2010. Вип. V. 664, XIV с.
13. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2011. Вип. VI. 600, XII с.
14. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2012. Вип. VII. 664, XII с.
15. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2013. Вип. VIII. 616, XVI с.
16. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2014. Вип. IX. 764, XII с.
17. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2015. Вип. X. 684, XII с.
18. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2016. Вип. XI. 456, XII с.
19. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2017. Вип. XII. 627, XII с.

20. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2018. Вип. XIII. 688, XII с.
21. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Арбуз, 2019. Вип. XIV. 714, XVI с.
22. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: Майдан, 2020. Вип. XV. 728, XX с.
23. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. 872, XIV с.
24. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2022. Вип. XVII. 691, XVI с.
25. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2023. Вип. XVIII. 730, XVI с., 3 кол. вкл.
26. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. Вип. XIX. 670, XXIV с.
27. Ревегук В. Церковне життя Полтавщини під німецькою окупацією (1941–1943). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава: Арбуз, 2019. Вип. XIV. С. 215–228.
28. Ревегук В. Кобеляцький край в добу Української революції (1917–1921). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків: ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. С. 140–200.

УДК 94:008:39]069(477.83/.86-751.3)

Андрій Бацвін
(Галич)

**РОЛЬ МУЗЕЮ У ЗБЕРЕЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**
(на прикладі діяльності національного заповідника «Давній Галич»)

У своїй статті автор аналізує роль музею у збереженні регіональної етнокультурної спадщини на прикладі діяльності Національного заповідника «Давній Галич», розглядаючи його науково-освітню роль, зусилля з реставрації та консервації, а також використання цифрових технологій та соціальних мереж для залучення ширшої аудиторії. Стаття висвітлює співпрацю з освітніми установами, проведення наукових конференцій, і підкреслює важливість музеїв не лише як місць зберігання культурних реліквій, але як активних учасників культурного діалогу.

Ключові слова: *Національний заповідник «Давній Галич», музей, етнокультурна спадщина, місто, Музей караїмської історії та культури, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття.*

In his article, the author analyzes the role of the museum in preserving regional ethnocultural heritage, using the activities of the National Reserve «Ancient Halych» as an

example. The paper examines its scientific-educational role, efforts in restoration and conservation, and the use of digital technologies and social networks to engage a broader audience. The article highlights collaboration with educational institutions, the conducting of scientific conferences, and emphasizes the importance of museums not only as places of cultural relic preservation but also as active participants in cultural dialogue.

Keywords: *National Reserve «Davniy Halych», museum, ethnocultural heritage, city, Karaim History and Culture Museum, Museum of Folk Architecture and Life of Prykarpattia.*

Музеї відіграють важливу роль у збереженні та популяризації етнокультурної спадщини регіонів, надаючи можливість сучасному суспільству доторкнутися до своїх коренів та зберегти культурні надбання для майбутніх поколінь. Одним з яскравих прикладів такої діяльності є Національний заповідник «Давній Галич», що знаходиться в м. Галич та був створений згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року №81 «Про державний історико-культурний заповідник у м. Галичі Івано-Франківської області» та Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року №587/94 «Про національні заклади культури» і підпорядкований Міністерству культури та мистецтв України (нині – Міністерство культури та інформаційної політики).

Дана установа існує на базі комплексу пам'яток історії та культури, об'єднаних між собою історично і ландшафтної та культурно-освітнім і науково-дослідним закладом.

Основною метою заповідника є виявлення, дослідження, збереження, популяризація та використання культурної спадщини давнього Галича (*Національний заповідник «Давній Галич»*).

Заповідник активно займається науковою та освітньою діяльністю, розробляючи різноманітні програми та заходи, що спрямовані на розширення знань відвідувачів про культурну спадщину регіону. Організовує круглі столи, колоквиуми, тематичні екскурсії та виставки які допомагають глибше зануритися у контекст історії та культури Галича. Ці освітні заходи охоплюють широкий спектр тем від археологічних розкопок до збереження архітектурних пам'яток, надаючи учасникам можливість здобути комплексне розуміння історико-культурного середовища.

Національний заповідник «Давній Галич» співпрацює з освітніми установами на різних рівнях, від шкіл до університетів та є регулярним місцем проведення наукових конференцій, які збирають дослідників та академіків з різних куточків України та світу. Для прикладу можна навести Міжнародну наукову конференцію «Галич та Галицька земля», що була присвячена 1225-ій річниці з часу першої писемної згадки про Галич. Її метою було висвітлення важливості історії та сьогодення стольного міста Галича, Галицького та Галицько-Волинського князівств у процесах державотворення України (*Наукова*

конференція «Галич і Галицька земля»). Організація наукових конференцій спрямована на обговорення новітніх досліджень у галузі археології, історії, мистецтвознавства та культурної антропології, особливо тих, що стосуються регіону Галича та його культурної спадщини.

Реставраційні заходи, які проводить заповідник, охоплюють відновлення архітектурних споруд, ікон, рукописів та інших цінних елементів. Ці консерваційні зусилля спрямовані на підтримку цих предметів у стабільному стані, забезпечуючи їхній захист від зовнішніх пошкоджень та зношування для збереження наступними поколіннями.

На відміну від багатьох інших міст України, де культурні шари минулих століть зазнали серйозних ушкоджень чи були повністю знищені через підземні комунікації та сучасне будівництво, княжий Галич зберігає численні скарби давньої культури.

У період з 1995 по 2015 рік було відновлено історичний центр давнього Галича разом з його пам'ятками, включно з церквами Святого Пантелеймона та Успіння, каплицею Святого Василя, а також декількома об'єктами народної архітектури. На центральній площі міста встановлено пам'ятник князю Данилу Галицькому, видатному державному діячеві давньої Русі-України. Крім того, було частково реставровано Галицький замок та костел кармелітів у Більшівцях.

Варто детальніше поговорити про сектори та відділи заповідника які є більш дотичними саме до збереження етнокультурної спадщини, а саме Музею народної архітектури та побуту Прикарпаття, Музей караїмської історії.

Експозиція Музею народної архітектури та побуту Прикарпаття демонструє традиційну архітектуру та домашнє життя регіону XVIII–XX століть (Кобрин, Костюк, 2018, с. 15). Відвідувачі можуть оглядати аутентичні житлові та господарські будівлі, а також різноманітні предмети побуту та одяг, що відтворюють атмосферу давнини та дозволяють зануритися в традиційну культуру регіону. Експозиційні сектори музею розміщені таким чином, що відображають географічний поділ на Покуття, Гуцульщину, Бойківщину, Опілля.

Кожна етнографічна зона Прикарпаття майстерно втілена на мікрорельєфі території музею та прикрашена малими архітектурними формами. В інтер'єрах експонованих пам'яток знаходиться багато етнографічних реліквій – предметів, що використовувалися в повсякденному житті наших предків. Винятком є лише деякі експонати – малі архітектурні форми, котрі у селах швидко піддаються руйнуванню через використання менш міцних матеріалів (Костюк, 2019, с. 35).

Інтер'єрні експонати для будинків також вибрані з урахуванням регіональних особливостей. Це зразки народного одягу, текстилі,

вишиванки, килими, керамічні та металеві вироби, предмети з дерева і скла, народні картини, музичні інструменти та знаряддя праці, які відображають майстерність, творчу уяву та працьовитість наших предків (Лукомський, 1991, с. 108).

Працівники музею народної архітектури та побуту Прикарпаття постійно здійснюють різні заходи, що пов'язані культурними особливостями регіону. Щороку відбувається обряд вечорниць. Хлопці та дівчата відтворюють традиції, забави, ворожіння. **В 2023 році в музеї проходив конкурс коляди «Коляда в музеї» в якому брали участь вертепи що представляють сусідні населені пункти.** Програма заходів була такою: мюзикл «Ніч перед Різдвом»; вертеп народного аматорського драматичного колективу «Вифлеємська зоря» с. Павлівка; вертеп народного аматорського драматичного колективу с. Пуків; вертеп с. Залуква; вертеп с. Козина (*На Прикарпатті відбудеться «Коляда в музеї»*).

Музей караїмської історії та культури, що є частиною Національного заповідника «Давній Галич», відкрив свої двері 4 листопада 2004 року у будівлі, яка раніше належала галицьким караїмам. Цей музей, що має унікальну експозицію, не лише представляє історію та культурні особливості караїмської спільноти, але й відіграє ключову роль у забезпеченні культурного діалогу між різними етнічними групами. У контексті поліетнічного та багатонаціонального складу України, робота музею акцентує на важливості захисту культурної спадщини національних меншин та формує принципи толерантності й взаємоповаги між різними етносами. Відкриття цього музею стало вшануванням тих, хто не залишив свою історичну батьківщину протягом 750 років, засвідчуючи унікальну здатність караїмів співіснувати мирно з іншими народами (Гаврилів, Деркач, Кафарський, 1999, с. 45).

Експозиція Музею караїмської історії та культури в Національному заповіднику «Давній Галич» забезпечує інтегративний підхід до представлення релігійних, культурних, соціальних та побутових аспектів життя караїмської спільноти Галича. Цей невеликий етнос вирізняється унікальним поєднанням своєї віросповідної традиції, яка базується на караїмській інтерпретації релігійних текстів, та використанням тюркської мови, що є результатом історичних та культурних перетинів. Музей не тільки інформує про ці особливості, але й сприяє глибшому розумінню караїмського способу життя, підкреслюючи його важливість.

З 2019 року Національний заповідник «Давній Галич» активно використовує соціальні мережі для висвітлення своєї діяльності, що значно розширило його здатність досягати ширшої аудиторії та залучати громадськість до своїх заходів та ініціатив. Використання

платформ, таких як Facebook, Instagram (*Національний заповідник «Давній Галич» в Facebook*) дозволяє заповіднику ділитися новинами про виставки, наукові конференції, освітні програми та спеціальні заходи в реальному часі.

Ці соціальні мережі стали важливим інструментом для залучення нових відвідувачів, особливо молоді, а також для збереження та популяризації культурної спадщини через візуальний контент і інтерактивність. Особливо важливим є регулярне оновлення контенту, яке включає фото та відео з заходів, інтерв'ю з дослідниками, віртуальні тури музеєм та освітні відео, що дозволяє зацікавити аудиторію і забезпечити її залученість на регулярній основі.

Також, активність у соціальних мережах допомагає заповіднику отримувати зворотний зв'язок від відвідувачів, що є незамінним для постійного вдосконалення діяльності та адаптації до сучасних вимог і інтересів публіки. Використання соціальних мереж, таким чином, не тільки посилює освітню і культурну місію заповідника, але й стає ефективним інструментом у стратегії збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Національний заповідник «Давній Галич» є яскравим прикладом того, як музеї можуть ефективно зберігати та популяризувати регіональну етнокультурну спадщину. Завдяки його діяльності, сучасне суспільство має можливість не лише ознайомитися з багатою історією та культурою Галичини, але й глибше усвідомити важливість збереження культурних надбань.

Джерела та література

1. Національний заповідник «Давній Галич». URL: <http://davniyhalych.com.ua/pro-nas/zapovidnik-davnii-galich>
2. Наукова конференція «Галич і Галицька земля». URL: <https://pnu.edu.ua/blog/2023/09/08/49700/>
3. Кобрин Н., Костюк С. Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття: історія та сучасність. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2018. 48 с.
4. Костюк С. Музеї Національного історико-культурного заповідника «Давній Галич»: історія та сучасність. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2019. 68 с.
5. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. 38 с.
6. На Прикарпатті відбудеться «Коляда в музеї». *Галицький кореспондент*. URL: <https://gk-press.if.ua/na-prykarpatti-vidbudetsya-kolyada-v-muzeyi/>
7. Гаврилів Б., Деркач І., Кафарський В. Давній Галич в пам'ятках історії та культури. Історико-краєзнавче дослідження в ілюстраціях. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 147 с.
8. Національний заповідник «Давній Галич» в Facebook. URL: <https://www.facebook.com/halych1>

Людмила Овчаренко
(Опішне, Полтавська обл.)

**ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ НАРОДНОГО ХУДОЖНЬО-
ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ «ВІДРОДЖЕННЯ»
ОПІШНЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ХУДОЖНЬОГО ЛІЦЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО
ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВИКЛАДАННІ НАВЧАЛЬНОГО
ПРЕДМЕТУ «ОСНОВИ КЕРАМОЛОГІЇ»**

Подано стислу інформацію про Народний художньо-етнографічний музей «Відродження» Опішнянського державного художнього ліцею імені Василя Кричевського; вказано шляхи формування музейних колекцій; розглянуто роль шкільного музею у викладанні навчального предмету «Основи керамології».

Ключові слова: *керамологія, Основи керамології, гончарство, керамологічні експедиції, Народний художньо-етнографічний музей «Відродження», Опішнянський державний художній ліцей імені Василя Кричевського.*

The article provides brief information about the Folk Art and Ethnographic Museum «Renaissance» of the Vasyl Krychevskiy Opishnya State Art Lyceum; indicates the ways of forming museum collections; considers the role of the school museum in teaching the subject «Fundamentals of Ceramology».

Keywords: *ceramology, Fundamentals of ceramology, pottery, ceramological expeditions, People's Art and Ethnographic Museum «Renaissance», Opishnia State Art Lyceum named after Vasyl Krychevskiy.*

Опішнянський державний художній ліцей імені Василя Кричевського – єдиний в Україні спеціалізований з гончарства освітній заклад, який надає початкову мистецьку і повну загальну середню освіту. Понад 25 років він функціонує у гончарній столиці нашої країни – в Опішному. Історичне коріння гончарної освіти в одному із найпотужніших осередків традиційного гончарства бере початок із 1894 року, коли було засновано першу в Лівобережній Україні Опішнянську зразкову гончарну навчальну майстерню Полтавського губернського земства [7; 1]. З того часу під різними назвами гончарні навчальні заклади успішно діють в Опішному, виховуючи нові покоління гончарів на кращих традиціях всесвітньо відомого опішнянського гончарства [5, с. 274-392].

Авторка даної студії, яка упродовж понад 20 років очолює Опішнянський державний художній ліцей імені Василя Кричевського, здійснивши 17-річне фундаментальне дослідження гончарного шкільництва в Україні [5], з'ясувала, що традиційно, з кінця ХІХ ст. в Україні при гончарних навчальних закладах організовували музеї

зразків глиняних виробів [6]. В основі музейних збірок були кращі роботи учнів та місцевих гончарів. Особливо потужно вказаний напрямок діяльності було організовано у Опішнянському та Кам'янець-Подільському осередках гончарної освіти в Україні [4; 5]. Переважна більшість гончарних навчальних закладів Наддніпрянської України займалися експедиційною та музейницькою діяльністю, формували колекції кращих глиняних виробів народних майстрів, своїх викладачів та вихованців, які використовували у навчально-виховному процесі. Зазвичай експонати до шкільних музеїв збирали працівники та учні. Особливе місце в музеях займали зразки традиційного гончарства, які активно застосовували в якості наочних прикладів форм та декору. У такий спосіб було сформовано унікальні колекції глиняних виробів, які в складі музейних збірок існують і до сьогодні (Полтава, Миргород, Опішне, Суми, Ромни, Кам'янець-Подільський, Межигір'я, Пархоменко (Луганщина)). З огляду на потужність колекцій гончарних виробів, які вдалося оглянути, найбільш результативно експедиційною й музейницькою діяльністю займалися гончарні навчальні заклади у Полтавщині й Поділлі. Таким чином, можемо стверджувати, що музеї, які діяли в осередках гончарного шкільництва упродовж кінця ХІХ – 1 половини ХХ ст. були виявом одного із напрямків розвитку української культурної керамології, оскільки займалися збиранням, вивченням, збереженням, популяризацією традиційного гончарства та виховували на кращих зразках народного мистецтва нові покоління майстрів.

Колегіум мистецтв (скорочена назва закладу до 2021 року) успадкував від гончарного шкільництва України кращі традиції й одна із них – ідея створення шкільного музею. Покеровуючись досвідом різних гончарних навчальних закладів України, а також, територіально знаходячись в одному із найпотужніших гончарних осередків України, де і сьогодні творчо працюють гончарі, керівництвом Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату І–ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішні» (назва Ліцею до липня 2021 року) було прийнято рішення про створення Художньо-етнографічного музею «Відродження». 2005 року директор Ліцею Людмила Овчаренко ініціювала проведення етнографічних експедицій по Опішні та околицях селища. Тоді співробітники й учні навчального закладу почали проводити активні пошуки в складі керамологічних експедицій, у результаті яких було зібрано тисячі глиняних виробів опішнянських гончарів та етнографічний матеріал з їх побуту.

Спочатку знайдені речі займали одну кімнату старожитностей. Наступного року було облаштовано кімнату з роботами переможців ІІІ Всеукраїнського гончарського фестивалю, який проходив на творчо-виробничій базі закладу та облаштовано ще одну кімнату

старожитностей. У подальші роки проводилася цілеспрямована збиральницька робота й кількість музейних кімнат поступово збільшувалася.

Було затверджено Положення про Художньо-етнографічний музей «Відродження» Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I–III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішні» імені Василя Кричевського, розроблено уніфікований паспорт.

До пошукової роботи активно долучилися учні. Із 2015 року до навчального плану школи було введено новий предмет «Основи керамології», Державним методичним центром навчальних закладів культури і мистецтв України було затверджено навчальну програму для цієї дисципліни. На характеристиці самого предмету зупинимося пізніше. Варто згадати, що у навчальній програмі для 10 класу передбачено підготовку і проведення керамологічної експедиції. Щороку наприкінці весни учні і викладач з Основ керамології здійснюють пошуки кераміки та іншого етнографічного матеріалу на території селища, і щоразу вони є вдалими. Вихованці Ліцею до проведення експедицій ставляться з великою цікавістю й відповідальністю. Під час походів вони знайомляться з історичним краєзнавством, опановують основні методи формування музейних колекцій та збору інформації про місцеве гончарство. Виснажені цілоденними пошуками, вихованці Ліцею завжди задоволені проведеною роботою. Особливо, коли вдається віднайти унікальні знахідки. Наприклад, цього року до таких можна віднести 2 миски, макітру, 3 пасківники, вогнетривку цеглу із тавром мастрів. Музейний фонд постійно поповнюється. Нині він налічує близько 8,5 тис. одиниць збереження.

Основний фонд складається із таких колекцій:

1. Колекція випускних робіт. Щороку учні 11 класу виконують випускні роботи з гончарства. Зазначена збірка глиняних робіт налічує більше трьохсот гончарних творів. Багато виробів прикрашають інтер'єр Ліцею. Це найрізноманітніші панно, вази, скульптурні та об'ємно-просторові композиції.

2. Колекція творчих робіт переможців Всеукраїнського гончарського фестивалю (2006) та тринадцяти Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів (2007–2019). Учасників було більше двох тисяч. Це представники творчо обдарованої молоді з України, Білорусі, Румунії, Молдови, Грузії, Туркменістану, Китаю, В'єтнаму, Республіки Гана, Болгарії. Ними було створено понад три тисячі творчих робіт, які зберігаються у фондах шкільного музею. Колекція фестивальних робіт – це традиційне гончарство та сучасна, модерна кераміка, графічні й живописні твори, вишиванки, гобелени, аплікації, батіки, вироби зі шкіри, дерева, соломи, паперова

пластика, роботи у техніці печворк, етнокостюми, що розкривають тематику гончарства.

3. Колекція глиняних виробів корифеїв гончарства Опішного: гончаря, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України та Національної спілки художників України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Всеукраїнської літературно – мистецької премії ім. Івана Нечуя-Левицького Пошивайла Миколи Гавриловича; гончаря, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України та Національної спілки художників України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України ім. Тараса Шевченка та Премії ім. Данила Щербаківського Омеляненка Василя Онуфрійовича; гончаря, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України та Національної спілки художників України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України ім. Тараса Шевченка та премії ім. Данила Щербаківського Китриша Михайла Єгоровича; гончаря, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України та Національної спілки художників України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України ім. Тараса Шевченка Білика Івана Архиповича; гончаря, Кавалера ордена «Трудової слави III ступеня» Острянина Михайла Максимовича; гончарівни, заслуженого майстра народної творчості України Селюченко Олександри Федорівни; гончаря, Кавалера ордена «Трудової слави III ступеня» Острянина Михайла Максимовича. Колекція – перлина музею. Цими роботами навчальний заклад пишається, береже. Вихованці мають можливість навчатися на кращих зразках народного мистецтва.

4. Колекція творчих робіт майстрів навчально-виробничої гончарної майстерні Ліцею. Колекція не залишає байдужим жодного відвідувача, бо ці гончарні твори поєднують талант та професіоналізм авторів, засвідчують розвиток традицій опішнянського гончарства.

5. Колекція етнографічних матеріалів. На сьогодні ця колекція музею одна з найбільш чисельних та цікавих. Тут зберігаються довершені витвори гончарів – глеки від простих до досконалих тиквастих форм, фляндровані мальовані миски та тарелі, що вишикувались на миснику. Також збірка вражає розмаїття форм і відтінків барил, куманців, макітер, горщиків, банок, декорованих рослинним та зооморфним орнаментом. Крім керамічних виробів у музеї зберігаються вишиті картини, розмальовані скрині, пряжки та багато інших речей побуту українців.

6. Колекція кращих робіт учнів Ліцею. Збірка щороку поповнюється новими надходженнями. Тут можна побачити глиняні

витвори як маленьких школярів, так і старшокласників. Від простих форм традиційної іграшки до пластично довершених скульптур, сервізів, свічників та тематичних композицій. Вас здивує розмаїття талантів і безмежність дитячої фантазії.

7. Колекція дарунків. Колекція дарунків формується з творів подарованих та виготовлених під час майстер-класів художниками з різних куточків України та зарубіжних країн. В колекції є роботи відомих художників України: лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Феодосія Гуменюка, митців Полтавщини: Павла Волика, Миколи Грибана, Віктора Трохимця-Мілютіна, Дениса Городничого, художниці-керамістки Світлани Пасічної та відомих українських керамістів: Володимира Хижинського, Мирослави Росул, В'ячеслава Віньковського, Лариси Антонової та інших.

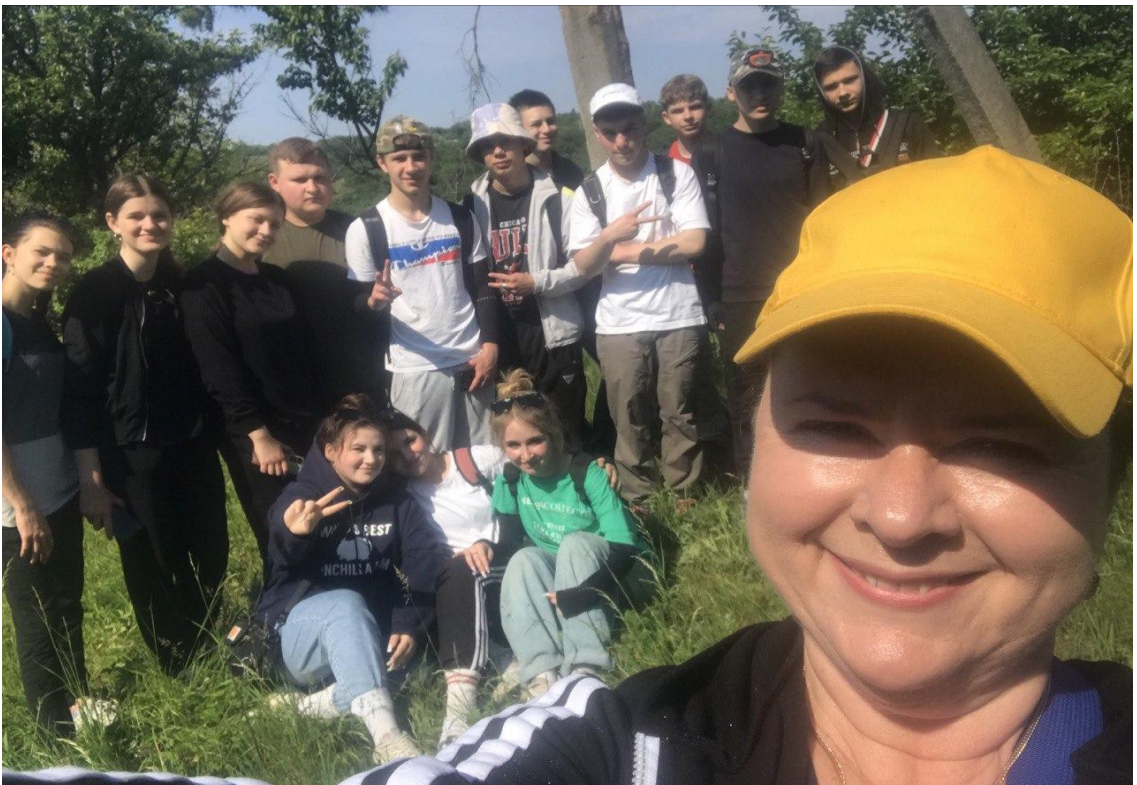
8. Колекція експонатів російсько-української війни «Історія сьогодення України». У 2016 році відкрилась нова музейна кімната сучасної російсько-української війни. Про важкі та героїчні для сучасної України часи розповідають світлини. Уламки снарядів, гільзи, шеврони бригад, бронезилети, прапори з підписами бійців передають атмосферу буремних подій на фронтах нашої країни.

У 2011 році художньо-етнографічний музей «Відродження» Ліцею взяв участь у I Національному конкурсі керамологічних музейних експонатів «КераМузЕК – 2011», який проводився в рамках III Тижня Національного Гончарного Здвиження в Опішному «Здвиг-2011». У цьому конкурсі взяло участь 11 державних музеїв України. У їх числі один шкільний музей Колегіуму мистецтв (колишня назва Ліцею), який в номінації «Етнографічна кераміка» за експонат «Посудина» було нагороджено дипломом лауреата I ступеня, за експонат «Плесканець» – Дипломом лауреата II ступеня. У номінації «Дитяча творчість» – Дипломом лауреата III ступеня. 2012 року на такому ж конкурсі роботи шкільного музею у номінації «Етнографічна кераміка» отримали диплом III ступеню.

У 2012 та 2016 роках побачили світ каталоги робіт переможців I-IX Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів [2; 3].

Музей відвідали сотні екскурсійних груп з різних куточків України та з-за кордону. До початку відкритої агресії рашистів 2022 року ці колекції постійно експонувалися на виставкових площах, які розташовані на території Ліцею (I та II поверхи, підвальне приміщення і прилегла територія). Для гостей Ліцею проводилися екскурсії та майстер-класи з гончарства. Нині музейні колекції експонуються на постійно діючих виставках, як в межах школи, так і у виставкових залах музеїв України.

Рішенням Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації від 03 березня 2020 року (наказ №45) на основі подання й експертного висновку Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (лист від 03.02.2020 № 01-22/90) Художньо-етнографічному музею «Відродження» присвоєно звання «Народний музей». Також Ліцей проводить активну позашкільну виставкову діяльність і наші колекції експонувалися у виставкових залах Полтави, Києва, Одеси, Харкова, Львова, Сімферополя, Донецька та інших міст України й зарубіжжя (Польща, Литва, Азербайджан). Із 2014-го, особливо із 2022-го, років цей напрямок діяльності Опішнянського державного художнього ліцею імені Василя Кричевського, спрямований на популяризацію національної культури став менш активним. 2022 року підвальний поверх було

переобладнано під укриття для усіх учасників освітнього процесу в Ліцеї, більшість експонатів перенесено на зберігання у сховище.

Важко переоцінити значення керамологічних колекцій Музею для спеціалізованого з гончарства Ліцею. Фондові збірки постійно використовуються в освітньому процесі. Вони є предметом вивчення учнівських наукових студій. У музеї проводяться уроки з основ керамології, історії мистецтв, українознавства, основ технології гончарства. Музейні експонати використовуються на уроках математики (при вивченні тем «Симетрія», «Асиметрія»), гончарства (наочність), рисунку, живопису, композиції (у постановках), декоративно-прикладного мистецтва (наочність). Також, експонати етнографічної колекції використовуються у різноманітних презентаціях опішнянського гончарства, в експозиціях виставок, де поряд з етнографічною керамікою виставляються сучасні гончарні роботи.

Керамологія – наука про властивості глин, їх використання для виготовлення предметів і матеріалів різноманітного призначення, про їх роль у житті людських спільнот. На уроках з «Основ керамології» учні 7-10 класів вивчають традиції й професійну обрядовість в українському гончарстві; з'ясовують особливості цього виду художнього промислу в різних гончарних осередках (гончарні форми, декорування, технологія виробництва); вчать розрізняти кераміку різних археологічних епох та осередків гончарного виробництва; вивчають асортимент глиняних виробів та ін. Колекції Народного художньо-етнографічного музею «Відродження» є унаочненням під час розгляду більшості тем. Учні мають можливість визначити відмінні ознаки гончарних форм, розглянути мальований, ритований та ліплений орнаменти, ознайомитися із різноманітним декоративною скульптурою й свистунців. Окрему групу глиняних виробів становлять цегла, кахлі, плитка і черепиця. Оскільки вихованці Ліцею із першого класу вивчають гончарство, технологію гончарного виробництва вони опановують по мірі ускладнення навчальних завдань. Наявність власного музею із потужними, різноманітними й чисельними колекціями робить вивчення «Основ керамології» цікавим і більш предметним. Деякі гончарні вироби яскраво ілюструють ідеологічну функцію гончарства часів СРСР. Вивчення історії українського гончарства, причини його розвитку, стагнації й занепаду розглядаються у взаємозв'язку із загальною історією України та політикою влади щодо національної культури.

Таким чином, Народний художньо-етнографічний музей «Відродження» не лише зберігає і популяризує традиційне українське, переважно опішнянське, гончарство, а й допомагає в

опануванні багатьох навчальних предметів, особливо «Основ керамології». У ХХІ столітті діючих осередків традиційних художніх промислів в Україні є одиниці. Кожний з них етновизначальний, національно значущий. На державному рівні необхідно дбати про неперервність у передачі професійних знань через мережу фахових шкіл, виховувати нові покоління майстрів на кращих зразках художньої культури, які мають зберігатися у профільних музеях. Діяти такі музеї повинні при спеціалізованих школах, щоб стати невід’ємною складовою навчально-виховного процесу. Яскравим прикладом такого симбіозу є діяльність Народного художньо-етнографічного музею «Відродження» Опішнянського державного художнього ліцею імені Василя Кричевського.

Джерела та література

1. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опшне, Зеньковского уезда. *Образцовые мастерские Полтавского губернского земства*. Приложение к отчёту Полтавской Губернской Земской Управы за 1895 год. Полтава: тип. Л.Фришберга, 1896. С. 31–50.
2. Каталог робіт переможців Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів у Опішному. Полтава : ФОП Говоров С. В. 2012. 32 с.
3. Міжнародні молодіжні гончарські фестивалі у Опішному : каталог робіт. – Харків : Вид-во «НТМТ», 2016. – 272 с. : 260 іл.
4. Овчаренко Л. Кам’янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933). Опішне : Українське Народознавство, 2015. 1280 с., іл. (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 2, кн. 1).
5. Овчаренко Людмила. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне : Українське Народознавство, 2017. 1296 с. (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 3). С. 274–392.
6. Овчаренко Людмила. Музейницька діяльність гончарних навчальних закладів упродовж першої третини ХХ століття – один із напрямків розвитку української культурної керамології. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 вересня 2020 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 116–126.
7. Солонина П. Гончарная мастерская Полтавского земства (Отчёт по командировке). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Издание Черниговской Губернской Земской управы, 1895. № 10-12. С. 34–53.

Марина Голубнича
(Полтава)

МУЗЕЙНІ ПРОЄКТИ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Стаття знайомить читача із завданнями і змістом нових проєктів, які створені та реалізуються колективом Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського. Авторка наголошує на просвітницьких і виховних цілях проєктів, їх науковому підґрунті, особливостя реалізації в умовах воєнного стану. Особлива увага приділена спрямованості проєктів на роботу з вимушено переміщеними особами, які проживають у Полтаві.

Ключові слова: Іван Котляревський, Полтавський літературно-меморіальний музей Івана Котляревського, музейні проєкти, фондові колекції, Полтава.

The article introduces the reader to the objectives and content of new projects created and implemented by the staff of the Ivan Kotliarevskiyi Poltava Literary and Memorial Museum. The author emphasizes the educational and upbringing goals of the projects, their scientific basis, and the peculiarities of their implementation under martial law. Particular attention is paid to the projects' focus on working with internally displaced persons living in Poltava.

Keywords: Ivan Kotliarevskiyi, Poltava Literary and Memorial Museum, museum projects, stock collections, Poltava.

Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського є важливим об'єктом музейно-туристичної інфраструктури регіону, безцінним історико-етнографічним джерелом, одним із провідних літературних музеїв міста, що гуртує навколо себе усіх українців.

З моменту повномасштабного вторгнення рф ми чітко усвідомлювали, що захист колекцій наших музеїв та загалом нашої культури – це збереження української державності. Ми є активними компонентами цього процесу як і наша армія. Враховуючи, що війна це динамічний процес, ми одразу подбали про безпеку нашої фондової колекції та запустили алгоритм діяльності музею під час воєнного стану.

Перед котляревцями постали нові виклики сьогодення: відповідальніше ставитися до безпеки у широкому розумінні цього поняття та водночас боротися словом, широко використовуючи об'єкти історичної пам'яті та культури. Адже музей-садиба першого вітчизняного літературного класика музеєфікує винятково цінну територію стародавньої Полтави, місце народження української мови, літератури, театру. Подвір'я садиби – комплекс предметно-меморіальних споруд з гармонійним поєднанням типової рослинності

(фітоценозу) українського містечка епохи Гетьманщини дозволили реалізувати цікаві музейні проекти.

Цьогоріч мейнстрим роботи музею І. Котляревського ґрунтується на реалізації задумів, приурочених до 255-річчя від дня народження І. П. Котляревського та 55-річчя відкриття меморіального комплексу-садиби письменника І. П. Котляревського.

Музейний проєкт «Наш Котляревський» створений, щоб згуртувати українців навколо безцінного культурного та історико-етнографічного джерела, що відкриває унікальні можливості розуміння української ідентичності. Реалізація музейного проєкту передбачає комплексний підхід та включає низку заходів науково-популярного контенту з інноваційними прийомами, спрямованих на виховання національної свідомості, популяризацію духовних надбань української культури, а саме:

- заходи етнографічного напрямку «Нашому роду нема переводу»;

- етнографічні реконструкції та творчі майстерні «Калейдоскоп народних традицій та обрядів»;

- тематичні тури науково-пізнавальних маршрутів «Наша спадщина»;

- музейний хаб «Він між нами тепер, він зібрав нас усіх».

Музейний проєкт «На сторожі рідних святинь» передбачає створення на базі музею національно-патріотичного простору. Складовими цього проєкту є заходи громадянсько-патріотичного, духовно-морального, військово-патріотичного та екологічного спрямування.

Шляхом реалізації цього проєкту є створення музейного продукту, що направлений на популяризацію кращих здобутків національної культурної та духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу. Заходами проєкту передбачена підтримка професійної та самодіяльної творчості, співпраця з волонтерськими та громадськими організаціями, налагодження співпраці з військовими формуваннями України задля громадянського миру та злагоди. Музейний простір передбачає активне залучення дітей та молоді, учасників бойових дій на Сході України, членів сімей Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції, операції об'єднаних сил, учасників війни РФ проти України та їхніх сімей, військових капеланів, діячів сучасної культури, мистецтва, науки, спорту, які виявляють активну громадянську і патріотичну позицію. Упродовж року заплановано провести низку заходів з нагоди ювілейних дат життя та творчості І. П. Котляревського (тематичний екскурсійний маршрут до 205-х роковин створення «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» – «Де шукати людям щастя?», театралізоване дійство з нагоди 255-ї річниці від дня народження

поета, урочистості до Дня пам'яті І. П. Котляревського, літературно-пізнавальний вернісаж «Майорить на вітрах України жовто-блакитний нескорений стяг»), комплекс заходів до календарних та народно-обрядових подій (літературно-музичне свято «В український рідний край поспішає Святий Миколай», Різдвяні колядки з елементами театралізації та посиденьок), вечори історичної правди («Суворі уроки Чорнобиля: варта пам'яті», «Запали свічу» (до Дня пам'яті жертв Голодоморів в Україні), патріотичний флешмоб до Дня Героїв Небесної Сотні «Доки серця палають, герої не вмирають» тощо.

Музейний проєкт «Собори наших душ гартує Його слово» покликаний підтримати людей, які постраждали від війни, сприяє соціальній інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) до нового життя у полтавській територіальній громаді, взаємна адаптація та створення сталих і системних зв'язків з подальшою ідентифікацією себе у полтавській громаді. Він розпочався із благодійної ініціативи музею, метою якої було знайомство внутрішньопереміщених осіб з містом, його історією та видатними постатями через тематичні екскурсії як на базі музею, так і вулицями міста.

Проєктом передбачено тематичні екскурсії, театралізовані дійства, музейні круїзи та виставки, тобто система культурно-просвітницьких заходів, які допомагають адаптуватися в нових умовах, легше сприймати життєві та психологічні проблеми, створюють атмосферу позитивного настрою та особистого сприйняття себе невіддільним членом полтавської громади.

Музейний проєкт «Інклюзія з Котляревським» – це про рівні можливості для кожного і кожної, тобто прагнення залучити та інтегрувати всіх зацікавлених до музейного культурного простору з підтримкою для зменшення та усунення бар'єрів та перешкод, які можуть привести до виключення. Це означає, що музейний простір доступний кожному охочому та адаптований для відвідування осіб з інвалідністю. Головний принцип – «Нічого для нас без нас». Цей проєкт розрахований, зокрема для людей зі слабким зором чи слухом, з порушенням опорно-рухового апарату, із затримкою психічного розвитку, з розумовою відсталістю, а також – для обдарованих, гіперактивних дітей, людей з аутизмом, замкнених людей.

Проєкт передбачає низку локальних культурно-мистецьких заходів, творчих майстерень, музичних програм та тематичних екскурсій.

Музейний проєкт «Твоя мова – твоя ПЕРЕМОГА!» передбачає цикл культурно-освітніх заходів, спрямованих на розвиток усвідомлення важливості спілкування рідною мовою, творення свого національного світу через поезію, пісню, музику. Це шляхетна і гідна пропаганда багатющих мовних скарбів України, у т.ч. (та у першу

чергу!) послуговуючись творчими досягненнями І. П. Котляревського. Переконані, що це один із найвагоміших проєктів у сенсі використання та розвитку тих можливостей, котрі вже відбулись у суспільстві і потребують їх наповнення і продовження.

Цей напрямок репрезентують літературно-просвітницький захід «Душа голосна України», тематичні музейні уроки «Возвелич усіх нас знову, як світоч будь нам, рідна мово!», години літературного краєзнавства «Тарас Шевченко – наш! Для всіх століть!», поетичний флешмоб до Всесвітнього Дня поезії, тощо.

Музейний проєкт «Ти і Я – українська родина, разом Ми – вільна країна» покликаний об'єднати дітей та їх батьків навколо традиційних сімейних цінностей, поваги дітей до батьків та старших членів родини, сприяти розвитку спільних інтересів, заснованих на високоморальних критеріях. Споконвіку в Україні шанувалась берегиня-мати, захисник-батько, турботливі бабуся з дідусем, котрі передавали вікову непорушну мудрість народу. І. Котляревський у «Наталці Полтавці» дав чіткі орієнтири українського домоустрою, котрі ще нікому не вдалося заперечити. Реалізація цього проєкту передбачає проведення музично-поетичних, літературно-етнографічних програм для родинного кола. Це дитяче свято «Світлішає на світі, коли радіють діти», флешмоб «А я іду по світу в вишиванці», пізнавально-розважальний проєкт «Музейне полювання – віртуальна подорож шляхами Енея», природознавчий майстер-клас «День збирання осіннього листя», театралізоване екскурсійне етнодійство «Кулінарні витребеньки у Івана Котляревського».

Музейний туристсько-екскурсійний проєкт «Полтавські традиції та спадкоємність» є тим туристичним продуктом, що збагачує знаннями з історії рідного краю, дозволяє формувати всебічно розвинену, творчу особистість, яка знає минуле свого народу і з упевненістю дивиться у майбутнє.

Проєктом передбачено протягом року презентація міських тематичних екскурсій науково-пізнавальних маршрутів: «Історичне середмістя: події, особистості, архітектура», «Шевченко на землі Котляревського», «Спів українського ампіру», «Літературна Полтава», «Гоголь і Полтава», «Благословенні ви, сліди, мандрівника Сковороди», «Шляхами І. П. Котляревського», «Герої не вмирають» тощо. Екскурсії розраховані на широку аудиторію різних вікових категорій, хто небайдужий до історії чи літератури, філософської думки, краєзнавства.

Такі музейні проєкти дають можливість втримати високий рівень суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів.

Марина Олійник
(Київ)

ЗБІРКА ВЗОРІВ ОЛЬГИ БАЧИНСЬКОЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТУ ОРНАМЕНТІВ

У 2024 році вперше вийшов друком етнографічний альбом «Бачинська О. А. Українські взори» (Київ, Видиво). До видання увійшла фондова колекція Стрийського краєзнавчого музею «Верховина», а саме – «Папка зі схемами українських регіональних взірців вишивок зібраних О. Бачинською». Матеріали були підготовлені до друку та опрацьовані у рамках співпраці музейників та ГО «Всесвітній день вишиванки», ГО «Вишивка в одязі видатних українців та Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Опрацювання представленого у книзі ілюстративного та текстового матеріалу дозволило виділити п'ять етнокультурних прочитань щодо українських взорів зі збірки Ольги Бачинської: етнографічно-географічного, релігійно-християнського, номінаційного (ономасіологічного), соціокультурного, патріотично-символічного.

Ключові слова: орнамент, вишивка, замальовки візерунків, назви візерунків, Ольга Бачинська, Стрийський краєзнавчий музей «Верховина».

In 2024, the ethnographic album «O. A. Bachynska Ukrainian Patterns» was published for the first time (Kyiv, Vydvo). The publication included the fund collection of the Stryi Museum of Local History «Verkhovyna», namely «Folder with diagrams of Ukrainian regional embroidery samples collected by O. Bachynska». The materials were prepared for printing and processed within the framework of the cooperation of museum staff and the NGO «World Vyshyvanka Day№, the NGO «Embroidery in the clothes of prominent Ukrainians» and the Rylskyi Institute of Art History, Folklore and Ethnology National Academy of Sciences of Ukraine. The analysis of the illustrative and textual material presented in the book made it possible to distinguish five ethnocultural interpretations of Ukrainian patterns from the collection of Olga Bachynska: ethnographic-geographic, religious-Christian, nominative (onomasiological), socio-cultural, patriotic-symbolic.

Keywords: ornament, embroidery, sketches of patterns, names of patterns, Olga Bachynska, Stryi Museum of Local Lore «Verkhovyna».

У травні 2024 року побачило світ перше видання замальовок орнаментів з фондів Стрийського краєзнавчого музею «Верховина» та його філії Меморіального музею Ольги Бачинської. Етнографічний альбом підготовлений до друку в рамках співпраці Громадського об'єднання «Всесвітній день вишиванки» на чолі з Лесею Воронюк та «Вишивка в одязі видатних українців» під керівництвом Тетяни Зез, від академічної науки до опрацювання матеріалу та проведення дослідження долучилась наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

НАН України Олійник Марина. Робота проходила у тісній співпраці з директором Стрийського краєзнавчого музеї «Верховина» Миколою Закусовим та науковою працівницею Меморіального музею Ольги Бачинської Романою Савчин.

Ольга Антонівна Бачинська з роду Тишинська (1875–1951) – успішна діячка кооперативного руху, вона займала відповідальні посади у «Маслосоюзі», була відомою громадською активісткою в Стрию. Усе своє життя вона робила замальовки орнаментів, більшість з яких переносила до свого альбому-папки з вишитих речей, які переважно були у вжитку мешканців Галичини та Буковини. Тривалий час ця унікальна збірка ескізів зберігалась у стриянки Люби Сулик, яка ще дівчиною жила у Ольги Бачинської. У 2016 році Олександра Вайда, донька Люби Сулик, передала меморіальну папку з орнаментами до Стрийського краєзнавчого музею «Верховина». Саме вона й увійшла до першого альбому зі схемами wzorів Ольги Бачинської (Бачинська, 2024, с. 35).

Текстова частина книжки складається зі статей Лесі Воронюк, Марини Олійник, Романи Савчин, Тетяни Зез, розшифровок нотаток Ольги Бачинської, приміток, географічного покажчика та післяслова редакторки Таїси Ковбасюк та дизайнерки Ольги Смічик. Нова книжка як і альбом «Нетлінні» написана двома мовами – українською і англійською, що дуже важливо для промоції українського контенту серед зарубіжної аудиторії.

Візуальна частина альбому складається з замальовок орнаментів Ольги Бачинської, а це більше двохсот сторінок яскравих і часом стриманих ахроматичних візерунків. Представлені інформація щодо української орнаментики потребує наукового вивчення.

Дана розвідка присвячена дослідженню етнокультурного виміру зібраних Ольгою Бачинською орнаментів та опублікованих у збірці.

Об'єкт дослідження – замальовки орнаментів та нотатки до них Ольги Бачинської.

Предмет дослідження – етнокультурний контекст, який міститься в візуальній та вербальній частині опублікованих рукописів Ольги Бачинської.

Мета дослідження – охарактеризувати основні етнокультурні прочитання як певні інформаційні блоки.

Перший блок складає етнографічно-географічний контент, йдеться про конкретні художньо-технологічні особливості wzorів, які були притаманні для оздоблення речей певної місцевості. Так, Ольга Антонівна Бачинська подала «географічні паспорти» для wzorів, які побутували в 34 населених пункти на Львівщині, стільки ж на Івано-Франківщині, 6 на Тернопільщині, 1 на Хмельниччині, 2 на Чернівеччині, 1 на Черкащині, 2 на Полтавщині, а також 5 населених пунктів Республіки Польщі в яких мешкали українці. Унікальною є інформація про те, якими були вишивальні візерунки колишнього

лемківського селища Хревт та колишнього бойківського села Поляна чи зниклого українського села Творильне Республіки Польща (Бачинська, 2024, с. 68).

До другого блоку віднесено релігійно-християнську тематику взорів, які могли бути оздобою для церковно-обрядових речей. Це зображення хреста як самостійного мотиву, що є центром композиції, так і аббревіатура «ІХС» (Бачинська, 2024, с. 188, 208-209, 159). Такі вишивальні мотиви широко використовуються в обрядових предметах – «церковних обрусах», «обрусів на тетрапот», «доріжок на столик під Євангеліє» (*Нова хата*, 1938, ч. 1. с. 16-17).

Третю групу етнокультурних контекстів пов'язана з ономасіологією, оскільки стосується домінування – найменування взорів. Ця частина польових матеріалів Ольги Антонівни має дуже велике значення, оскільки дозволяє простежити символічний вимір побутування візерунків. До наукового обігу уведено такі назви: «на огірочки», «на очка», «назвіздки», «на бобики», «на кокошки», «звіздки», «гербський листок», «квітчастий», «дубовий лист», «кліниковий», «кучеряві», «чорнобриві», «штернові», «хрестикові», «з очками морщинка», «яблочкові», «помальовані», «стежечками», «клинчиками», «кругла», «гусячі лаби», «ягідкові», «колодками», «соснова», «скосовата», «очкаті дуди», «скіпка коробка», «грушечкові», «листочкові», «дропатенький», «соснами», «купчаківі», «кучераві», «смаркаті», «кругленькі», «сливчасті», «безконечний», «Великдень», «гапличковий», «Паска», «листочки», «хвостата», «рожева», «кривуль», «кругленькі», «ріски», «мережка скісна горожена», «плечка різані», «павучки», «вазанковий», «кнігиньковий», «клинцеві писанкові», «потята», «пушкаті», «дубовий листочок», «клітинковий», «крапковий», «квітчастий», «козликові гумілочки», «жуківська мережка», «шуги», «цвіточковий», «скісні кодошки», «скісні грабельки», «скісні кучері», «скісні квіточки» тощо. Працюючи у безпосередньому контакті з Ольгою Бачинською, Ірина Гургулівна у своїй статті виділили три принципи утворення назв орнаментів: «Деякі назви є утворені від заповнення мотиву, що своїм виглядом нагадує якийсь предмет, або наводить представлення якоїсь форми: драбинкові, головчасті, звіздаті, решіткові, гребінчасті, косичкові петрушкові... Дуже багато маємо звіринних і ростинних назв на означення типово геометричних форм. Дуже часто ці назви не сходяться з рисунком: горошкові, рожеві, гарбузові, половина гусячих лабок, жаба... Деякі назви говорять про походження взору, пр. волоські вазоночки, гуцулка, сосмиринський, грушевий (мала його дівчина з Грушева), “жидівська перемітка” (взір характерний тим, що немає хреста в орнаменті й відсіля його назва)» (Гургулівна, 1927, с. 6).

Вивчення походження назв орнаментів ще чекає на своїх дослідників та потребує комплексного підходу. Для нас важливо відзначити, що частина зафіксованих Ольгою Бачинською назв взорів

збігається з польовими матеріалами Ірини Свйонтек, до прикладу – «пасковий», «звіздатий» (Свйонтек, 2013, с. 99-202, 180-181); «сливовий», «дубовий лист», «сосновий», «кнігіньковий» (Свйонтек, 2015, с. 46-57, 68-75, 86-89, 98); «штерновий» (Свйонтек, 2016, с. 18-27) тощо.

Четвертий блок етнокультурного контексту опублікованих візерунків презентує соціокультурний вимір трансформацій вишивок, а саме вплив на орнаментику масової культури, яка виникла у наслідок індустріально-промислового способу виробництва. Йдеться про появу нових мотивів «брокерівської орнаментики» як натуралістичного способу зображення предметів та геометричних узорів. У збірці знаходимо натуралістичні мотиви, що зображають собаку, велосипедиста, гілку шипшини, комах тощо (Бачинська, 2024, с. 79, 143, 191).

П'ятий блок етнокультурних сенсів стосується патріотично-символічного виміру орнаментики. Так одна з композицій включає в собі зображення стилізованого тризуба (Бачинська, 2024, с. 126-127). На двох аркушах з папки Ольги Бачинської розташовано 10 бордюрів, які мають певну стилістичну подібність через стрункість композиції (Бачинська, 2024, с. 192-195). Жодних приміток біля цих ескізів немає. Було дуже неочікувано розгледіти в них орнаменти з листівок «Жертуйте на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві!» київського видавництва «Час», які є авторською розробкою українського художника Михайла Дяченка (Олійник, 2024).

Отже, з виходом у світ першого видання збірки замальовок орнаментів Ольги Бачинською до наукового обігу було уведено значний фактологічний матеріал. Аналіз візуальної та вербальної складових опублікованих польових матеріалів українських орнаментів дозволив виділити п'ять блоків етнокультурних контекстів: етнографічно-географічного, релігійно-християнського, номінаційного (ономасіологічного), соціокультурного, патріотично-символічного.

Джерела та література

1. Бачинська О. А. Українські взори: альбом, 1-ше вид. / упоряд.: Л. О. Воронюк, М. В. Олійник, Т. Л. Зез. Київ: Видиво, 2024. 272 с.
2. Вишивки у церкві. Нова хата. 1938. Ч. 1. С. 16–17.
3. Гургулівна І. Народні вишивки. Нова хата. 1927. Ч. 7–8. С. 2–6.
4. Свйонтек І. Покутські вишивки Прикарпаття. Мистецтво геометричного орнаменту і колориту. Львів: Априорі, 2013. 260 с.
5. Свйонтек І. Гуцульські вишивки Карпат: Мистецтво геометричного орнаменту і колориту. Львів: Априорі, 2015. 264 с.
6. Свйонтек І. Гуцульські вишивки Карпат: Мистецтво геометричного орнаменту і колориту. Львів: Априорі, 2016. 264 с.
7. Олійник М. Ольга Бачинська: колекціонерка вишиваних орнаментів. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/olga-bachinska-kolektsionerka-vishivanikh-ornamentiv/> (дата звернення 22.05.2024).

Лариса Шаповал
(Полтава)

ГОБЕЛЕН – РІЗНОВИД ОРНАМЕНТАЛЬНОГО КИЛИМА НА ПОЛТАВЩИНІ

У статті висвітлено особливості розвитку килимарства – галузі ткацького ремесла на Полтавщині. Наголошено, що окремим жанром українського килима є гобелен, як вид настінного сюжетного орнаментально-тематичного килима, який відзначався великими розмірами, сюжетами з античної міфології чи Біблії. Центром килимарства, осередком гобеленового мистецтва Полтавського краю є Решетилівка де гобелени виготовлялися різноманітними за композицією і колоритом тканого виробу, виконувалися майстрами за власним малюнком.

Ключові слова: килим, гобелен, килимарство, ткацтво, народне мистецтво, фабрика, майстерня, майстер, орнамент, композиція.

The article highlights the specifics of the development of carpet making – a branch of weaving craft in Poltava region. It is emphasized that a separate type of Ukrainian carpet – a tapestry, is a type of wall-hanged ornamentally themed carpet, which is distinguished by large sizes, plots from ancient mythology or the Bible. The center of carpet making, the center of tapestry art of the Poltava region is Reshetylivka, where tapestries were made in a variety of compositions and colors of the woven product, and were made by masters according to their own designs.

Keywords: carpet, tapestry, carpet making, weaving, folk art, factory, workshop, craftsman, ornament, composition.

Полтавщина із суміжною смугою Харківщини, Київщини, південна частина Чернігівщини, Поділля, Волині – це простір на якому килимарство як галузь ткацького ремесла, завдяки розвитку вівчарства, технологій обробки вовни та техніки ткацтва розвивалося від первісних часів на теренах України. Мальовничі, декоративні, тематичні килими є невід’ємним атрибутом хатнього інтер’єру українців. Серед різновидів тематичних орнаментальних килимів виокремлюють гобелени, що характеризуються сюжетною композицією тканого виробу. Актуальність теми статті обумовлена занепадом та відновленням у сучасних умовах килимарського промислу, зокрема, гобеленового мистецтва як виду декоративно-ужиткового мистецтва на Полтавщині.

Килимарство, зокрема, гобеленове мистецтво привертало увагу дослідників: А. Жука, Я. Запаско, О. Луценко, С. Нечипоренко, І. Полікарпова, Т. Кара-Васильєвої, Д. Щербаківського, Т. Супрун, Г. Стельмащук. Орнаменторика, композиція, типологія полтавського килима-гобелена висвітлена у працях Г. Галян, Я. Риженко, Н. Кобилінської, Г. Кусько, М. Малика, І. Тесленко, Л. Товстухи, П. Шевчука, І. Сибіберта, С. Сокальського, О. Федорчук.

Витоки килимарства на українських землях, пов'язують з тривалим перебуванням кочових народів, які виробляли з вовни тканини. Перші згадки про килими трапляються в давньоруських літописах, які стверджують про те, що «в Київській Русі килим був звичайною річчю, яку брали в походи, використовували в князівському побуті, у похоронному й весільному обрядах. У XIII–XIV ст. відомостей про виробництво килимів чи ввіз їх на територію України не знаходимо, а з 1480 р. з'являються згадки про привізні килими» (Запаско, 1973, с. 7). З кінця XV – у XVI ст. килими вироблялись вдома на ткацьких верстатах, в поміщицьких майстернях. У XVII ст. працювали килимові фабрики у Лагодіві, Дубно, Бродах, Львові (Кусько, 1985, с. 26). Періодом інтенсивного розвитку килимарства на Полтавщині є XVIII століття. За картою кустарних ремесел і промислів Полтавської губернії килимові вироби виготовлялися на фабриках: графа Завадовського у Драбові, поміщиків Каневських у с. Келеберді Золотоніського повіту; Булюбаша – в Гриньках Кременчуцького повіту, Масолової – у Новоселівці Полтавського повіту, Ходолєєвої – у Бербеницях і Савицького – у Луговиках Лохвицького повіту, у Решетилівці (Жук, 1966, с. 16). За матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. зареєстровано ткачів у Полтаві – 14, у селах: Нижні Млини – 17, Павленки – 3, Яківці – 4, Петрівка – 10, Семенівка – 5, Тахтаулове – 6, Стасі – 3, Гавронці – 6, Пушкарівка – 2, Мачухи – 6, Рибці – 16, Диканька – 9 (Жук, 1966, с. 21). У першій половині XIX ст. працювали килимові фабрики й майстерні у поміщицьких маєтках Полтавському краю: «коверні» фабрики у панів Роменського повіту (Жук, 1966, с. 81). Відомою була килимарська фабрика Масолової в Новоселивці, Полтавського повіту; в Лохвицькому повіті – Худоліївці, Бербенці; у Роменському повіті – у Новицької в Слободі» (Жук, 1973, с. 51). Коврова майстерня була в с. Малютинці в поміщиці Селецької в Роменському повіті, в Мазаренках виготовляла килими-гобелени на вивіз до Москви (Щербаківський, 1998, с. 41). На сільськогосподарській виставці у Полтаві в 1837 р. були виставлені гобелени фабрики Е. Кулябкиної з Лубенщини, А. Попова Полтавського повіту (Риженко, 1928, с. 9). Занепад килимарства у другій половині XIX століття зумовлений розвитком капіталістичних відносин, ліквідацією поміщицьких майстерень, заснованих на праці кріпаків, скороченням виробництва килимів в містах. Місце килимів у селянському побуті почали замінити конопляні рядна й верети. Завдяки ентузіазму художників, меценатів, представників губернських земств в Україні відкривалися ткацькі школи, де навчалися килимовій справі. Полтавське губернське земство забезпечувало збут продукції, колекціонувало килими, організувало навчальні ткацькі майстерні у Дігтярях (1898 р.), Олефірівці (1902 р.), Скопцях (1910 р.), Решетилівці – Решетилівський

ткацький навчально-показовий пункт (1905 р.). Решетилівська ткацька майстерня розмістилася в садибі поміщика Хрипунова. Килимові пункти працювали в Опішні та Полтаві, майстерні в Орлику, Сокілці Кобеляцького повіту. Наприкінці XIX ст. у Зіньківському повіті килимовим промислом займалися 100 майстерень, у Дігтярях до 50. Килими продавали у Лебедині, Охтирці, Великих Сорочинцях, Миргороді Одесі. Миколаєві, Херсоні (Жук, 1973, с. 45). На початку XX ст. килимарський промисел зберігся в Миргородському, Зіньківському, Роменському, Полтавському, Прилуцькому повітах Полтавської губернії (Жук, 1966, с. 43).

Окремим жанром українського килима є гобелен, як вид настінного сюжетного орнаментально-тематичного килима. Відзначався він великими розмірами, сюжети запозичувалися з античної міфології чи Біблії. Мистецтво гобелена має давні традиції. Назва «гобелен» походить із XVII століття, пов'язана з розміщенням Паризької мануфактури в готелі Гобелен, котрий був куплений у нащадків фарбаря Жана Гобелена. Ця назва закріпилася за продукцією мануфактури Гобеленів, а з поширенням килимів у Європі, стала загальноживаною. Гобеленове мистецтво було відоме у Греції й Римі. Килими (копти) прикрашали одяг гобеленовими вставками з реалістичними зображеннями людей, тварин, квітів. Поширення гобелен набув у Західній Європі: у Фландрії і Франції. паралельно з народним килимом, Гобелен поряд з народним килимом увібрав його стилістику, образність, мотиви. Г. Кусько стверджує, «що гобеленове мистецтво стоїть близько до станкового живопису, використовує його прийоми і методи: глибинно-перспективний спосіб передачі простору, реалістичне трактування зображень, сюжетність. Перетворення гобеленів у тканні полотна привело до занепаду цього мистецтва. Однією з вимог до гобелена була необхідність його декоративного вирішення. Гобелени, виткані в Україні, відзначалися декоративністю, котра полягає у використанні обмеженої колористичної гами, у колірних і тональних зіставленнях, узагальненні форм. В Україні. стіни палаців, замків, сільських хат оздоблювали гобеленами, килимами, перськими антамбасами, оксамитками, китайками, шовковими і парчевими оббивками. Гобелени на Полтавщині називали «опонами», «коверцями», «диванами», «тапетіями», «перістроматами», – зазначає Г. Кусько (Кусько, 1985, с. 85). Виробництво гобеленів започатковане в 1659 р. Мануфактура у Бродах, займала провідне місце крім тих, які функціонували у Львові, Києві, Станіславі, Лагодові, Сокалі, Куткорі, Корці, котрі виробляли гобелени, були виткані з використанням шовкових та золотих ниток, чи з шовку, як це було прийнято у класичному гобеленовому ткацтві.

Розквіт гобеленового мистецтва в Україні припадає на XVIII – першу половину XIX ст. На суконній фабриці у с. Понурівці

Стародубського повіту, що належала таємному радникові Маклашевському, з 1766 р. виробляли килими на зразок французьких гобеленів. Мануфактура для виробництва гобеленів була на Волині. Герби, вміщені у верхніх бордюрах гобеленів мануфактури, які збереглися до наших днів, належали київському стольникові Олізару та його дружині, доньці мінського каштеляна Доміцелі Четвертинській (1720–1743 рр.). Гобелени «а ля Тенірс» розповсюджені в Європі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. копіювали картини побутового жанру фламандського живописця Давида Тенірса. «Гобелени виокремлювались використанням лінійної та повітряної перспективи при передачі простору, живописним трактуванням зображень, були виткані з вовни», – стверджує Г. Кусько (Кусько, 1985, с. 86).

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. килимарські мануфактури виникають на Лівобережжі України. Є припущення, що у них виготовлені гобелени, які зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Галян, 2002, с. 92-102). Два з них на релігійну тематику з орнаментальними барочними мотивами і виразними рисами народного мистецтва. Третій – цікавий світською тематикою, оригінальною композицією, художніми особливостями. Це монументальний килим (360x225 см) першої половини XIX ст. роботи кріпосних майстрів Полтавщини. Композиція гобелена ділиться на три розміщені ярусами сцени. У центральній частині серед трави, біля озерця, зображені мисливці з рушницями і собаками. На них підперезані жупани, високі капелюхи, низенькі зачочені панські чобітки. Нижче – романтичний пейзаж із вербами й очеретами, в озерці плавають лебеді. Аналогічний пейзаж зображений у верхній частині. Композиція будується за принципом дзеркальної симетрії. Бордюр відділений від центрального поля тонкою світлою каймою і заповнений орнаментом у стилі бароко. Площина гобелена чорна, зображення кольорів: зелена трава, білі лебеді, рожеві квіти. Тло спільне для центральної частини і кайми, та тоненька світла смужка, що їх розділяє – особливість гобеленів Полтавщини.

Окрему групу в гобеленах Полтавського краю складають композиції образно-асоціативного плану, де тема вирішується засобами орнаментальної та знакової символіки. Орнаментика поєднуються з написами букв, цифр, емблематичними вставками. Майстри для килимів з гобеленів брали мотиви вензелів, мотильків, пташок, а навіть архітектурних колон і луків (Жук, 1986, с. 67). Їх називали «панськими», «двірськими». Мотиви кошика та вазону, наповнених фруктами та квітами були поширені в полтавському килимарстві. Їх виносили на перший план чи поміщали в центрі килима. Призначались вони для оздоблення приміщень і створювались з урахуванням особливостей архітектури: бароко, рококо, класицизму. Відрізнялись вони від килимів

реалістичним трактуванням зображень, застосуванням об'ємного світлотіньового моделювання, нюансуванням, гамою кольорів, вищою якістю сировини, що споріднює ці килими з гобеленами. На межі ХІХ–ХХ ст. гобеленове мистецтво переживає занепад що було пов'язане із зникненням робочої сили – кріпаків, котрі ткали гобелени на поміщицьких мануфактурах, але виробництво гобеленів повністю не припиняється.

У 1918 р. в складі образотворчого відділу Наркомосу було утворено відділ художньої промисловості, який займався організацією праці майстрів. Для розвитку художніх промислів в Україні вагому роль мав Декрет ВЦВК «Про заходи по сприянню кустарній промисловості», що був опублікований у газеті «Правда» від 27 квітня 1919 р. (Запаско, 1973, с. 63). Для керівництва промислами УРСР було утворено «Укркустпром» і губкустпроми, які зобов'язані були подавати практичну допомогу кустарям (Стельмащук, 1986, с. 22). Традиційними центрами килимарства були: Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Східне Поділля. Створювалися майстерні та художньо-інструкторські школи, в яких готували кадри для промисловості, а в 1921–1922 рр. були реорганізовані в школи професійного навчання майстрів (Полікарпов, 2006, с. 35). Відновила діяльність Решетилівська майстерня у 1922 р., що складалась з цехів – ткацького, килимарського і вишивального. Основна маса килимарів працювала вдома на верстатах. Досягнення артілі в галузі килимарства успішно демонструвалися в 1923, 1927 рр. на Всеросійській виставці в Москві (Жук, 1966, с. 45). Решетилівська артіль неодноразово брала участь у виставках народного мистецтва за кордоном: в Мюнхені, Парижі в 1924–1925 роках, Лейпцігу в 1928 р. На початку 1920-х років у Полтаві виникла художньо-промислова артіль. На місці губернського кустарного складу утворено «Союз кустарів», що діяв як роздавальний пункт, а в 1923 р. на його базі організувалась артіль імені Лесі Українки. Вона згуртувала майстрів вишивального і килимарського промислів з Диканьки, Великих Будиш, Зінькова, Абазівки. В Опішні виготовляли килими на базі ткацько-килимарської майстерні-школи (Жук, 1973, с. 12). З 1924 р. датується початок роботи художньо-промислової артілі «Червоне проміння» в Нових Санжарах; у Зінькові – «Делегатки» (1927 р.), у В. Будищах – Диканської артілі (1931 р.), майстерні в Сорочинцях (Калязін, 1998, с. 210). Основною формою організації праці в полтавських артілях залишалося надомництво. В 1920-ті рр. з'являється ряд тематичних килимів-гобеленів із вплетеними в орнаментальний візерунок мотивами радянської емблематики, портретними зображеннями (гобелен «Карл Маркс», автор С. Колос (1927 р.). Сюжетні зображення на килимах поєднувалися з орнаментальними візерунками. «Килими з сюжетними зображеннями не поодинокі, їх виділяють в орнаментально-тематичну групу, що примикає до гобелена», – стверджує А. Жук (Жук, 1986, с. 66).

Сюжетно-тематичні гобелени створені майстрами в 1930-ті рр.: «Парад червоного козацтва», «Ленін на броневикі» і «Червоні партизани», виткані за картонами художника Д. Шавикіна, «Ленін і діти» за картоном В. Касіяна, гобелени з портретними зображеннями В. Леніна, Г. Орджонікідзе, С. Будьонного, створені за картонами М. Рокицького.

Зазначимо, що 1930-і рр., знаменують новий етап у розвитку українського килимарства, зумовлений змінами, що сталися в побуті радянських людей внаслідок індустріалізації промисловості. Розквіту гобелен набув в Україні в радянський час, він став народним килимом. Особливо розвинулось гобеленове виробництво у 1930-х рр., коли в Києві організовуються гобеленові майстерні. Завдяки творчій співпраці майстрів з художниками, було виготовлено багато художньо і технічно довершених гобеленів. їм притаманні складні сюжетні композиції, ці твори увійшли в «золотий» фонд українського декоративного мистецтва (Кара-Васильєва, 1998). На відміну від західноєвропейських гобеленів, український тематичний килим зберіг техніку гладенького килима, а за своїм змістом і характером художнього виконання органічно пов'язаний з традиціями народної творчості українців. У створенні тематичних килимів брали участь митці Решетилівки: Параска Власенко, Наталія Вовк, Явдоха Демченко, Марія Щур (Сокальський, 1997; Жук, 1986). Серед тематичних килимів виокремлюють портретні килими. Портретні зображення, облямовані орнаментованою каймою-рамкою, розміщені на чистому просторі, як у килимі з портретом Т. Г. Шевченка, виконаному решетилівськими килимарницями в 1939 р. до 125-річчя з дня народження поета. Портретні килими другого типу наближаються до розглянутих вище тематичних композицій, в них більше декоративного елемента. На межі 1930–40-х рр., з'являється третій вид портретного килима: портретне зображення подається в профіль, трактується силуетно, площинно. Виконання портретного килима бачимо у тканих виробках решетилівських килимарниць, виконаних на початку 1941 р. В березні 1944 р. розпочала виробничу діяльність килимарська артіль імені Клари Цеткін в с. Решетилівка (Жук, 1973, с. 68). В післявоєнні роки відновила роботу полтавська артіль, де ткали килими з рослинним орнаментом (Супрун, 2007, с. 21). У 1950-ті роки набувають розвитку орнаментально-тематичні й тематичні килими. Різниця між ними в тому, що, вони оздоблені малюнком, символічного або емблематичного характеру, який посилює тематичне звучання твору. До кращих зразків, слід віднести килими: «Орден Перемоги» (П. Коротич, 1951 р.), «Кремль» (1955 р.), «Богдан Хмельницький» (1955 р.), автор Л. С. Товстуха, «Ювілейний», витканий 1957 р., автор П. І. Коротич. У 1960-х рр., у зв'язку із зменшенням попиту українського населення на килими з рослинним орнаментом, їх випуск скорочувався через високу собівартість квіткових килимів у порівнянні з геометричними (Жук, 1976, с. 32).

Килими-гобелени створювали українські художники у співпраці з майстрами народної творчості радянської держави за повоєнний період. Географія гобеленового мистецтва в Україні у другій половині 1970-х рр. розширилась. Над їх створенням працювали майстри Закарпатської, Чернівецької, Вінницької, Херсонської, Кримської областей. З'явилися нові імена художників, які примножили досягнення гобеленового мистецтва, зокрема гобелени: «Лицарям революції», «Батьківщина моя» ялтинських художників С. Джуса і Л. Джус де тема килима вирішувалася через образи п'ятнадцяти дівчат, що символізували багатонаціональну Батьківщину (Жук, 1973, с. 74). Гобелен «Лицарям революції» відтворював постать В. Леніна, на чолі колони солдатів і матросів, а сюжетні вставки розповідали про становлення радянської держави. Гобелен «Слава Жовтню» О. Прокопенко розкривав тему через трактовані образи людей. В 1960–80-х рр. На Полтавщині перестали існувати осередки килимарства в Опішні, Нових Санжарах, Полтаві, крім Решетилівки.

Після здобуття незалежності Україною у 1991 р. занепад килимарства продовжився. 21 червня 2001 р. Президент України Л. Кучма підписав Закон України «Про народні художні промисли» (Товстуха, 2002, с. 92), згідно з яким охорона, відродження, збереження і розвиток народних художніх промислів є обов'язком держави Україна. Концепція Державної програми відродження народних художніх промислів на 2006–2010 рр. стала одним із заходів державної підтримки килимарського промислу. Із метою підвищення ефективності державного управління у сфері збереження осередків творчості народних майстрів Президент України В. Ющенко підписав Указ від 6 червня 2006 р. «Про заходи з відродження традиційного народного мистецтва та народних художніх промислів в Україні» (Полікарпов, 2006, с. 91). Сьогодні відроджуються регіональні осередки народного мистецтва на Полтавщині, серед яких – Решетилівська професійно-технічна майстерня, яка виготовляє витвори мистецтва: килими, налавники, верети, доріжки, гобелени. У наш час посилюється зв'язок килима-гобелена з архітектурою. В ансамблі з виробами декоративно-прикладного мистецтва він займає центральне місце в інтер'єрах громадських споруд – палаців культури, клубів, готелів, будинків відпочинку, концертних залах, обрядових та інших приміщень українського міста й села.

Килимарі Полтавського краю в 1990-х рр. створювали сюжетно-тематичні гобелени, в композиціях яких поряд із квітковими мотивами застосовувалися елементи селянського життя й побуту, портретні зображення, емблематика (Федорчук, Бабенко, 1999). Творчі здобутки Н. Бабенко, Л. Товстухи зробили їхні постаті найяскравішими серед майстрів народного мистецтва, зокрема килимарського промислу, а їхні вироби презентували Україну на міжнародному рівні. О. О. Бабенко,

С. В. Вакуленко, В. М. Кріль, Є. І. Пілюгін, П. П. Шевчук, О. та О. Левадні – майстри народної творчості, члени Національної спілки майстрів народного мистецтва України, які продовжують виготовляти гобелени на Полтавщині (Кобилінська, 2000).

Отже, єдиним центром килимарства, осередком гобеленового мистецтва Полтавського краю залишилася Решетилівка. Решетилівські гобелени виготовляються різноманітними за композицією і колоритом тканого виробу. Колорит візерунків будувався на м'яких тональних переходах коричнево-зеленуватих, вишневих, червоних та жовтих тонів, що поєднувалися з вишукано пастельними вохристими, сірувато-голубими та сніжно-білими барвами Гобелени, виконані решетилівськими майстрами, відзначаються як мистецькою так і технічною довершеністю.

Джерела та література

1. Галян Г. Про колекцію килимів у зібранні музеїв Полтавського Губернського земства. *Титульний етнос: здобутки, втрати*: зб. статей. Полтава; Опішне, 2002. С. 99–102.
2. Жук А. Визначний осередок народних художніх промислів. *Образотворче мистецтво*. 1976. № 1. С. 30–33.
3. Жук А. Решетилівські майстри гобелена. *Народна творчість і етнографія*. 1986. № 6. С. 66–69.
4. Жук А. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.). Київ, 1966. 149 с.
5. Жук А. Український радянський килим. Київ, 1973. 163 с.
6. Запаско Я. Українське народне килимарство. Київ, 1973. 111 с.
7. Калязін Ю. До ювілею Решетилівського художнього професійно-технічного училища. *Історична пам'ять*. 1998. № 1. С. 210–212.
8. Кобилінська Н. Килими Полтавщини. *Народне мистецтво*. 2000. № 3/4. С. 18–20.
9. Кусько Г. Біля джерела українського килима-гобелена. *Жовтень*. 1985. № 11. С. 25–31.
10. Луценко О. Гектари решетилівського килиму. *Край*. 2003. № 21. С. 16–17.
11. Малик М. Решетилівське килимарство. *Край*. 2004. № 5. С. 18.
12. Нечипоренко С. Декоративні тканини та килими України. Київ, 2005. 432 с.
13. Полікарпов І. Килими та килимові вироби. Київ, 2006. 112 с.
14. Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини. Полтава, 1928. 16 с.
15. Сибіберт І. Сучасний решетилівський килим. *Образотворче мистецтво*. 1999. № 7. С. 23–25.
16. Сокальський С. Слова про мистецтво і майстрів Решетилівки. *Решетилівський вісник*. 1997. 6 верес. С. 2–5.
17. Стельмашук Г. Виготовлення килима. *Народні художні промисли УРСР*. 1986. № 5. С. 21–23.
18. Супрун Т. З історії килимарства на Полтавщині. *Край*. 2007. № 39. С. 20–21.
19. Тесленко І. Килим – це під ногами шаха, а гобелен – це над королівською короною. *Україна молода*. 1998. 18 черв. С. 8–10.
20. Товстуха Л. Сучасний стан Полтавсько-Решетилівського килима і його перспективи. *Українська керамологія*: нац. наук. щорічник. Опішне, 2002. Кн. 2. С. 90–92.

21. Український килим: генеза, іконографія, стилістика : тези і резюме доп. конф., 10-11 квітня. 1998 р. / автор концеп. і конф. Т. Кара-Васильєва ; ПАНУ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, Держ. музей українського народно-прикладного мистецтва. Київ, 1998. 92 с.
22. Федорчук О., Бабенко Н. На ниві полтавського килимарства. *Народне мистецтво*. 1999. № 3/4. С. 52–53.
23. Шевчук П. Історичний розвиток та традиції решетилівського килимарства. *Решетилівський вісник*. 2001. 10 серп. С. 3–4.
24. Щепотьєва М. Проблеми композиції в орнаменті українського килима (за зб. Харків. музею укр. мистецтва). [Б. м.] : [Б. в.], [б. р.]. 212 с.
25. Щербаківський Д. Український килим. *Народне мистецтво*. 1998. № 1/2. С. 34–41.

УДК 069.51:[27-526.62:391.984]:746]:908(477.53)

Марія Пісцова
(Полтава)

ПОБУТУВАННЯ РУШНИКІВ-БОЖНИКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ (з музейних надходжень)

У статті висвітлюються композиційно-орнаментальні та функціональні особливості побутування рушників-божників на Полтавщині.

Ключові слова: рушник, божник, покуть, музей, орнамент, композиція, колекція, Полтавщина.

The article highlights the compositional, ornamental and functional features of towels for icons in the Poltava Region.

Keywords: towel, towel for icons, icon corner, museum, ornament, composition, collection, Poltava Region.

Багатофункціональним елементом духовної та матеріальної культури є рушник. Під час свят та церемоній він виконує важливу символічну функцію і використовується як предмет домашнього вжитку. Цей важливий утилітарний предмет супроводжує людину все життя від народження до смерті, має багато різновидів.

За типологією за функціональним використанням до хатніх рушників належать божники. Вони могли бути святковими, буденними, постовими, вишивалися на домотканому вибіленому полотні. Традиційно центральним символом на рушнику було «дерево життя», що відображало троїстість світобудови, пізніше з'явилася багаторівнева композиція орнаменту. У заможних родинах виготовляли широкі пишні божники. Зазвичай шилися вузькі божнички (Шевченко, 1999, с. 53) у півпілки – полотно розрізалось навпіл по довжині і це єдиний вид рушника, коли посередині дозволялося зшивання. Вишивали їх червоним і білим кольором

традиційними техніками. Такі рушники – це прямокутні видовжені полотняні вироби, оздоблені вишитою мовою символів, які «промовляли» прохання до Бога. Божниками прикрашали ікони на покуті та іконостаси, виконуючи змістовне, функціональне та сакральне призначення зв'язку між земними людьми та святими у вічності (Богомолець, 2017, с. 106).

Інформаційно-знакову систему орнаментики дають можливість досліджувати музейні зібрання. Колекція рушників у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського формувалася від початку його заснування. Поповнення збірки відбувалось через збори етнографічних експедицій; закупки виготовлених виробів у земських артілях, художніх фабриках, народних майстрів у різні історичні періоди. Одним із поширених сучасних способів надходження предметів для поповнення зібрання є безкоштовна передача. Так, нещодавно Людмила Григорівна Власенко з дочкою передали чотири вишиті рушники-божники на домотканому полотні. Їх виготовила та оздобила Власенко (Скриль) Ганна Макарівна (08.04.1913–16.09.1982), яка мешкала у с. Мозоліївка у Градизькій селищній громаді Кременчуцького району (раніше Глобинського р-ну). Цей населений пункт на початку ХХ століття був центром Мозоліївської волості, а наприкінці 1950-х років його перенесено у північно-східному напрямку у зв'язку з утворенням Кременчуцького водосховища. Від старого села лишилась одна вулиця. Тепер с. Мозоліївка розташоване на березі Кременчуцького водосховища. Ці зрушення вплинули на життя його мешканців. Доля Ганни Макарівни була важкою, але наповненою життєдайним змістом. Вона – мати трьох синів, виховувала їх самотужки, бо залишилася вдовою у роки Другої світової війни. Її чоловік – Власенко А. І. був призваний до війська і зник безвісти. Турбота про дітей і любов до життя не давали жінці опускати руки. Вона все упорядковувала, а також власноруч ткала полотно і вишивала, зокрема виготовила і рушники для православних ікон, які через багато десятиліть були передані до нашого музею на зберігання.

Рушники-божники з нових надходжень датуються I половиною ХХ століття, в орнаментальній композиції поєднують «брокарівські» мотиви, вишиті хрестиком червоно-чорними барвами, і традиційні ажурні білі, вишиті традиційними техніками: мережкою та вирізуванням. Так оздоблений рушник (ПКМВК 97384, Тк 7820), який складається із чергування червоних смуг із закомпонованими колами та ромбами, вишитих хрестиком червоним кольором і білих поясів із ромбами з «променями», хрестами та безкінечником, вишитих вирізуванням білим кольором. Рельєфні ряди увиразнюють орнаментальну композицію. Виріб викінчений широким зубчастим плетивом гачком з простим геометричним узором.

Інший рушник (ПКМВК 97387, Тк 7823) має дворівневу композицію, декорований лаконічно, можемо припустити, що він прикрашав оселю під час посту, вишитий рослинно-геометризованим орнаментом. Полотно заткане поперечними вузькими червоними смугами. Верхній ярус – рослинно-квіткава гірлянда з крупними стилізованими квітами, подібними до пальмет, з чітко відділеними пелюстками червоного кольору та маленькими жовтими квітами на відгалужених пагонах на стеблах, із дрібним листям чорного кольору, вишита хрестиком. Нижній ярус – внутрішня облямівка: на округлих завитках червоного кольору розміщені чітко виражені три тригілкові «дерева (квітки) життя» вершинами донизу. Між ними – схематично окреслені посудини, які нагадують потири, зі скісними хрестами угорі. Церковні чаші – «чаші благословення, порятунку, страждання» є прообразом вишитих вазонів (Деремешко, 2021, с. 616). Виріб декорований по поперечному краї подвійним прутиком, викінчений густим плетивом гачком з квітковим орнаментом білого кольору.

З інформаційною метою вишивались буквено-числові композиції, які мали дохристиянську та християнську символіку в орнаментальній мові рушника. Кожний зображений письмовий літерний чи числовий знак ніс у собі певну закодовану інформацію. У верхньому поясі орнаменту переданого рушника, між пагонами з полуницями, направленими назовні, вишиті літери: «А», «Д», по одній з різних боків (ПКМВК 97385, Тк 7821). Кирилична літера «А» відповідає цифрі «1» і означає щось важливе, певну подію, яка була головною, визначальною в родині вишивальниці (Деремешко, 2021, с. 616). На рушнику літера «А» накладається на образ, що нагадує «орослинений» явір, один з найбільш ранніх християнських символів. Нижче розміщені дві пишні гірлянди зі стилізованими трояндами, вишитими хрестиком у червоно-чорній гамі. Їх розмежовує широка смуга геометричного узору, виконаного мережкою білим кольором. Змережана і зовнішня зубчаста кайма з квітковим орнаментом, що надає виробу ошатності та вишуканості.

Святковим є і комбінований наобразник з рослинно-геометричним узором (ПКМВК 97386, Тк 7822). Привертає увагу середній ярус – густа широка орнаментальна смуга зі звивистою гірляндою з гронами ягід, вишитих мережкою білим кольором. Верхній і нижній яруси, обрамлені зубчастими червоними поясками, мають натуралістичне зображення ряду квітів фуксій, виконаних рахунковою технікою хрестиком червоним кольором. Ритмічне повторення рослини у ряді підкреслює цілісність та єдність композиції. Розмежовують яруси вузькі смуги із закомпонованими зірочками-сніжинками червоного кольору, а розсипний хрестик увиразнює рельєфність геометричних мотивів. Виріб викінчений ажурним плетивом гачком білим кольором з простим ромбічним орнаментом.

Загалом рушник на іконі, окрім естетичної функції, був певним зв'язком з «вишнім світом», безкровною жертвою, гарантією захисту та символом уваги святих до проблем людини та її родини. Тому він трансформувався в магічний оберіг, який захищав від усього лихого.

Вишиті божники з орнаментальною символікою, отримані від свідомих мешканців Полтавщини, поповнили і збагатили музейну збірку та через смислове навантаження зафіксували важливі сторінки полотняного літопису роду, села, регіону, країни.

Джерела та література

1. Шевченко Є. Українська народна тканина. Київ: Артанія, 1999. 416 с.
2. Богомолець О. Рушник як сакральний символ української культури. *Культурологічна думка*. 2017. № 11. С. 102–111.
3. Деремешко А. Арабески українських рушникових орнаментів. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2021»: *XXIII Всеукраїнська наукова конференція молодих учених / заг. ред. О. В. Черевко*. С. 615–616. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/5438/> (дата звернення: 27.03.2024).

УДК 821/09(477)(092)ГОРЛЕНКО

Євгенія Стороха
(Полтава)

ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО І ПОЛТАВА

У статті розглядаються зв'язки В. П. Горленка з Полтавою та письменником Панасом Мирним, прослідковується увага дослідника до постаті І. П. Котляревського у сенсі вивчення його рукописної спадщини, участь у справі підготовки до відкриття пам'ятника поету у рідному місті.

Ключові слова: українська народність, рукописний архів І. П. Котляревського, пам'ятник, видання «Енеїди».

The article examines Horlenko's connections with Poltava and the writer Panas Myrnyi, traces the researcher's attention to the figure of I. Kotliarevskyi in terms of studying his manuscript heritage, and his participation in preparations for the unveiling of the monument to the poet in his hometown.

Keywords: Ukrainian nation, manuscript archive of I. P. Kotliarevsky, monument, edition of the Aeneid.

«Вообще я – изломанный, искалеченный, «понівечений» плод истории, обломок дворянства, с некоторыми сносными, но и с многими несносными его сторонами. Я трагически сознаю все это...» [1, с. 103] Так сказав сам про себе дослідник-етнограф, історик мистецтва і наш земляк Василь Петрович Горленко. Незважаючи на гіркі висновки, його постать та невтомна праця на

користь України і українства заслуговують на увагу, доброзичливу прихильність та серйозне вивчення.

Він – нащадок того самого дуже відомого козацько-старшинського роду Горленків, до якого належали два прилуцьких полковники (Лазар та Дмитро Горленки), полтавський полковник Андрій Горленко, святий Йоасаф Білгородський (Іоаким Горленко), котрий декілька років був ігуменом Мгарського монастиря. Віддаленим родичем Василя Горленка про материнській лінії був класик української літератури Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Майбутній письменник народився 13 березня 1853 р. у заможній панській родині і був останнім спадкоємцем прилуцької Ярошівки, що належала до Полтавської губернії (тепер с. Українське Талалаївського р-ну Чернігівської обл.). У Василя були дві старші сестри – Софія та Ольга, котрі успішно закінчили Полтавський Інститут шляхетних панянок. Він теж розпочав навчання у Полтавській гімназії, продовжив у Ніжинському ліцеї. Далі була Франція, навчання у Сорбонні. Сучасники писали, що він володів французькою мовою не гірше за самих французів.

Повернувшись до рідної Ярошівки на поч. 80-х рр. ХІХ ст., він з головою поринув у ті заняття, що стали головною справою його життя, – студії з української літератури, мистецтва та етнографії. Причому наразі ніхто з певністю не зможе пояснити, під чий впливом прокинувся у вихованця Сорбонни потужний інтерес до вивчення української народності. Починаючи із 1882 р., відтоді як був заснований часопис «Кіевская Старина», Василь Петрович став одним з найактивніших його співробітників і дописувачів. При цьому його етнографічні розвідки базувались не на книжковому досвіді, а на живих враженнях від реальних подорожей, які він здійснював. Знайомство і спілкування з М. І. Костомаровим, а пізніше і дві спільні подорож допомогли молодому, енергійному Василю Горленкові знайти правильні орієнтири у його праці. Він об'їздив всю центральну Україну, збираючи пісенний доробок кобзарів і лірників, наважив до цієї справи тоді ще зовсім молодого художника Порфирія Мартиновича. У листі до В. П. Горленка від 20.09.1886 р. із Костянтинограда П. Мартинович дає дивовижно точну замальовку зустрічі з кобзарем: «Идя в Полтаве по Александровской улице, смотрю по другой стороне улицы скоренько идет кобзарь и кобза возле боку болтается; мне показалось не Холодный ли и вдогонку сейчас пустился. Догоняю, рассматриваю, оказывается он. Но только больше опустил на лице, чем я его прежде видел... Какой-то хохол пожертвовал ему штаны очень широкие ... и сапоги рыжие покроя городского. На голове старый-престарый рванный картуз и в правой руке высокая палка хорошо

обточенная; с правого боку и бандура тилипається, а с левого боку сумка с кусками. Ведет его обрюзглый парубок-поводырь с красным лицом, похож больше на городского поводыря, чем на сельского, в чумарке, штаны широкие навывпуск, одна калоша распорона. Они почти рысью по Александровской куда-то бежали. Я повел его к знакомым гимназистам. Там просил его петь Азовских братьев и Алексея Поповича, потом повел к себе на квартиру. Дорогою он говорил, что когда-то знал песни про Бендеберю и Дивки Бранки и Самарских трех братьев. Я его у себя на квартире просил продиктовать еще Коновченка, так как он в Лютенках не вспомнил очень значительного места» [2, с. 21-22]. Це дуже красномовне свідчення про те як працювали українські етнографи більше ста літ тому.

Василь Петрович товаришував з Опанасом Сластьоном, Марією Заньковецькою, Тобілевичами, Миколою Лисенком, Василем Кричевським, з братами Рудченками, залишив чудові літературно-критичні рецензії на твори нашого великого українського романіста Панаса Мирного. Листування В. П. Горленка з Панасом Мирним, П. Мартиновичем, Ганною Барвінок взагалі може розглядатись як джерелознавча база для вивчення історії розвитку української культури. Любов всього його життя – художник Володимир Боровиковський. Над книгою про нього Василь Горленко працював до останніх днів, але не встиг її завершити.

Повернувшись із Франції на батьківщину, В. П. Горленко часто буває у Полтаві: по-перше, на початку 80-х рр. XIX ст. він брав активну участь у діяльності губернського земства, по-друге, вирішувати важливі управлінські та фінансові питання власного маєтку (В. П. отримав у спадок 400 десятин землі і був далеко небідною людиною) треба було в адміністративних та банкових установах Полтави. Врешті-решт тут жили його двоюрідні брати та сестра по матері Марії Яківні Мамчич – Павло, Борис, Сергій, Володимир та Людмила Бобровські, з якими у Василя Петровича завжди були по-родинному теплі стосунки. «Все они большие мне приятели» [3, с. 83], – пише він Панасу Мирному 14.06.1901 р. До речі, про останніх: всі четверо хлопців Бобровських закінчили Полтавський кадетський корпус, три із них стали полковниками, а Борис генералом і перебували на високих військових посадах. Це саме вони збудували у Нижніх Млинах власним коштом Святогеоргіївський храм. Павло Павлович Бобровський відомий як один фондоутворювачів колекції музею Полтавського земства. Завершуючи тему родинних зв'язків Василя Петровича, варто зазначити, що серед його кузенів були миргородські землевласники і поміщики князі Ратієви, – родичі по Варварі Яківні Мамчич, рідній

сестрі матері Горленка. Був випадок, коли він просив Панаса Мирного замінити прізвище одного з героїв оповідання «На пастівнику» (Ратієва) на якесь інше, бо герой малосимпатичний і двоюрідні брати будуть у відчаї.

Василь Петрович був людиною мало пристосованою до ведення господарських та майнових справ. Цього він не вмів та й не хотів. Але мусив. Його постійно обходили, а то й просто дурили, користуючись непрактичністю цієї винятково чесної і порядної людини. Він опинився в боргах у банків і постійно звертався за допомогою до Панаса Мирного. Деяке уявлення про його вдачу маємо у рядках з листа до Панаса Мирного від 26.06.1901 р.: «Недоволен за то я на себя, возымел несчастную мысль послушать знакомых и притащить из Петербурга некую чухонку Мари в качестве кухарки-домоводки. Она сразу вступила в борьбу с малороссами и т.к. я, конечно, всегда на стороне малороссов, то можете судить что выходит? Чухонка страшно жалуется на то, что ей жарко, а еще чаще – что ей скучно! Каково положение – быть обязанным занимать разговорами свою кухарку, чтоб доставить ей развлечение?!» [4, с. 84].

Опинившись у крайній матеріальній скруті, 1899 р. Василь Петрович рушає до Петербурга і береться за журналістську роботу – пише літературно-мистецькі рецензії у дуже популярній газеті «Новое время». Йому й платили непогано, але задавлені немалі борги на давали вільно дихати. «Мученик жизни... и банка», – говорить він сам про себе. На цей час В. П. Горленко вже був автором двох збірок – «Південноруські нариси і портрети» (Київ, 1898 р.), «Українські бувальщини» (Санкт-Петербург, 1899 р.). Він приїздив 1901 р. на Полтавщину з метою працювати над альбомом «Гоголь на родине», що мав з'явитись до 50-ліття з дня смерті М. В. Гоголя, і написав до нього передмову.

Початок творчої праці В. Горленка пов'язаний з іменем І. П. Котляревського. На поч. 1880-х рр. В. Горленко працює і в Петербурзі, пишучи для кількох періодичних видань, у т. ч. для газети «Голос». У імперській столиці він шукає по бібліотеках матеріали, пов'язані з Україною. Зокрема йому вдається натрапити на папери І. П. Котляревського в Імператорській Публічній бібліотеці, які передав туди дійсний статський радник О. В. Терещенко 1858 року. Кількома роками пізніше О. В. Терещенко у статті про І. Котляревського, опублікованій у другому числі журналу «Основа» за 1861 р., перерахував основні рукописи письменника та інші документи, які були в його архіві. Як виявилось значно пізніше, О. Терещенко передав до Публічної бібліотеки не всі рукописні матеріали з архіву І. Котляревського,

дещо залишивши у себе, можливо, для підготовки праці про поета-полтавця. Невідомо коли точно, О. В. Терещенко передав ці матеріали до бібліотеки Харківського університету, ніяк не зафіксувавши і не оприлюднивши цей факт. Це дало підставу В. П. Горленку вважати, що частина рукописів, згадуваних О. Терещенком, безслідно зникла.

У журналі «Киевская Старина» (1886 р., т. 6, кн. 5) він опублікував досить велику статтю «Из бумаг И. П. Котляревского», де подав відомості про архів письменника, опублікував листи поета до кн. Я. І. Лобанова-Ростовського 1812 та 1813 рр., до кн. М. Г. Рєпніна 1820 р., М. Мельгунова 1828 р., Д. Бантиш-Каменського 1829 р., О. Сомова 1830 р. Суть повідомлення Горленка полягала в тому, що ряд матеріалів архіву поета, описаних у статті О. В. Терещенка («Основа», 1861 р. т. 2), треба вважати втраченими, бо їх немає на зберіганні у Петербурзькій публічній бібліотеці, де зосереджено весь рукописний фонд автора «Енеїди».

Заради справедливості треба зазначити, що близько трьох десятиліть у середовищі науковців дотримувались думки В. П. Горленка про втрату документів Івана Котляревського. Її спростував Всеволод Срезневський, віднайшовши у бібліотеці Харківського університету ту частину рукописів, що вважалась втраченою, та опублікувавши їх.

У газеті «Северная пчела» за 1863 р. Василь Петрович натрапляє на оповідання «Перша любов Котляревського». Вивчивши його дуже уважно, В. Горленко висловив свої міркування у листі до редактора часопису «Київська Старовина» Феофана Гавриловича Лебединцева. Він дотримується думки про те, що як факт біографії оповідка ця малоймовірна і не підкріплена свідченнями сучасників, але може слугувати матеріалом для чудового драматичного твору.

Листи В. П. Горленка до Панаса Мирного охоплюють період від 12 серпня 1883 р. до 28.12.1906 р. Листування з письменником обумовлювало і його тематику. Найчастіше йшлося про твори самого Панаса Мирного: публікацію написаних і написання нових. В. П. Горленко відверто оцінював їх, часом дуже критично. Ця тема тісно була пов'язана з метою українського театру, його репертуару, особливо, коли його перебування у Петербурзі збігалось з гастролями українських труп. Звідти ж він писав і про Шевченківські вечори, що відбувались у столиці.

Окремим сюжетом можна виділити нагадування, прохання, спонукання до завершення роману «Повія», який В. П. Горленко вважав чи не найкращим твором в усій творчості письменника і в українській літературі взагалі. У листах можна знайти багато персональних характеристик письменникам, музикантам акторам.

Як ніхто інший, Панас Мирний був залучений до обговорення та вирішення господарсько-фінансових проблем Горленка по маєтку.

Василь Петрович виявляв серйозний інтерес також до спорудження пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. «Я не только знаю о том, что делается в Полтаве по поводу памятника Котляревскому и Музея, но даже писал об этом и сие писание на днях должно быть в “Полтавских Ведомостях”» [5, с. 39], – повідомляє Василь Петрович Панасу Мирному 09.05.1897 р. А через півтора місяці, у листі від 21.06.1897 р., він відверто висловлює думки, з котрими важко погодитись нашому сучаснику: «Разом с этим письмом посылаю фельетон в “Полтавских ведомостях” о памятнике Котляревскому, вызванный Вашим письмом. Вероятно, он напечатан будет на днях, из него увидите более обстоятельные ответы на некоторые Ваши вопросы. Я не жду многого от Позена. Он дилетант и мелок. Он имеет ту цену, что местный и должен бы работать с любовью, но едва ли у него хватит пороку. “Энеиду” как чтение я сам не уважаю, об историческом же значении говорить нечего. Как ни мудри, а для надписи кажется лучше два начальные стиха “Эней був парубок...” и т.д. Против “Москаля” я решительно вооружаюсь и не из малороссийского патриотизма, а ... опять см. Статью. А кстати, знаете ли, что у Котляревского есть русское стихотворение (переводы з Сафо) и даже напечатанное! Но я молчу, конечно, об этом и надо молчать!» [6, с. 41-42].

У подальшому листуванні тема текстів на пам'ятнику розвивається. 08.11.1897 р. Василь Петрович дає замітки, що виявляють справді велику чутливість до слова: «На счет надписей на памятнике Котляревскому имею сказать кое-что. В первой надписи я не одобряю “кобзаревы”. Это не верно и не точно, т.к. это слово не означает поэт, а ясно относится только к музыканту – певцу дум. Не лучше ли письменникови или что-нибудь в этом роде. Кобзарей до Котляревского было много, были и при нем, и Шевченко в названии своей книги взял это слово не в смысле поэт, а в смысле репертуар поэта. Во 2-ой надписи я не одобряю слов талановитого, и, я думаю, сам Позен не согласится на постановку его. Идет ли хвалить автора на собственном его произведении... Я не знаю даже, в каком смысле употреблено слово мастак в этой же надписи. Если в смысле мастера-искусника, то тоже оно лишнее. Вот мое мнение. Остальное все хорошо... Цитата из “Наталки” политично-подходящая» [7, с. 44-45].

Все, що було пов'язане із підготовкою до відкриття пам'ятника жваво обговорювалось. Панас Якович інформував Василя Петровича про розвиток ситуації у Полтаві. Очікувалось, що до 100-ліття виходу в світ «Енеїди» пам'ятник поету буде відкритий. 30 жовтня того ж 1897 р. із Ярошівки Горленко пише Панасу Мирному:

«Конечно, с большим любопытством прочел Ваше сообщение... о прениях о памятнике Котляревскому. Во многом Позен прав и кое-что из своего заключения я беру назад (напр., он прав, что на маленький барельеф нельзя поставить шесть лиц “Наталки”). Что до сценки из “Энеиды” – то разницы касательно ее в наших предположениях немного (я решительно отказываюсь видеть в “Энеиде” какую-то идею протеста. Далась им эта идея, суют везде, где уж попало). Уступаю ему и “Музу”, хотя не во имя ее аллегоричности (уж слишком понятной всякому), но “Москаля” решительно не могу одобрить. Если уж давать сценки на все сочинения Котляревского, то почему не ставить чего-нибудь и на “Оду до князя Куракина”? Позен очень милый человек и давай Бог ему всякого успеха, – не был бы он только м елковат в своей работе, т.к. он скульптор-жанрист, а эта вещь требует большого размаха. Все же памятник будет – это главное!» [8, с. 48] Як бачимо, Василь Петрович був у серйозних питаннях людиною принциповою і обстоював власні переконання.

Він був присутній на урочистостях з нагоди відкриття пам’ятника Котляревському і, як він сам пише Панасу Мирному 7 вересня 1903 р., «... вынес сильнейшее впечатление от полтавских торжеств, да иначе и быть не могло, это было что-то совсем особенное и захватывающее... Полтава выдвинулась на передний план – заслужила общую признательность... Памятник очень мил, все было прекрасно и выставка вышла преинтересной» [9, с. 86]. Василь Петрович зажди був настільки далеким від політики, що навіть не помітив і майже не надав значення тій події, що обурила українську громаду на святах, – забороні виголошувати вітання українською мовою. Мусив пізніше по-своєму виправдовуватись перед Панасом Мирним. Його вересневі репортажі 1903 р. у петербурзькій газеті «Новое время» про полтавське свято і сьогодні складають інтерес для дослідників. До речі, В. Горленко був єдиним журналістом, котрий написав про те, що на святі був присутній скульптор Л. В. Позен і йому урочисто вручена пам’ятна золота медаль.

У листуванні Василя Горленка зустрічаємо чимало дуже неоднозначних оцінок творчості відомих літераторів, композиторів, художників:

– «Франко – очень плохой поэт. Говорят, прислал очень недурную повесть в “Киевскую Старину”» [10, с. 27].

– «Я почитатель Лысенка, но не безусловный... У него талант, милый, но средних размеров и необширного полет. К несчастью, он не Глинка (т.е. не создает сразу, как тот, творческой национальной музыки), но будем счастливы и тем, что у нас в музыкальной области

есть это милое и несомненное дарованье и художественное и общественное значение которого очень и очень велико» [11, с. 40].

– «Вот Мясоедов – живет в Полтаве долгие годы, а рисует все какие-то кацапские онучи... художника делает не меньше всего лишь рисовать, но общий порыв и влечение духа, которое направляет его в ту или другую сторону» [12, с. 67].

Ці думки, висловлені у дружньому листуванні з близькою людиною, на нашу думку, не становлять якоїсь непростої образи носієві іншого таланту чи обдарування: у них чіткіше, ніж будь-де, виявляє себе художньо-естетична позиція автора. А він був, треба розуміти, дуже вимогливою, глибокою і масштабно мислячою людиною.

15-22 серпня 1905 р. у Катеринославі проходив XIII Археологічний з'їзд, де мав бути Горленко як кореспондент газети «Новое время». Це була значна наукова та культурна подія, де мала бути влаштована виставка українських старожитностей та надрукований її каталог. Із листування В. Горленка з Д. Яворницьким відомо, що на в експозицію виставки Василь Петрович планував передати із власної збірки такі раритети:

- портрет гетьмана І. С. Мазепи;
- підсвічник 1737 р.;
- дві гравюри худ. В. Боровиківського;
- кілька рукописних збірників Київської академії;
- перше видання «Енеїди» І. П. Котляревського 1798 р.;
- ода-брошура, піднесена Київською Академією кн. О. К. Разумовському.

Проте із подальших подій випливає, що скоріш за все на Археологічному з'їзді Горленко не був через свої господарські негаразди. Із вищезазначених унікальних старожитностей нас, звісно, найбільше цікавить доля першого видання «Енеїди», але, на жаль, про неї не чути.

У останні роки життя Василь Петрович часто хворів, а 1906 р. занедужав на дуже небезпечну хворобу, подолати яку не зміг. Його й поховали спочатку у Петербурзі, а пізніше родичі перевезли його прах до рідної Ярошівки.

Джерела та література

1. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К.: друкарня Української Академії Наук, 1928. С. 103.
2. Лист П. Д. Мартиновича до В. П. Горленка від 20.09.1886 р. *Народна творчість і етнографія*. 2006, №5. С. 21–22.
3. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К.: Друкарня Української Академії Наук, 1928. С. 83.

Денис Шейко
(Полтава)

НАВЧАННЯ ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО У ХАРКІВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (1896–1901 РР.)

Зроблено аналіз наявних джерел та академічної літератури стосовно навчання Гната Стеллецького у Харківській духовній семінарії в 1896–1901 рр. Окреслено стан розробки досліджуваної теми. На основі доступних джерел здійснено спробу реконструювати період навчання Гната Стеллецького у Харківській духовній семінарії у 1896–1901 рр. Охарактеризовано цілі навчання у семінарії; методики викладання та виховання студентів; умови проживання студентів; набір дисциплін, котрі вивчаються на усіх 6-ти навчальних курсах. Представлено дані про успішність Г. Стеллецького у навчанні.

Ключові слова: Гнат Стеллецький, Харківська духовна семінарія, Харківська губернія, духовна освіта, Православна церква.

An analysis of the available sources and academic literature related to the studies of Hnat Stelletsnyi at the Kharkiv Theological Seminary in 1896–1901 was made. The state of development of the researched topic was outlined. On the basis of available sources, an attempt was made to reconstruct the period of study of Hnat Stelletsnyi at the Kharkiv Theological Seminary in 1896–1901. The goals of studying at the seminary were characterized; methods of teaching and education of students; living conditions of students; a set of disciplines that are studied in all 6 educational courses. Data on H. Stelletsnyi's success in studies are presented.

Keywords: Hnat Stelletsnyi, Kharkiv Theological Seminary, Kharkiv Governorate, spiritual education, Orthodox Church.

Гнат Стеллецький є тим дослідником, котрий пособі залишив більше питань, ніж відповідей. Його життя не піддається короткій характеристиці, а його багатоманітна, активна діяльність складно ділиться на періоди. Наукові інтереси Г. Стеллецького були вельми широкими: його доробок у сфері спелеології, спелестології, археології, історії та музейництва досі всебічно не вивчений та не осмислений. І майже невідомим залишається ранній період його життя, котрий перебуває в тіні пізніших періодів. Перші 27 років, здається, мали зовсім інший вектор руху, що змінився в ключовий період життя дослідника – перебування в Палестині (1905–1907 рр.). Це дослідження присвячене недослідженому періодові навчання Г. Стеллецького у Харківській духовній семінарії (далі – ХДС) у 1896–1901 рр.

Народився Г. Стеллецький 03.02.1878 р. у селі Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Батько, Яків Стеллецький, був священником та сільським вчителем (Ванцак, Супруненко, 1995, с. 72-73). За іншою версією, Яків Стеллецький був псаломщиком: він читав богослужбові книги в храмі, співав на клиросі, допомагав священнику у проведенні богослужіння, вів храмову

документацію та метричні книги тощо (Сапонов, 2016, с. 614). Матір, Ульяна Стеллецька (у дівочтві Шульгіна), була донькою священника (Сапонов, 2016, с. 614). Отже, Гнат Стеллецький походив з сім'ї, що була якнайтісніше пов'язана із Православною церквою. Цей момент викликає особливий інтерес, оскільки наявний цілий корпус автобіографічних текстів написаних рукою Г. Стеллецького, у яких відомості про батьків відрізняються. Ця тема потребує подальшого вивчення.

У 1980 році сім'я Г. Стеллецького переїжджає до с. Балаклія Харківської губернії. На той час йому було 2 роки. До початку 1890-х рр. про життя Г. Стеллецького поки що достеменно нічого не відомо. У 1892–1896 рр. він здобуває початкову освіту у Харківському духовному училищі (Сапонов, 2016, с. 614). Харківське духовне училище було початковою школою при Харківській духовній семінарії. Тобто Г. Стеллецький провчився у Харківському духовному училищі 4 роки (з своїх 14 до 18 років).

У 1896–1901 рр. він отримує освіту у Харківській духовній семінарії (Сапонов, 2016, с. 614). Тобто Г. Стеллецький у Харківській духовній семінарії навчався 5 років (з своїх 18 до 23 років).

Джерельна база по цьому періодові життя Г. Стеллецького вкрай обмежена. Ми можемо у загальних рисах схарактеризувати життя учнів ХДС, оскільки воно частково було регламентоване документом, що відомий як *«Уставы и штаты духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 14 мая 1867 года.»*. Із 1867 і до приходу більшовиків усі семінарії керувалися цим уставом (Твердохліб, 2021, с. 123).

«Уставы...» характеризують семінарію як *«учебно-воспитательное заведение для приготовления юношества к служению Православной Церкви»* (Уставы и штаты духовных семинарий..., §1). Метою діяльності семінарії визначається: *«образовать просвещенных священнослужителей.»* (Уставы и штаты духовных семинарий..., §126). Отже, ми можемо стверджувати те, що Г. Стеллецький вчився саме на священнослужителя. Хоч після закінчення семінарії й можна було б займати посаду світського вчителя, проте перехід на «світську службу» не вітався, і був скоріш другорядним варіантом продовжити кар'єру.

Приймали до семінарії юнаків православного віросповідання незалежно від їхнього стану (Уставы и штаты духовных семинарий..., §6). Плата за навчання з учнів не бралася (Уставы и штаты духовных семинарий..., §9). Термін навчання – 6 років (Уставы и штаты духовных семинарий..., §11). Кожен навчальний рік був окремим курсом; на всі курси, крім останнього VI, можна було вступити оминувши попередні, за умови наявності відповідної інтелектуальної підготовки, гарних особистих якостей та репутації, а ще – відповідного

віку (Уставы и штаты духовных семинарий..., §120). На I курс навчання приймалися учні від 11 до 16 років (Уставы и штаты духовных семинарий..., §121). Для навчання на V курсі учневі треба було бути старше 18 років (Уставы и штаты духовных семинарий..., §122).

Процедура прийому на навчання до семінарії мала декілька етапів. Для початку необхідно було написати на ім'я ректора прохання про прийом на навчання та докласти супровідні документи: виписку про попередню освіту, характеристику поведінки учня, виписку з метричної книги, рекомендації тощо (Уставы и штаты духовных семинарий..., §117, §118). Потенційних учнів оглядав семінарський лікар, котрий приймав рішення про допуск учня до навчання у семінарії (Уставы и штаты духовных семинарий..., §119). Подальша доля учнів залежала від того, яким чином вони проявлять себе на екзамені перед викладачами (Уставы и штаты духовных семинарий..., §123, §124). Безумовно, Гнат Стеллецький пройшов подібний шлях задля вступу у ХДС. Будучи сином осіб, котрі були тісно пов'язані із Православною церквою, маючи предків, котрі були особами духовного сану, вчилися у цій же семінарії, а тому були вкорінені у священницьке середовище; враховуючи все це можна припустити, що вектор освіти Г. Стеллецького був визначений заздалегіть його родовими традиціями.

Оскільки Г. Стеллецький навчався в семінарії 5 років, на момент вступу йому було 18 років, а за плечима у нього було Харківське духовне училище, то можна припустити, що він ступив одразу на II курс навчання. Документальних підтверджень цьому поки що не виявлено.

Студенти під час навчання в семінарії могли проживати на базі самої семінарії, у батьків чи родичів, або на зйомних квартирах (Уставы и штаты духовных семинарий..., §163). Цікаво зауважити, що проживання студентів на зйомних квартирах теж регламентувалося: житло мало бути близько до семінарії, знімати його бажано в особи духовного стану, бо в протилежному випадку до власника помешкання навідається комісія з метою перевірки умов проживання студента та перевірки власників на «...*благонадежность, в нравственном отношении.*» (Уставы и штаты духовных семинарий..., §178, §179, §180). Студенти мали слідкувати за чистотою приміщення, а керівництво семінарії мало б забезпечити їм належне освітлення, належну температуру та провітрювання кімнат, аби на «...*одну комнату учеников приходилось воздуха полторы и не менее одной кубической сажени.*» (Уставы и штаты духовных семинарий..., §169, §171, §172). Студенти мали бути забезпечені однаковим одягом в достатній кількості та відповідно до сезону (Уставы и штаты духовных семинарий..., §174, §175). Харчувалися студенти тричі на день (Уставы и штаты духовных семинарий..., §173). Фінансування

побутових потреб студентства було різним: найкращі фінансувалися державою, більшість або оплачувала свої потреби повністю чи частково за власний кошт (Устави и штаты духовных семинарий..., §164, §165, §166).

Нам невідомо де проживав Гнат Стеллецький під час навчання, нам невідомо, на яке джерело фінансування спиралася оплата його потреб. Ця тема потребує подальшого вивчення та пошуку джерел. Але, вірогідно, його умови проживання були підпорядковані цим правилам та могли мати віддалено подібний вигляд.

Опираючись на «Устави...» ми можемо назвати навчальні дисципліни та охарактеризувати методи виховання студентів. Стрижнем освітньої програми семінарії було «Глумачення Священного Писання: Старий та Новий Завіт». Вивчення Писання відбувалося усі 6 курсів, а починаючи із III курсу кількість годин на цю дисципліну збільшувалась. Наступними по важливості дисциплінами були мови: грецька, латинська та французька або німецька на вибір. Мови вивчали перші 4 курси. На вивчення грецької мови виділялося найбільше часу з-поміж усіх дисциплін семінарії: 5 уроків на тиждень. 4 уроки на тиждень вивчали латинську мову. Існувало дві окремі групи студентів, котрі вивчали або французьку, або німецьку мови: на це виділялося 2-3 уроки на тиждень. Ми припускаємо, що Г. Стеллецький був у групі із вивчення французької мови, оскільки нам достеменно відомо, що він володів саме французькою мовою (Устави и штаты духовных семинарий..., §127, Приложение к уставу духовных семинарий № 2).

Перші 2-3 курси вивчалися російська мова та історія літератури, а також історія Російської імперії та всесвітня історія. Математика: «...алгебра, геометрия, плоская тригонометрия и основания пасхалии...» – вивчалася майже на рівні із латинською мовою. Фізика та космологія, психологія, логіка, огляд філософський вчень вивчалися на певному курсі по одній дисципліні: найбільше уроків виділялося на фізику (Устави и штаты духовных семинарий..., §127, Приложение к уставу духовных семинарий № 2).

Безумовно, що значна частина освіти припадала на вивчення дисциплін, котрі мали практичне значення для діяльності священника. Переважна частина цих дисциплін вивчалася один курс: літургіка, основна теологія, догматична теологія, моральна теологія, практичне керівництво для пасторів. Два курси вивчають такі дисципліни: церковна історія та історія російської церкви, гомілетика (спеціальна риторика для проповідників), педагогіка та дидактика, читання отців церкви для пасторів на грецькій мові (в рамках цієї дисципліни читали повністю Новий Завіт грецькою мовою) (Устави и штаты духовных семинарий..., §127, Приложение к уставу духовных семинарий № 2). Крім цього, додатковими дисциплінами могли бути: вивчення івриту, гімнастики та практики іконописання (Устави и штаты духовных

семинарий..., §128, Приложение к уставу духовных семинарий № 2). Неодмінною частиною навчання у семінарії було опанування теоретичної та практичної педагогічної підготовки (Твердохліб, 2021, с. 121-122).

Отже, спираючись на «Уставы и штаты...» ми можемо припустити що саме та в якому об'ємі Г. Стеллецький вивчав у ХДС у період 1896–1901 рр. Для глибшого розуміння цього питання необхідно було б проаналізувати тогочасний стан справ у ХДС: наявність або відсутність викладачів з певних дисциплін; рівень підготовки та досвід викладачів; наявні в семінарії підручники та книги; освітні акценти тощо. Проте ця характеристика не буде повною, якщо не будуть знайдені архівні дані про безпосереднє навчання Г. Стеллецького в ХДС.

Вчилися студенти усі 7 днів на тиждень. У будні дні було 4 уроки, а на «вихідних» було 3 уроки: усі вони тривали півтори години (Уставы и штаты духовных семинарий..., §131, §132). Канікули були взимку та влітку, а вихідні дні були на свята. Студенти щонеділі відвідували та брали участь у відправленні богослужіння. Крім того, їм було предписано молитися 3 на день: зранку, увечері та перед обідом. Крім того, у неділю перед богослужінням студенти разом з учителем тлумачили Писання, богослужбові тексти чи життя святих (Уставы и штаты духовных семинарий..., §99, §100, §102).

Важливого значення у семінарії приділяли розвиткові моральності студентів, їх естетичних смаків та розвиткові тіла. Заняття музикою, малюванням чи іншими видами творчості мали розвивати естетичний смак та відволікати від грубих розваг. У кожній семінарії для фізичного розвитку тіла студентів призначався спеціальний вчитель та лікар. Під їх наглядом студенти займалися гімнастичними вправами, займалися садівництвом та «...играми, способствующими развитию сил» (Уставы и штаты духовных семинарий..., §104, §107).

Отже, вірогідно, що навчання Г. Стеллецького у ХДС, у загальних рисах, могло б виглядати саме так. Проблемами подальшої розробки теми є відсутність опублікованих архівних джерел про навчання Г. Стеллецького у ХДС; відсутність інтересу до цієї теми серед дослідників.

По закінченню семінарії найкращі студенти направляються на подальше навчання до духовних академій. У 1901 році Г. Стеллецький закінчує навчання в Харківській духовній семінарії. У списку випускників зазначено, що Гнат Стеллецький був студентом 1 розряду, і по завершенню семінарії він був спеціально направлений в Київську духовну академію (Випускники Харьковской духовной семинарии 1867, 1869–1915 гг.). Це рішення, вірогідно, було прийнято Педагогічними зборами семінарії. У 1901

році (у віці 23 років) Г. Стеллецький починає навчання у Київській духовній академії.

Отже, Г. Стеллецький – виходець з сім'ї, котра була поколіннями пов'язана із Православною церквою. Його сім'я переїжджає до селища Балаклія Зміївського повіту Харківської губернії. Згодом, майбутній дослідник, вчиться у Харківському духовному училищі (1892–1896 рр.) та Харківській духовній семінарії (1896–1901 рр.). Цей період життя Г. Стеллецького має вузьку джерельну базу та не висвітлений в академічних дослідженнях (лише спорадичні згадки). Проте потенційно цей період його життя може бути підкріплений новими джерелами, а для майбутніх дослідників є цілий ряд нерозкритих питань.

Реконструйований на основі непрямих джерел період навчання Г. Стеллецького у Харківській духовній семінарії мав би мати такий вигляд. Г. Стеллецький, спираючись на зв'язки батьків у Православній церкві та на початкову освіту з релігійним ухилом, вступає до семінарії. У семінарії він п'ять років вивчає Писання, історію християнських церков та ряд дисциплін, котрі необхідні для кар'єри священника. Крім того, він вивчає цілий ряд гуманітарних (історія, література, філософія тощо), природничих (фізика, астрономія тощо), педагогічних (філософія, гомілетика) дисциплін. Він мав би опанувати на високому рівні давньогрецьку та латинську мови, а крім того – французьку. У студентів виховували високі моральні якості, творчі здібності та естетичні смаки, а ще – розвивали фізичну складову. Якщо хоча б частина цих умов виконувалася, то Г. Стеллецький мав би отримати доволі ґрунтовну підготовку майбутнього священнослужителя. Після успішного завершення навчання у ХДС Г. Стеллецького було рекомендовано направити на навчання до Київської духовної академії.

Джерела та література

1. Ванцак Б. С., Супруненко О. Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький). Полтава, 1995. 136 с.
2. Выпускники Харьковской духовной семинарии 1867, 1869–1915 гг. URL: <http://petergen.com/bovkaloduhov/kharkovsem.html> (дата звернення: 15.02.2024).
3. Історія Харківської Духовної Семінарії / Харківська єпархія. *Харківська єпархія Української Православної Церкви*. URL: <https://www.eparchia.kharkov.ua/stat/18> (дата звернення: 02.03.2024).
4. Колибенко О.В. Українська спадщина Гната Стеллецького. *Археологія і давня історія України*. Випуск 9. Київ: ІА НАН України, 2012. С. 123–130.
5. Кукса Н., Діденко Я. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. *Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX століття*. Черкаси, 2018. С. 241–263.
6. Сапонов О. А. Стеллецький Ігнатій (Гнат) Якович. *Київська духовна академія в іменах : 1819–1924 : енциклопедія : в 2 т. Т. 2 : Л–Я*. Київ. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 614–621.

7. Соловьев В. О., Раенко Л. В. Харьков. Энциклопедический словарь: справочное пособие. Харьков: [б. и.], 2014. 1021 с.
8. Твердохліб Т. Педагогічна підготовка в Харківській духовній семінарії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Православ'я в Україні: виклики часу і історичні традиції: до 100-річчя від дня народж. Високопреосвященнішого митрополита Харків. і Богодухів. Никодима (Руснака) (1921–2011 рр.)*: зб. матеріалів Всеукр. наук-практ. конф., (м. Харків, 13 квіт. 2021 р.). Харків: ХДС, 2021. С. 121–126.
9. Уставы и штаты духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 14 мая 1867 года. *Православный портал «Азбука веры». Православный сайт.* URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/ustavy-i-shtaty-duhovnyh-seminarij-i-uchilishh-vysochajshe-utverzhdennye-14-maja-1867-goda/ (дата звернення: 30.04.2024).
10. Чоботарьова Л. В., Сидоренко О. В. Рукописи професора Г. Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею. *Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею імені Г. Я. Стеллецького (1918–2018)*. 2018. №.3. С. 33–40.

УДК 738(477.53)(092)ЗАРЕЦЬКИЙ

Людмила Овчаренко
(Опішня, Полтавська обл.)

ІВАН ЗАРЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Подано стислу інформацію про основні напрямки діяльності Івана Зарецького; доведено, що він є першим українським керамологом, який сприяв розвитку, збереженню й популяризації українського гончарства та був автором унікальної першої в Російській імперії монографії, присвяченої гончарному промислу однієї губернії; уперше звернено увагу на діяльність Івана Зарецького в якості етнопедогага й технолога.

Ключові слова: Іван Зарецький, керамолог, українська керамологія, археолог, етнопедогог, етнолог, музеолог, фотограф, Полтавське губернське земство.

The article provides brief information about the main activities of Ivan Zaretskyi; and proves that he was the first Ukrainian ceramologist who contributed to the development, preservation and popularization of Ukrainian pottery and was the author of the unique first monograph in the Russian Empire devoted to the pottery of one province; for the first time, attention is paid to the activities of Ivan Zaretskyi as an ethnopedagogue and technologist.

Keywords: Ivan Zaretskyi, ceramologist, Ukrainian ceramology, archaeologist, ethnopedagogue, ethnologist, museologist, photographer, Poltava provincial zemstvo.

Про відомого українського керамолога, музеолога, археолога, колекціонера і фотографа Івана Зарецького вже написано немало. Він був членом Московського археологічного товариства та Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії,

дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії, членом Воронежської й Оренбурзької архівних комісій, членом-кореспондентом Руського музею імператора Олександра III та Державного історичного музею СРСР, співробітником музеїв Полтави, Санкт-Петербурга, Воронежа, Оренбурга [6, с. 34]. Уся його багатогранна діяльність вказує на те, що він, очевидно, є першим українським керамологом, який став провісником появи української керамології, її першим фундатором. За визначенням теоретика цієї галузі історичної науки, доктора історичних наук, професора Олесь Пошивайла *«Керамологія означається як система наукових знань про закономірності пізнання людиною властивостей глини, їх використання для виготовлення предметів і матеріалів різноманітного призначення, роль останніх у забезпеченні людських спільнот... Предметом керамології є явища матеріальної й духовної культури людського суспільства, сформовані під впливом гончарства або втілені у виробах з глини, та новітні матеріали й вироби для різних галузей народного господарства, які можуть бути створені з неорганічних неметалевих матеріалів у майбутньому.*

Об'єктом дослідження керамології є матеріали й вироби з глини та їх роль у забезпеченні матеріальних і духовних потреб людини» [31, с. 45]. Тож перш за все необхідно з'ясувати чи було гончарство предметом наукових студій Івана Зарецького? Чи впливав вчений на його збереження, розвиток і популяризацію? Чи можемо ми його вважати першим українським керамологом?

Історіографія порушеної проблематики бере початок із 1912 року, коли про життя та діяльність Івана Антоновича Зарецького у своїй праці *«Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века»* написав Іван Павловський [28, с. 234-236]. Проте, більш активне зацікавлення науковою спадщиною Івана Зарецького виникає лише наприкінці 1980-х років. Тоді побачили світ статті Нелі Виставкіної [8; 9]. Про діяльність Івана Зарецького згадує у своїй монографії керамолог Олесь Пошивайло [29, с. 11]. Його археологічні дослідження вивчали Ірина Кулатова, Олександр Супруненко, Тетяна Варвянська, Сергій Вальчак, Кирило Фірсов [18; 16; 17; 2; 1; 20; 21; 19]. Деякі тодішні публікації частково висвітлюють діяльність Івана Зарецького в якості краєзнавця, музейника, збирача старожитностей [22; 32; 33; 24, с. 95]. Мистецтвознавець Віталій Ханко опублікував кілька енциклопедичних статей, присвячених Івану Зарецькому [35; 38; 36] й згадував про його діяльність у своїх науково-популярних публікаціях [37].

2010 року вийшов побачив світ унікальний альбом *«Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)»*, який є фундаментальною публікацією найбільшої і

найкоштовнішої у світі колекції глиняних мальованих мисок, виготовлених опішненськими гончарями другої половини ХІХ – початку ХХ століття і присвячено 150-річному ювілею від дня народження Івана Зарецького, чиїми зусиллями упродовж 1902–1910 років було зібрано цю унікальну колекцію [27]. Альбом містить кілька статей, в яких йдеться про Івана Зарецького. У їх числі публікація провідного наукового співробітника Відділу етнографії України, Білорусії та Росії Російського етнографічного музею, кандидата історичних наук Ольги Карпової [13]. Найбільш ґрунтовно і всебічно наукову діяльність Івана Зарецького вивчала старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Наталія Визір. У вище вказаному альбомі опубліковано її статтю *«Провісник української керамології»* [6]. Тоді ж дослідниця опублікувала результати свого дослідження у ще двох статтях *«Іван Зарецький – дослідник і збирач традиційної опішнянської кераміки»* [3] та *«Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї»* [4]. Наступного року на сторінках науково-популярного журналу *«Чумацький шлях»* побачила світ чергова публікація Наталії Визір *«Унікальна чумацька ікона в колекції Івана Зарецького»* [7]. Про Івана Зарецького – керамолога йдеться у науковій статті цієї ж дослідниці у *«Народознавчих зошитах»* [5]. Ґрунтовно діяльність Івана Зарецького на посаді завідувача Опішнянської зразкової гончарної навчальної майстерні Полтавського губернського земства (1894–1899) вивчила авторка цієї наукової студії, керамолог Людмила Овчаренко й опублікувала результати досліджень у статті [25] та дисертаційній монографії [26].

Проаналізувавши вище вказані праці можемо стверджувати, що про Івана Зарецького є чимало публікацій, проте більшість авторів подають відомості лише про один із напрямків його багатогранної діяльності й не розглядають персоналію цього вченого з точки зору причетності до розвитку української керамології. Виняток складають статті керамолога Наталії Визір, яка від початку своїх наукових студій ставила завдання комплексного вивчення діяльності Івана Зарецького. Тож ми продовжимо розглядати постать Івана Зарецького з точки зору його причетності до заснування української керамології. З цією метою коротко проаналізуємо відомі напрямки діяльності вченого й визначимо об'єкти його уваги.

Археолог. Наприкінці 1870-х – 1880-х років Іван Зарецький зацікавився археологією Полтавщини і був першим археологом, який почав досліджувати курганні старожитності басейну Ворскли на території Полтавщини та південного заходу Слобожанщини. Він

першим почав розкопувати кургани скіфської доби у басейні Середньої Ворскли. Його розкопки сприяли культурно-хронологічній атрибуції пам'яток у Поворсклі, яку пізніше здійснили археологи Дмитро Багалій, Василь Городцов, Олександр Спіцин [20, с. 122].

1887 року Іван Зарецький разом із відомим археологом Василем Докучаєвим здійснив розкопки поблизу с. Брусія під Диканькою, розкопав чотири кургани скіфського часу й результати розкопок підготував до друку. Наступного року він відкрив Лихачівське поселення скіфського часу і витратив власні заощадження на здійснення розкопок поблизу с. Лихачівка (нині Котелевський район), де вивчав і описав унікальний майдан Розрита Могила із наймасштабнішими знахідками (тільки наконечників стріл близько 2 тис.) [15, с. 6, 138]. Упродовж 1888–1889 років між Лихачівкою і Деревками дослідив 14 курганів бронзового віку скіфського часу, серед яких були унікальні поховання еліти суспільства скіфської доби межі VI–V та V ст. до н.е. у Вітовій могилі та Опішлянці [20, с. 123]. З того часу ім'я Івана Зарецького стало відомим в наукових колах. Він здійснював розкопки, консультував з питань археології.

Згодом відкрив Полтавське слов'яно-руське городище та першу пам'ятку золотоординського часу в пониззі Ворскли. Разом із петербурзьким археологом Миколою Макаренком досліджував Малоперещепинський «скарб» і вже через три місяці після цієї знахідки написав про неї першу наукову працю (1912), проілюструвавши її фаховими фотографіями. Це була перша публікація про унікальний археологічний комплекс, надрукована в російськомовній та зарубіжній науковій літературі [20, с. 121, 123–125]. Іван Зарецький першим почав досліджувати підземелля Полтави, які датуються XVII–XVIII ст. [4, с. 152].

Етнолог, дослідник гончарства Полтавщини. 1893 року Іван Зарецький здійснив ретельне обстеження 18 гончарних осередків Полтавської губернії. Окреслюючи завдання експедиції він писав: *«Моя собственная цель и интерес исследования – проследить, главным образом, возможную генетическую связь нынешнего гончарства с гончарством доисторических времен, путем изучения современной техники, инструментов и орудий, употребляемых гончарами, форм и орнаментики гончарных произведений и сохранившихся обычаев и преданий, относящихся к гончарству. К сожалению, на практике выполнение прочих сторон программы явилось настолько сложным, что собственную цель в большинстве пришлось отнести на последний план»* [11, с. 1].

За власноруч укладеною програмою етнолог дослідив глини, гончарні печі, гончарні круги, інструменти та інші знаряддя праці

гончарів; ретельно зафіксував технологію гончарного виробництва (замішування глини, виготовлення та декорування глиняних виробів, їх висушування й випалювання, приготування поливи й ангобів); з'ясував економічні та інші умови існування гончарства (кількість майстрів, місця виробництва кожного різновиду глиняних виробів, продуктивність праці, економіку промислу, збут виробів, розподіл праці); зафіксував гончарську термінологію; подав опис побуту гончарів [11].

Автор першої в Російській імперії керамологічної монографії. За результатами дослідження гончарства в Полтавській губернії Іван Зарецький написав монографію, яка і до сьогодні є джерелом унікальних керамологічних знань про тодішнє гончарство. Книгу ілюстровано замальовками автора й таблицями [11].

Музеолог, фундатор музейних керамологічних колекцій. Івана Зарецького справедливо вважають одним із фундаторів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства – нині це Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. 1893 року Іван Зарецький зібрав велику колекцію глиняних виробів, близько 400, значну частину якої становили творчі роботи опішнянських майстрів. Ця колекція «стала основою для формування збірки кераміки земського природничо-історичного музею» [31, с. 22]. Також вчений передав музею 35 зразків глини, які в подальшому планував дослідити в лабораторних умовах [6, с. 42].

Упродовж 1891–1912 років Іван Зарецький працював у Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства помічником завідувача (1891–1893), упорядником природничо-історичної колекції (1896–1897), препаратором (1910–1912) [6, с. 35]. Водночас, він займався організацією великих виставкових експозицій. 1901 року Івану Зарецькому доручили підготувати кустарні вироби для Всеросійської кустарно-промислової виставки в Петербурзі. Наступного року він очолив та облаштував Полтавський відділ на цій виставці, і за це, за вказівкою Імператора отримав звання «почесного громадянина» [6, с. 42, 46].

Пізніше етнограф продовжував збирати опішнянську кераміку для Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі. Його зусиллями було зібрано понад 600 рідкісних виробів, з-поміж яких – 220 мальованих опішнянських мисок, які складають найбільшу в світі збірку цих унікальних глиняних виробів другої половини XIX – початку XX ст. [31, с. 22; 13, с. 26-33].

Етнопедагог, технолог, завідувач першої в Наддніпрянській Україні гончарної навчальної майстерні. Дослідження гончарства на території Полтавської губернії, виокремлення творчих робіт майстрів Опішного із числа інших та зроблені висновки Івана Зарецького

щодо промислу на території губернії спонукали Полтавське губернське земство відкрити 1894 року Опішнянську зразкову гончарну навчальну майстерню, яка була першим на території Наддніпрянської України земським гончарним навчальним закладом. Завідувачем призначили саме Івана Зарецького, оскільки він був найбільшим знавцем тамтешнього гончарства. Свою діяльність навчальна майстерня спрямувала в таких напрямках: 1) влаштування й обладнання майстерні; 2) дослідження місцевої гончарної сировини; 3) виготовлення гончарних виробів [10, с. 32-34]. Окрім того, не менш важливим завданням, яке земство ставило перед навчальним закладом, був розвиток національної орнаментики: *«При организации опошнянской мастерской было составлено записку о значении малорусского орнамента в кустарных изделиях, которая убедила его (земство. – авт.) устроить мастерскую»* [12]. Завідувач також вважав, що основним завданням закладу такого типу є навчання гончарів виготовленню глиняної продукції *«с более тщательной формовкой и тонким орнаментом»*, здатної конкурувати із фабрично-заводською продукцією [11, с. 11]. Її метою була допомога гончарям, покращення технічного аспекту їхнього виробництва й художніх характеристик глиняних виробів, сприяння розширенню асортименту гончарської продукції.

На посаді завідувача Іван Зарецький працював упродовж 1894–1896 років.

За цей час у майстерні було успішно проведено численні дослідження місцевих та привізних глин, винайдено рецепти полив, ангобів та склад фаянсової маси, налагоджено постачання гончарів необхідною сировиною. Вдалими були експерименти з виготовлення вогнетривкої шамотної цегли та якісної черепиці [26, с. 286]. В діяльності гончарного навчального закладу можна виділити два періоди: I – 1894–1896 роки, коли майстерню очолював Іван Зарецький, II – 1897–1899 роки, коли заклад був у складі Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя і фактично перетворився в її виробничий придаток. Обираючи основні завдання для зразкової гончарної навчальної майстерні, Полтавське губернське земство припустилося помилки, орієнтуючи гончарів на виготовлення фаянсових виробів, оскільки в умовах кустарного промислу організувати таке виробництво було неможливо. Не ставши повноцінним гончарним навчальним закладом у сенсі його освітньої функції, майстерня набула ознак промислового підприємства, який був далеким від потреб гончарів. Але за п'ять років своєї діяльності зразкова гончарна навчальна майстерня спонукала частину опішненських майстрів запровадити у своєму домашньому виробництві деякі технологічні нововведення, які

суттєво вплинули на якість та асортиментний склад їхньої глиняної продукції. Водночас, постачання зразками на першому етапі призвело до появи еклектичних речей, які руйнували місцеву традицію [26, с. 274-297]. Лише через кілька десятиліть таке втручання у форми й орнаментику зазнало трансформації, до певної міри збагативши й видозмінивши місцеву традицію [14, с. 38]. Саме в цей період зусиллями Полтавського губернського земства в опішненське гончарство було закладено основи для формування нового художнього стилю в оздобленні глиняних виробів [29, с. 31].

Фотограф, автор унікальних світлин з гончарної тематики.

Іван Зарецький працював набирачем і фототипістом у полтавських друкарнях. Навчився вводити до видань фотографії, які робив сам. Згодом став одним із найповажніших фотографів губернії, фотографував заходи земства, упродовж 20 років готував фотосторінки до офіційних ювілейних видань [20, с. 121]. Він є автором чисельних унікальних світлин, на яких зафіксовано гончарні майстерні, персоналії майстрів та їх учнів, глиняні вироби гончарів Опішного Зіньківського повіту, Глинська Роменського повіту, Поставмуки Лохвицького повіту Полтавської губернії [26, с. 284; 31, с. 22; 27, с. 30, 31, 32; 30, с. 70, 183, 189, 199], процес видобування глини в Опішному [26, с. 282; 30, с. 107, 109] й вибілювання полотна в осередку гончарного мискарства – селі Міські Млини Зіньківського повіту [27, с. 29], інтер'єри та екстер'єри хат та дворищ гончарів Полтавщини [26, с. 283-285; 27, с. 44-45; 30, с. 30, 151, 157, 176, 286], типи чоловіків с. Демки та жінок с. Яремівка Золотоніського повіту Полтавської губернії [27, с. 36-41], гончарні ряди на ярмарку в Полтаві [26, с. 278; 30, с. 119], фрагменти експозицій глиняних виробів на виставках [26, с. 286; 30, с. 205]. Фото датовані 1893, 1894 або 1903 роками. Нині вони є джерелом наукових знань для керамологів, етнологів, краєзнавців.

Співукладач мистецьких альбомів. 1883 року Іван Зарецький підготував до друку ілюстративну частину альбому «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства» (1883, автор дослідження Анастасій Зайкевич) [23]. Упродовж 1912–1913 років він підготував вступну статтю, анотації, малюнки, фотознімки, кальки до оригінал-макетів альбому «Гончарные изделия» – земського видання із серії «Украинское народное творчество» [34]. За рік до цієї події світ побачив альбом «Древоделіє» із цієї ж серії.

Підсумовуючи отриману із відомих досі архівних та літературних джерел інформацію, можемо стверджувати, що Іван Зарецький був першим українським керамологом, який спрямовував свою діяльність на вивчення, розвиток, збереження і популяризацію

українського гончарства. Музеолог, етнолог, археолог, етнопедагог, фотограф, художник, технолог. Яку б роботу Іван Зарецький не виконував, всюди його увагу привертало гончарство як явище матеріальної та духовної культури людського суспільства. Він досліджував і археологічні культури й етнографічну кераміку, з'ясовував умови побутування гончарного промислу й впливав на якість глиняних виробів та асортиментний склад кустарної продукції через діяльність гончарної навчальної майстерні та лабораторні експерименти із поливами, ангобами і формувальними масами. До нашого часу науковці послуговуються його монографією про гончарство Полтавської губернії, а в якості ілюстрацій до своїх наукових досліджень використовують фотографії, зроблені Іваном Зарецьким наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Беззаперечно, керамологічна діяльність цього науковця потребує комплексного вивчення, адже її результат відіграв суттєву роль в утвердженні української керамології.

Джерела та література

1. Вальчак С. Б., Фирсов К. Б. Коллекции из раскопок И. А. Зарецкого в собрании ГИМ. *Проблеми історії та археології України*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річчю Незалежності України (Харків, 16-18 травня 2001). Харків: Харківський національний університет імені Василя Каразіна; Харківське обласне історико-археологічне товариство, 2001. С. 44–45.
2. Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. Розрита Могила. Полтава: Видавничий центр «Археологія», 1996. 48 с.
3. Визір Н. Іван Зарецький – дослідник і збирач традиційної опішнянської кераміки. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. Випуск 32. К.: УНІСЕРВ, 2010. С. 28–32.
4. Визір Н. Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. К.: Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2010. Випуск 10 (13). С. 151–157.
5. Визір Н. Персоналії української керамології: Іван Антонович Зарецький. *Народознавчі зошити*. 2012. № 3. С. 544–551.
6. Визір Наталія. Провісник української керамології. *Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)* / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. 632 с.; іл. (Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»; академічна керамологічна серія «Гончарна спадщина України ХVІІ–ХХ століть», книга 1). С. 34–49.
7. Визір Наталія. Унікальна чумацька ікона в колекції Івана Зарецького. *Чумацький шлях*. 2011. №3. С. 22.
8. Выставкина Н.М. И.А. Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины* : тезисы докладов и сообщений. Полтава : Полтавский краеведческий музей, 1989. С. 116–118.

9. Выставкина Н.М. Из переписки И.А. Зарецкого. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*: Третій обласний науково-практичний семінар. Квітень, 1990.: Тези доповідей. С. 47–49.
10. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опошне, Зеньковского уезда. *Образцовые мастерские Полтавского губернского земства: приложение к отчёту Полтавской Губернской Земской Управы за 1895 год*. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1896. С. 31–50.
11. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1894. 3 нн., II, 126, XXIII, VI, II с.
12. И. Д. Областной съезд деятелей по кустарной промышленности в г. Полтаве / Д. И. Хуторянин. 1901. № 45. С. 742–743.
13. Карпова Ольга. Иван Зарецкий и Российский этнографический музей. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)* Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. 632 с.; іл. (Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»; академічна керамологічна серія «Гончарна спадщина України XVII–XX століть», книга 1). С. 26–33.
14. Клименко Олена Олександрівна. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах) : *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства* / Олена Олександрівна Клименко. К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 1995. 189 арк. [Рукопис]. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 36/1.189 арк.
15. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К.: Наукова думка, 1967. 188 с.
16. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. И.А. Зарецкий – первый исследователь памятников скифского времени Поворскля. *Киммерийцы и скифы. Тезисы II Международной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина, 25-28 мая 1992 года*. Мелитополь: Институт археологии АН Украины, 1992. С. 48–49.
17. Кулатова І., Супруненко О. Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії. *Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії*. Полтава, 1993. С. 37–47.
18. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*: Третій обласний науково-практичний семінар. Квітень, 1990. Тези доповідей. С. 41–47.
19. Кулатова І.М. Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І.А. Зарецького 1888 р.). АЛЛУ. 1998. №. 1/2 (3/4). С. 26–28.
20. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А. Зарецького на Полтавщині. *Археологія*. 2014. №2. С. 121–129.
21. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії. *Археологія*. 1995. №2. С. 122–129.
22. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Краєзнавча діяльність І.А. Зарецького. *IV Респ. Наук. Конф. З історичного краєзнавства*. К., 1989. С. 73–74.
23. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*. 1999. Випуск 4. С. 513–534.

24. Музиченко Ярослава. Українські етнокультурні цінності в колекціях російських наукових установ. *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 4. С. 91–99.
25. Овчаренко Л.М. Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня у 1894–1899 роках. *Історична пам'ять : науковий збірник*. Полтава : видання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, 2015. Вип. 33. С. 86–97.
26. Овчаренко Людмила. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). *Опішне : Українське Народознавство*, 2017. (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», випуск 3). 1296 с., іл. С. 274–297.
27. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. *Опішне: Українське Народознавство*, 2010. 632 с.; іл. (Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»; академічна керамологічна серія «Гончарна спадщина України ХVІІ–ХХ століть», книга 1).
28. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины ХVІІІ века. Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. С. 234–236.
29. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. *Опішня: видання Музею гончарства в Опішні*, 1989. 64 с.
30. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. К.: Молодь, 1993. 408 с. : іл.
31. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005). *Опішне: Українське Народознавство*, 2007. 776 с.
32. Супруненко О. Літературні світлини І. Зарецького. *Криниця*. Полтава, 1993. № 5-6. С. 76–79.
33. Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник. *Народне мистецтво Полтавщини: тези наукових доповідей і повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 70-річчю Полтавського художнього музею*, 1-2 червня 1989 року. Полтава: Полтавський художній музей, 1989. С. 59–65.
34. *Украинское народное творчество*. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-й. Типы украинской гончарной посуды. Полтава: Издание Кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. 28 с.
35. Ханко В. М. Зарецький Іван Антонович. ЕСУ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень, 2010. Т.10. С. 319.
36. Ханко В. М. Зарецький Іван Антонович. Полтавіка: Полтавська енциклопедія. Полтава «АСМІ», 2015. Том 9: Образотворче і декоративне мистецтво. Книга 1: А-Л. С. 467–468.
37. Ханко В. Гончарство Полтавщини. *Народне мистецтво*. 1998. № 1-2. С. 46–47.
38. Ханко В. Енциклопедія мистецтва Полтавщини. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. Том перший. С. 315–317.

Олеся Васецька, Олена Халимон
(Полтава)

**«МАТІНКА ПРИРОДА І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА»:
МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА СЦЕНАРІЮ ІНТЕРАКТИВНОГО
ЗАХОДУ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО**

Захід створено у рамках музейного проекту «Мандрівний філософ Григорій Сковорода», що був розроблений у зв'язку із відзначенням 300-річного ювілею філософа, а також з метою популяризації життя і творчості одного з найвидатніших мудреців світу, його ставлення до природи.

***Ключові слова:** Григорій Сковорода, філософ, проект «Мандрівний філософ Григорій Сковорода» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, природа, «сродна праця», раціональне природокористування.*

The event was created as a part of museum project «Wondering Philosopher Hryhorii Skovoroda» made for celebrating 300th anniversary of the philosopher; and to popularize life and work of the most prominent wiseman in the world, his attitude to nature.

***Keywords:** Hryhorii Skovoroda, philosopher, project «Wondering Philosopher Hryhorii Skovoroda» of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, nature, «congenial work», rational use of natural resources.*

(Рекомендовано для вчителів, соціальних педагогів, керівників гуртків, музейних працівників).

У центрі уваги вітчизняної культурної спільноти у 2022 році були не лише мілітарно-патріотичні проекти у зв'язку з військовою агресією росії проти України, а й присвячені визначним постатям країни. Серед них чільне місце, безумовно, належало філософу Григорію Сковороді, 300-річний ювілей якого перетворився у подію державної ваги. Вікопомна дата відзначалася й на міжнародному рівні. Згідно з рішенням ЮНЕСКО весь світ долучився до урочистостей великого Українця – одного з п'яти найвидатніших мудреців людства.

На пошану легендарного земляка колектив Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського розробив комплексний багаторівневий проект «Мандрівний філософ Григорій Сковорода», що якнайкраще реалізував науково-просвітницьку місію закладу. Фактично, він став програмою відзначення славного ювілею протягом усього 2022 року, що включала: виставки; бесіди-лекції; виступи на конференціях, круглих столах, телепередачах, онлайн-уроках і форумах; інтерактивні заходи. Останні враховували вікові особливості учасників і були присвячені таким темам: «Знайомство із загадковою

людиною», «Пізнай себе», «Музичний світ Григорія Сковороди», «Матінка природа і Григорій Сковорода» та «Феномен Григорія Сковороди». Особливо актуальними вони стали для учнів, які в рамках шкільної програми не мали достатнього часу для знайомства із багатогранними талантами мудреця та його ідеями. Тому автори проєкту так деталізували тематику занять саме для школярів молодшого та середнього шкільного віку, які за бажанням могли відвідати перші чотири дійства. Старшокласникам і студентам, зважаючи на їхній рівень знань, пропонувався інший формат. Для них проводився тільки «Феномен Григорія Сковороди», що поєднував чотири попередні теми. Оскільки на заходах активно застосовувалися методи реконструкції епохи бароко, сучасником якої був Григорій Савич, зокрема, під час характеристики навчально-виховного процесу у XVIII ст., діти могли зробити відповідні висновки і порівняти сучасну освіту та 300 років тому. Однак й інші музейно-педагогічні методи (інформаційний, дослідницький, асоціативний, ілюстративний, рольове «прожиття» історичних подій (театралізації) давали уявлення про добу мислителя й допомагали розкрити його складну філософську систему, що, звісно, викликало великий інтерес аудиторії. Оскільки для школярів практична діяльність є «сродною працею» (за Сковородою), кожний захід завершувався тематичним майстер-класом, під час якого діти виготовляли сувеніри на згадку (паперове перо, ляльку-травницю, свистунець, жабку) у різних техніках.

Цільовою аудиторією проєкту стала й одна з найуразливіших частин сучасного суспільства – внутрішньо переміщені особи – люди, які пережили жахи війни. Для них ідеї любомудра були особливо актуальними. Як відомо, він навчав залишатися Людиною, незважаючи на життєві негаразди, знаходити щастя у простих речах і дякувати Богу за те, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним. У ширшому контексті його філософія стала рятівним колом для багатьох українців. Для них Істина, яку так намагався розгадати Сковорода, стала наріжним каменем не лише існування, а й боротьби за найголовніші цінності: свободу, волю і власну ідентичність. І в цьому питанні філософ залишив неоціненний спадок.

Дана стаття присвячена характеристиці останнього інтерактивного заходу із чотирирівневого циклу «Мандрівний філософ...» – «Матінка природа і Григорій Сковорода». Тема заняття, зважаючи на те, яку роль відводив мислитель навколишньому середовищу у житті людини, надзвичайно важлива. В його творах не тільки оспівується природа, підкреслюється її досконалість, а й згадуються представники флори і фауни, дається розуміння їхніх основних біологічних особливостей, говориться про екологію людини як біологічного організму. Досить оригінальними й актуальними є

еколого-етичні погляди Григорія Савича. На думку філософа, майбутнє цивілізації залежить від гармонізації відносин між людиною та природою і воно визначається не кількістю матеріальних благ чи людськими почестями, а обмеженням необхідного у відповідності зі словом Божим. А, як відомо, у сучасному світі раціональне природокористування є чи не найважливішою перспективою розвитку людства. Сковорода закликав і до кардинальної зміни світоглядної парадигми, відповідно до якої кожному треба опановувати ту справу, що найбільше йому підходить за здібностями та талантами, на благо себе та всього суспільства. Але і в цьому питанні природа є визначальною. Саме вона – джерело «сродної праці»: «Роби те, до чого народжений», «Не від людини, а від природи – суть усього». Причому, одне з центральних понять свого морально-етичного вчення він тлумачив на прикладах поведінки тварин і птахів, що більш наочно демонструвало цілісність людського і природного середовищ. Мислитель висловлював чимало слушних порад щодо питання збереження і покращення здоров'я, яке він розглядав як єдність біологічного, психічного та духовного з пріоритетністю останнього. Отже, Григорій Сковорода залишив чималий спадок своїх ідей і думок у сфері екологічної свідомості, що нині, як ніколи, є актуальними, особливо для підростаючого покоління.

Мета заходу: формування цілісного образу українського Сократа, ознайомлення з аспектами його морально-етичного вчення; виховання навичок раціонального природокористування на прикладі життя філософа; розвиток шанобливого і відповідального ставлення учнів до рідної природи; популяризація музейної установи серед навчальних закладів міста.

Завдання заходу:

1. *Освітні:* ознайомлення дітей із ставленням Г. С. Сковороди до природи, роз'яснення сутності поняття «сродності» на прикладі байок філософа, розвиток екологічної свідомості у підростаючого покоління.

2. *Розвивальні:* розвиток комунікаційних навичок і спільної діяльності учасників, уміння аналізувати та робити висновки, здобуття нових практичних знань та вмінь, розвиток дрібної моторики.

3. *Виховні:* формування відповідального ставлення до навколишнього середовища та природних ресурсів; виховання інтересу до історії та культури України.

Методи і форми реалізації завдань: *словесні* – розповідь, бесіда; *наочні* – ілюстрації й демонстрації; *практичні методи:* дослідницький, дидактичні ігри, майстер-клас.

Рекомендований вік: діти молодшого й середнього шкільного віку.

Учасники: учні, науковці, педагоги, представники громадських організацій.

Форма проведення: інтерактивний театралізований захід.

Тривалість: 1 година.

Технічне забезпечення: екран, проектор, презентація.

Реквізит: паперові курчата та жабенята, виготовлені в техніці оригамі, саморобна пластикова іграшка «Більбоке», сценічні костюми жаб, матеріали для майстер-класу.

Науково-методичне забезпечення:

1. Андреева Т. Т. Питання екології людини в творчості Г. С. Сковороди в історичному контексті. *Молодий вчений*. 2016. № 9.1 (36.1). С. 1–4. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/9/1.pdf> (дата звернення: 11.11.2023).

2. Барська Г., Васецька О., Халимон О. Проект «Мандрівний філософ Григорій Сковорода» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Музейна педагогіка в науковій освіті* : збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 1-2 грудня 2022 р. / за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2022. С. 284–289.

3. Барська Г., Васецька О., Халимон О. Проект «Мандрівний філософ Григорій Сковорода» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: підсумки роботи. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : збірник наукових статей / [редкол.: Бабенко Л. Л., Гаврилук Н. О., Киридон А. М. та ін.; Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.); Мокляк В. О. (наук. ред.); ДКіТ ПОВА; ПКМ імені Василя Кричевського. Харків; Полтава : ТОВ «Майдан», 2023. Випуск ХІХ. С. 270–279.

4. Проект «Мандрівний філософ Григорій Сковорода» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *НА ПКМ імені Василя Кричевського* (Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського). Ф. 04. Спр. 524. 36 арк.

5. Ушкалов Л. Сковорода від А до Я. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 72 с.

Очікувані результати:

1. Ознайомлення учнів із філософськими поглядами та етико-екологічними ідеями найвідомішого українського мудреця Григорія Сковороди.

2. Формування навичок раціонального природокористування та толерантного ставлення до біорізноманіття світу.

3. Виховання патріотизму у дітей та пробудження інтересу до історії та культури власного народу.

4. Популяризація культурно-освітніх проєктів музею серед навчальних закладів, бібліотек і громадських організацій, збереження комунікації з дитячою аудиторією в умовах воєнного стану.

Хід дійства

Ведуча І. Добрий день, діти! Ми, працівники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зустрічалися з вами вже на трьох заняттях, де розповідали про незвичайне життя та творчість мандрівного філософа Григорія Савича Сковороди. Сподіваємося, що вам вже вдалося розкрити таємниці цієї оригінальної особистості, принаймні, хоч одну.

А зараз ми пропонуємо вам добірку фактів із життя мислителя. Серед них є не тільки правдиві, а й вигадані. Давайте спробуємо їх знайти. Подивіться уважно на презентацію. Оберіть правильну відповідь.

Конкурс «Правда або вигадка»

1. Григорій Сковорода народився у Чорнухах на Полтавщині у козацькій родині (правда).

2. Він навчався у Києво-Могилянській академії і повністю її закінчив (неповна відповідь).

3. Працював Сковорода викладачем у різних навчальних закладах, але недовго, бо мав інші більш прогресивніші погляди на навчання (правда).

4. Сковорода стверджував, що мають навчатися тільки діти із заможних родини і яких до цього змушують (вигадка).

5. Щоб навчати дітей, вчитель теж має все життя навчатися (правда).

6. Сродність праці за Сковородою полягає у тому, що людина від народження має здібності і певні таланти, їх необхідно розвивати батькам та вчителям, щоб у майбутньому це стало улюбленою працею (правда).

7. Григорій Сковорода гарно співав, умів складати музику, але зовсім не грав на музичних інструментах (неповна відповідь).

8. До знаменитих висловів філософа належить такий: «Світ ловив мене і спіймав» (вигадка).

Ведуча II. Сьогодні у нас відбудеться останнє заняття з музейного проєкту «Мандрівний філософ Григорій Сковорода». Присвячене воно дуже цікавій темі: ставленню мислителя до природи, а також тваринам, згаданим у його творчості.

Григорій Савич вів дуже простий невибагливий спосіб життя: багато мандрував, спав всього чотири години на добу, не їв м'яса, віддавав перевагу рослинній їжі, страви любив холодні, практично не вживав алкоголю. На його думку, що менше чоловікові треба, то ближче він до Бога. Але при цьому він сам дотримувався золотої середини («мірноти») і рекомендував у всьому триматися міри, тому так і говорив: «Святий чоловік не той, хто уникає людей, а той, хто уникає людей недобрих, не той, хто виснажує тіло постом, а той, хто дає йому належний харч». До речі, мінімальне використання будь-яких ресурсів, яке він пропагував, сучасною мовою ми б назвали раціональним природокористуванням. Проблеми вичерпності природних ресурсів є дуже актуальними, від розумного поводження з ними залежить майбутнє людства. І ми бачимо, що ще у XVIII ст. Григорій Сковорода пропонував шляхи їхнього вирішення.

Ведуча I. Змалечку Григорій став захоплюватися природою рідних місць. Тихоплинна річка Многа, пагорби Чорнух, звідки відкривалися неймовірні краєвиди, тварини і рослини, які він зустрічав, пасучи овець, – все це вкарбувалося у пам'ять вразливого хлопчика. А ставши дорослим, Григорій у 13 пісні «Саду божественних пісень» писав:

*Гей, поля, поля зелені,
Зелом-квітом оздоблені!
Гей, долини, і балки,
І могили, й пагорки!
Гей ви, вод потоки чисті!
Береги річок трависті!
Гей же, кучері які у дібров сих і гайків!*

Дуже влучні і замилувані описи, їх не можна було скласти людині, яка не жила б серед цієї краси. Сковорода не лише з дитинства пам'ятав, як гарно серед поля чи лісу, він під час своїх мандрів багато разів бачив цю картину. У 48 років Григорій Савич остаточно відійшов від постійної праці і пішов у мандри, жив на пасіках, у маєтках заможних знайомих, у різних монастирях. До речі, завжди ходив пішки, їздив тільки тоді, коли випадала далека дорога за кордон. Звісно, неодноразово йому доводилося зупинятися не у зовсім комфортних умовах – просто неба, інколи – під час дощу чи іншої негоди. Але він був до всього пристосований, як і має бути в природі.

Ведуча II. Так, одна легенда розповідає, що якимсь дорогою їхав у кареті полковник Тев'яшов і побачив Сковороду, який ішов до нього у гості. Полковник зупинив карету та запросив до екіпажу філософа. Але той відмовився, сказавши, що не варто зводити до карет і він наздожене полковника незабаром на пагорбі. Тев'яшов здивувався відповіді та й поїхав. А в цей час насунула хмара і пішов дощ. Карета застрягла в багні. Сковорода ж через певний час її й справді наздогнав, але сухий-сухісінький. Полковник знову здивовано запитав, як йому вдалося заховатися від дощу серед поля. «Та все просто. Зняв із себе одяг, заховав у торбу, а як дощ закінчився, знову одягнувся», – відповів філософ.

Ведуча I. Отже, ця легенда – красномовне свідчення того, що у Сковороди була повна гармонія з природою. Її він вважав досконалим організмом. У 28 пісні «Саду...» читаємо:

*Бог найкращий астроном і найкращий агроном.
Вічная природа Мати зайвини не може мати,
найпотрібніше тобі ти знайдеш лиш у собі.*

В інших творах філософ зауважував: «Яблуню не вчи родити яблука: вже сама природа її навчила...», «Учитель і лікар, не лікар і вчитель, а тільки служитель природи».

Григорій Савич дуже любив спокій і тишу та зовсім не терпів гамірні міста.

*В город не піду багатий – у полях я буду жити,
Вік свій буду коротати там, де тихо час біжить.
О діброво! О зелена! Моя матінка свята!
Тут веселість лиш для мене щирю тишу розгорта.*

(12 пісня «Саду...»)

А тепер проведемо конкурс «Допоможи Сквороді обрати правильний шлях». Діти, ви отримаєте листочки з лабіринтом, по якому необхідно провести філософа у потрібному напрямку: чи до гамірного міста, чи до страви з м'ясом, чи до скрині із золотом, чи до лісу. Будьте уважними, пригадайте, що він любив і чому віддавав перевагу.

Ведуча II. У своїх творах при розгляді соціальних явищ мислитель застосовував біологізм, тобто, використовував приклади поведінки звірів і птахів, порівнюючи їх із людськими якостями. Особливо це стосується відомої збірки «Байки харківські».

Ведуча I. Цікаво, що живі створіння філософ згадує в 23-х байках із 30-и. Це такі тварини, як олень, верблюд, черепаха, жаба, мураха, а також птахи: сорока, соловейко, сова, зозуля тощо. Григорій Савич згадує не лише диких звірів і птахів, а й свійських, наприклад, курок.

Ведуча II. До вашої уваги байка «Дві курки». Пропонуємо вам її прочитати, особливо уважно – мораль (силу) і визначити мету. Діти висловлюють власні думки та міркування.

Ведуча I. У цій байці Скворода описує зустріч свійської та дикої курей. Останні – банківські кури, збереглися досі у лісах Південно-Східної Азії і вони є предками домашніх курей. Ці птахи полюбляють відпочивати на деревах, куди можуть легко злетіти (як у байці Григорія Сквороди). Одомашнені вони були досить давно – чотири тисячі років тому! На батьківщині в Індії півень вважався священним птахом, вісником ранку, символом світла. Люди вірили, що на світанку небесний вогонь пробуджує небесну варту, та – півня, а він своїм співом відганяє геть злих духів. Поступово кури потрапили з Індії до Європи. Чим далі птахи віддалялися від своїх споконвічних місць помешкання, тим менш «священними» вони ставали. У багатьох країнах курей спочатку тримали в якості «будильників» або як декоративних птахів. Зараз у світі існує понад 700 порід курей. Люди виводили їх для власних потреб, тому, дійсно, деякі практично не можуть літати, як їх дикі предки (м'ясна порода Брама, бійцівська порода Га Донг Тао, декоративна порода Фенікс та деякі інші).

А зараз, діти, до участі у цікавому конкурсі «Півнячі перегони» запрошуються двоє бажаючих. За командою вам необхідно щосили дмухати на своє паперове курчатко. Чия пташка «пробіжить» по столу швидше, той і переміг.

Ведуча II. Григорій Сковорода не лише любив Матінку природу, але й вважав, що закладені нею таланти чи здібності визначають майбутнє людини. Дуже важливо, щоб батьки і вчителі змогли їх розпізнати ще у дитячому віці, розвивати, щоб згодом це захоплення стало «сродною працею». За висловом філософа: «Клубок сам покотиться згори – прибери тільки каменюки, що лежать на заваді». Тільки у випадку, коли людина знайде «сродну працю», вона досягне справжнього щастя.

Ведуча I. Про сродність, діти, наступна байка «Зозуля і Дрізд», мораль (сила) якої: «Співати, пити та їсти – не робота, а лише крихітний хвостик із головного, призначеного нам діла. А хто для того їсть, п'є та співає, щоб охочіше після відпочинку взятися до роботи, як до покликання свого, тому ніколи нудьгувати: щодня він і працює, і відпочиває...».

Ведуча II. Діти, всі чули про зозулю як про гніздового паразита, бо наша зозуля звичайна сама свого гнізда не будує, а підкладає свої яйця в гнізда інших птахів. Для цього вона має чимало пристосувань. Давайте подивимося невеличкий відеосюжет, як це відбувається у природі, і спробуємо їх визначити.

Ведуча I. Діти, пропонуємо вам зіграти у цікаву гру «Зозулечко, підкинь своє яйце в гніздо іншого птаха» за допомогою пластикової іграшки «Більбоке».

Ведуча II. Давайте познайомимося ще з однією цікавою байкою Григорія Сковороди – «Жаби» та спробуємо її зіграти. Ведучі роздають дітям слова та сценічні костюми жабенят. Одна з ведучих зачитує текст, коли діти чують слово «жаби», голосно квакають. Діалоги старої та молодої жаб озвучують учні.

Ведуча I. Діти, як ви думаєте, а в чому полягає мораль (сила) цієї байки? Учасники відповідають. Так, молодці, діти. За словами Сковороди: «Всяка розкіш може зубожіти і висохнути, як озеро, лише чесне ремесло забезпечить непришне, але спокійне існування...».

Ведуча II. До вашої уваги зображення (на презентації) жаб і ропух Полтавщини. Є серед них справжня «царівна», як у казці, – жаба гостроморда. У шлюбний період самці цього виду стають красенями, їхня шкіра набуває сріблясто-блакитного кольору.

А тепер давайте влаштуємо конкурс на найпрудкішу жабку. Два учасника отримують по паперовій жабці, чия стрибне далі, та й перемогла.

Ведуча I. Молодці, діти, ви чудово впоралися із завданням! Скільки цікавого дізналися сьогодні: про відношення Сковороди до природи, його вірші і байки, де згадуються звірі і птахи!

На закріплення ми навчимо вас ліпити чудових жабенят із солоного тіста під час майстер-класу.

МУЗЕЙ ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА В ЖИТОМИРІ: 50 РОКІВ ІСТОРІЇ

У статті досліджується історія створення та 50-річного функціонування Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка у місті Житомирі, подається короткий опис експозиції, а також розповідається про людей, причетних до історії музею – як осередку культурного життя міста.

Ключові слова: Житомир, Короленко, музей, будинок, Лісневська, Мороз, експозиція, гості.

The article examines the history of the creation and 50-year operation of the V. G. Korolenko Memorial Literary Museum in the city of Zhytomyr, provides a brief description of the exposition, and also tells about the people involved in the history of the museum as a center of the cultural life of the city.

Keywords: Zhytomyr, Korolenko, museum, building, Lisnevska, Moroz, exposition, guests.

Літературно-меморіальний музей Володимира Короленка у липні 2023 року відзначив свій 50-літній ювілей. Він був відкритий 27 липня 1973 року – до 120-річчя з дня народження видатного письменника. Музей знаходиться в історичній частині Житомира, неподалік центру.

Родина Короленків мешкала у Житомирі в 1849–1866 роках. Будинок, у якому проживала сім'я, був флігелем домовласниці Коляновської, який вона здавала в оренду. Про житомирське помешкання письменник дуже тепло згадував в автобіографічній повісті «Історія мого сучасника»: «Наш флігель стояв у глибині двору, примкнувши з однієї сторони до кам'яниці, а з іншої – до густого саду... Той будинок, в якому, здавалось, ми жили завжди, був розташований у вузькому провулку, що вибігав на невеличку площу. До неї сходились декілька вулиць; дві з них вели до кладовищ» (Короленко, 1976, с. 39-40). Далі письменник більш точно вказує, що одна вулиця закінчувалася православним кладовищем (нині Російське або Вільське), а інша, яка «круто звертала біля нашого провулку вліво» – вела до католицького та лютеранського кладовищ.

Незадовго перед 100-річчям з дня народження письменника, яке відзначалося у липні 1953 року, розташування історичного будинку Короленків вирішив дослідити директор Житомирського краєзнавчого музею Василь Місяць. Спираючись на спогади письменника, а також на архівні документи та карти Житомира, він на початку 1950-х років здійснив краєзнавчу розвідку, намагаючись відшукати історичний будинок. Опитавши мешканців та власників садиб, які стояли на

Глухому провулку, В. Місяць встановив, як саме розміщалися у провулку будинки. У липні 1953 року директор музею опублікував інформацію про свою знахідку в обласній газеті «Радянська Житомирщина» (Місяць, 1953, с. 3).

Після того, як було знайдено «будинок Короленка», у 1953 році до 100-літнього ювілею письменника на фасаді було встановлено меморіальну дошку. В той час у будинку проживало декілька сімей.

Згідно з краєзнавчою довідкою 1970 року дім описується так: «Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою. Збудований у 40-х роках XIX ст. Загальний розмір будинку 21,8x10,2 м, висота стелі 3,40 м. Загальна площа приміщення 126,4 м². Станом на 1970 рік у будинку мешкає сім сімей, усього – 20 людей. У будинку 8 кімнат, прибудовано додатково ще 3 кімнати (площею 26,6 м²), які при реконструкції необхідно знести» (Бовкун, 2023, с. 9).

На початку 1973 року на рівні міської влади Житомира було прийнято рішення про організацію музею Володимира Короленка до 120-річчя з дня його народження, яке припадало на 27 липня 1973 року. На реконструкцію будівлі під Літературно-меморіальний музей та побудову експозиції було виділено вкрай малу частину часу – лише п'ять з половиною місяців.

Усіх мешканців переселили у новозбудовані квартири навколишнього мікрорайону, а прибудови були знесені. Для майбутнього музею були замовлені та виготовлені нові дерев'яні вікна і двері, різьблений ганок з дерев'яними сходами та лава, яку поставили неподалік входу. Навколо будинку спиляли зайві дерева, розбили квітники з різноманітними квітами. В середині приміщення було зроблене необхідне перепланування: зали для експозиції, невеликий кабінет для наукових співробітників, гардероб, санвузол. Під час будівництва музею міські старожили з радістю ділилися своїми антикварними речами, які могли послужити пам'яті Короленка. При побудові експозиції були використані принесені ними дерев'яні рами для картин з різьбленням, карнизи, підставки для квітів і книг, газетниця та інші антикварні речі (Бовкун, 2023, с. 7).

Експозицію музею було створено за хронологічним принципом. Вона займає сім залів. Ще з вестибюлю починається знайомство з епохою письменника. У світлі старовинного абажуру відвідувачі бачать на полотні портрет Володимира Короленка (копія роботи Іллі Рєпіна, створена житомирським художником Григорієм Побиванцем). Полотно вставлене в старовинну дерев'яну раму, вкриту сусальним золотом (Бовкун, 2023, с. 11).

Перша зала відтворює житомирський період життя Володимира Короленка, знайомить із життям його родини, показує побут

житомирян минулої епохи. Зал прикрашають старовинні меблі, фотографії членів сім'ї, листівки з видами колишнього Житомира, гравюри з зображенням тогочасного міста.

Друга зала представляє життя родини у Рівному. Тут розташовані зображення загального вигляду гімназії, портрет улюбленого учителя словесності, гравюра з загальним виглядом міста. Окрему частину зали займає діорама «Діти підземелля» (автори Юрій Бірюков, Юрій Каргаполов). Її доповнюють ілюстрації до повісті «Діти підземелля» (автор Юрій Непринцев), кожна з яких підсвічуються для створення кращого ефекту.

У третій залі показано студентський період у житті письменника, який обірвався через заслання до Сибіру та Якутії.

У четвертій залі презентується 10-літній період творчості та громадської діяльності письменника у Нижньому Новгороді. Зала виглядає як вітальня, доповнена великим обіднім столом, віденськими стільцям, меморіальним посудом. Зібрано документи та свідчення участі письменника у Мултанському процесі, подоланні голоду 1892–1893 рр., подорожі до Америки.

П'ята зала відтворює життя родини Короленка у Полтаві. В ній зібрані документи та література, пов'язані з його полтавською діяльністю, участю у Справі Бейліса, зустрічами з українськими письменниками. Представлено перше зібрання творів Володимира Короленка, відтворено куточок його робочого кабінету. В цій залі відбуваються літературно-музичні вечори, творчі зустрічі, краєзнавчі зібрання, виступи гостей музею.

У шостій залі діє постійна виставка акварельних робіт за творами Володимира Короленка учнів Житомирської художньої школи. Під скляною вітриною експонуються книги письменника, перекладені різними мовами світу та диплом про присвоєння Володимирі Короленку Єврейською радою України почесного звання «Праведник України».

У сьомій залі експонуються сучасні видання книг житомирських письменників, а також продукція промислових підприємств Житомирщини, яка випускалася до ювілеїв Короленка.

Першу експозицію Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка створила Фіра Геннадіївна Лісневська (7.04.1931–18.02.2007). За її безпосередньою участю були створені музеї Партизанської слави у селі Словечному, перша експозиція музею С. П. Корольова в Житомирі, музейна кімната Миколи Шпака у селі Липках на Попільнянщині, музейні кімнати на підприємствах Житомира (Бовкун, 2021, с. 10). Але основною справою Ф. Лісневської стало створення музею Володимира Короленка у Житомирі.

Для втілення творчих і мистецьких задумів у побудові експозиції була запрошена група талановитих житомирських художників – Володимир Єлисеєв і брати Віктор та Анатолій Шахраї. Вони створили план художнього оформлення музею, а потім зробили монтаж усієї експозиції. Художники створили ряд гравюр із колишнім зображенням міст, у яких в різний час проживав Володимир Короленко. Окремі музейні замовлення створювали такі відомі художники як Борис Портной (вітраж з підсвічуванням, на якому зображений Володимир Короленко у період арештів та політичного заслання, ілюстрація до оповідання «Вночі»), Григорій Побиванець (копія портрету В. Г. Короленка роботи Іллі Рєпіна, портрет В. Короленка у молоді роки). До 125-річчя з дня народження Володимира Короленка для доповнення експозиції завідувача музеєм запросила художників Юрія Бірюкова та Юрія Каргаполова. Вони стали авторами діорами «Діти підземелля». Над оформленням музею трудилися і знані житомирські скульптори. Володимир Нечуйвітер виготовив барельєф Короленка для останньої зали експозиції, а його колега Дмитро Красняк став автором пам'ятної дошки з барельєфом письменника.

Урочисте відкриття Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка відбулося в день 120-річного ювілею письменника 27 липня 1973 року. На мітингу з нагоди відкриття музею виступили голова Житомирського міськвиконкому Я. Ткачук, робітник заводу «Автозапчастина» В. Войтюк, письменник В. Канівець, доцент Житомирського педінституту С. Радчук-Павленко, робітниця Житомирської панчішної фабрики Г. Березникова (Лев, 1973, с. 4). Того ж дня, 27 липня 1973 року, у Житомирі було відкрито пам'ятник Володимиру Короленку. Його встановили перед школою №6, котра отримала його ім'я. Автори пам'ятника: київський скульптор В. Вінайкін та житомирський архітектор М. Іванчук.

Перший науковий колектив музею: Лісневська Фіра Геннадіївна (працювала завідуючою у 1973–1986 роках), Щербакова Віра Дмитрівна – старший науковий співробітник, Міллер Анна Анатоліївна – молодший науковий співробітник (Бовкун, 2023, с. 16).

У 1978 році було видано перший путівник по музею (автор Ф. Лісневська). У 1980-х роках були розроблені такі теми екскурсій: «Життя та творчість В. Г. Короленка (оглядова по експозиції)»; «В. Г. Короленко і Україна»; «В. Г. Короленко і Житомир»; «Повість В. Г. Короленка «Діти підземелля».

У 1986 році завідуючою музеєм стала Віра Дмитрівна Мороз (Щербакова). Рішенням ЮНЕСКО 2003 рік був оголошений роком Володимира Короленка. Президент України Леонід Кучма видав розпорядження про вшанування пам'яті В. Г. Короленка з нагоди його

ювілею – 150 річчя з дня народження. Було створено організаційний комітет з підготовки та проведення заходів. У Житомирі ювілейні урочистості проходили у приміщенні обласної філармонії. У музеї письменника проходили наукові конференції, у пресі опубліковано статті на тему його життя та творчості, були організовані виставки, короленківські читання. Учні житомирських шкіл брали участь у конкурсі на написання кращого твору на тему оповідань письменника. Було видано другий путівник «Літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка в Житомирі» (автор – Віра Мороз).

У 2013 році, до 160-річного ювілею Володимира Короленка, до музею завітали представники влади міста, науковці, краєзнавці, студенти та викладачі вузів. Співробітники Укрпошти на подвір'ї музею здійснили спецпогашення поштової марки, присвяченої Володимиру Короленку та ювілейних поштових конвертів.

В 2014 році було видано третій путівник по музею «Творчість його поза часом» з кольоровими ілюстраціями (автор – Віра Мороз), а також створено кольорову пересувну виставку «В. Г. Короленко: сторінки життя» для експонування поза музеєм (Мороз, 2014, с. 19).

З перших днів існування музею В. Г. Короленка його відвідують люди з різних міст і країн. Поміж відвідувачів були й відомі особистості, а також нащадки письменника. На запрошення керівників Житомира у 1978 році в музеї побувала правнучка Короленка – Олена Вікторівна Іванова. Онучка Володимира Короленка Софія Костянтинівна Ляхович приїздила до музею у 1984 році.

За 50-річну історію музею тут виступали артисти Житомирського драматичного театру ім. І. Кочерги, житомирський бандурист Микола Нечипоренко, поет Іван Сльота, поет і бард Володимир Шинкарук, гітарист Олександр Ходаківський, житомирський поет і журналіст Валентин Грабовський, нащадок поета-гумориста Степана Руданського лікар Олексій Боржковський, дитячий письменник Микола Яненко, донька житомирського поета Наталія Клименко та багато інших відомих особистостей (Бовкун, 2023, с. 23).

Серед знаменитих відвідувачів музею – космонавт Віталій Севастьянов, директор музею Костянтина Цюлковського в Калузі, онук видатного вченого Олексій Костін, один з основоположників практичної космонавтики академік Борис Раушенбах. З музеєм підтримував контакти Ісак Марієнбах з Полтави, який ще підлітком пам'ятав Володимира Короленка. Він переписувався з Фірою Геннадіївною, надіслав до музею рідкісні видання про письменника авторства доньки Софії Короленко («Книга про батька», «Десять років у провінції»), на яких зробив дарчий напис. Приїздив до музею Петро Тронько (доктор історичних наук, професор, заступник голови Ради Міністрів УРСР), вишивальниця, Герой України Віра Роїк, відомий співак, народний артист України Павло Дворський.

Короленком захоплювався відомий житомирський перекладач і поет Борис Тен, який не раз писав про письменника в обласній пресі. Після відкриття музею він одразу побував тут, щоб оглянути експозицію. У 1985 році музей відвідав видатний український письменник Олесь Гончар. На титульному листі своєї книги, подарованої музею, він написав: «Короленка любимо сьогодні, люди майбутнього любитимуть його ще більше».

На екскурсіях в музеї Володимира Короленка бували відомі житомирські поети ті письменники, викладачі та учні музичних шкіл, приїздили делегації з інших міст.

У музеї постійно проводиться науково-фондова та пошукова робота: поповнюються фонди, триває обмін досвідом з Полтавським музеєм В. Г. Короленка, формується колекція книг письменників-земляків, є багато екземплярів з дарчими написами. Діє окрема програма для малюків-дошкільнят «Мої перші книжки», проводяться квести з учнями шкіл, проходять виставки, до яких залучаються вихованці позашкільних закладів. Триває співпраця з Житомирською художньою школою ім. Віктора Шкуринського та музичною школою №2 ім. Святослава Ріхтера.

Наукові співробітники постійно досліджують теми, які стосуються особистості Володимира Короленка, а також краєзнавства, виступають на музейних та краєзнавчих конференціях, проходять навчання на курсах підвищення кваліфікації. З кінця 2023 року колектив музею працює над реекспозицією. Приміщення музею потребує ремонту та оновлення.

До 170-річчя з дня народження В. Короленка та 50-річчя діяльності музею було видано книгу «Дім, в якому, здавалося, ми жили завжди...» Музею В. Г. Короленка в Житомирі – 50 років» (автор – наукова співробітниця музею Оксана Бовкун).

Музей Володимира Короленка у Житомирі за час свого існування став місцем культурного спілкування. У музеї з моменту створення проходять літературно-музичні вечори з нагоди святкових дат чи подій, зустрічі у літературній вітальні музею з письменниками, поетами, музикантами, творчими особистостями. Музей вже багато років поспіль приваблює краєзнавців та дослідників історії Житомира як місце культурного спілкування і любові до рідного краю.

Джерела та література

1. Місяць В. Будинок, в якому народився В. Короленко. *Радянська Житомирщина*. 1953. 27 липня.
2. Бовкун О. «Дім, в якому, здавалося, ми жили завжди...» Музею В. Г. Короленка в Житомирі – 50 років. Житомир: Вид. О. О. Євенок. 2023. 44 с.
3. Бовкун О. Дім, де народився письменник. *Житомирщина*. 2023. 28 липня.

4. Бовкун С. Життя, присвячене музейній справі. *Житомирищина*. 2021. 27 квітня.
5. Лев С. Великому письменнику-демократу. *Радянська Житомирищина*. 1973. 29 липня.
6. Мороз В. Творчість його – поза часом. Житомир: Видавець Марина Косенко. 2014. 24 с.

УДК 811.161.2.:821.161..1.09 «18/19»(092)КОРОЛЕНКО

Ольга Вечерок
(Полтава)

СТАТТЯ В. Г. КОРОЛЕНКА НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У пропонуваній роботі розглядається стаття В. Г. Короленка «Котляревський і Мазепа», присвячена відкриттю пам'ятника Котляревському у Полтаві. У ній Короленко, згадуючи ганебний випадок заборони української мови полтавським міським головою під час проголошення урочистих промов, порушує проблему принизливого становища української мови в Російській імперії порівняно з Австро-Угорщиною і вимагає повернення мови Котляревського і Шевченка на її батьківщину.

Ключові слова: українська мова, Короленко, Котляревський, Шевченко, Полтава, пам'ятник.

The proposed work explores V. G. Korolenko's article «Kotlyarevsky and Mazepa», dedicated to the opening of the monument to Kotlyarevsky in Poltava. Korolenko, recalling the shameful case of the banning of the Ukrainian language by the mayor of Poltava during a ceremonial speech, raises the issue of the humiliating position of the Ukrainian language in the Russian Empire compared to Austria-Hungary and demands the return of the language of Kotlyarevsky and Shevchenko to its homeland.

Keywords: Ukrainian language, Korolenko, Kotlyarevskyi, Shevchenko, Poltava, monument.

Володимир Короленко, більш відомий як письменник, хоча за життя він був також авторитетним правозахисником, обрав для себе нелегкий шлях громадського діяча – бути в опозиції до будь-якої влади, через що за життя зазнавав постійних утисків і переслідувань з боку влади, переважно імперської, оскільки більша частина його життя припадає на імперський період. Але й після смерті, у радянський період, не всі його твори побачили світ. Це стосується не лише опозиційних до комуністичної влади «Листів до Луначарського», а також «Листів з Полтави», спрямованих проти денікінської влади, та його щоденників 1918–1921 рр. Сьогодні його постать знову викликає чималу полеміку, і серед оцінок його особистості і творчості, на жаль, зустрічаються й негативні. На нашу думку, це свідчить про недостатню обізнаність

сучасних дослідників як з особистістю Короленка, так і з його творчою спадщиною, зокрема, з публіцистикою.

З метою об'єктивного аналізу вважаємо за необхідне зацітувати і критичні відгуки щодо Короленка. В. Мельниченко у своєму дослідженні наводить цитату професора Євгена Онацького зі створеної ним «Української малої енциклопедії»: «Короленко Володимир (1853–1921) – московський письменник українського роду, що належав до категорії тих «усердних малоросів», що, живучи в Україні, зневажали культуру рідного народу і віддавали всі свої сили на збагачення культури окупанта» (Мельниченко, 2021, с. 11). Полтавський журналіст і краєзнавець Г. Титаренко у статті «І ніколи по-українському не думав...», або Хто Ви, Володимире Галактіоновичу?» теж зневажливо називає Короленка малоросом: «Безперечно, Короленко був великим гуманістом, але не був він ні росіянином, ні тим більше українцем. За наявності генетичних українських і польських коренів він є яскравим прикладом малороса з добре прихованим комплексом меншовартості. І це його біда. Можливо, він її й не усвідомлював» (Титаренко, 2021).

Та є й протилежні думки. Вже згаданий вище В. Мельниченко цитує вислів громадсько-політичного діяча і літературного критика Сергія Єфремова, сучасника Короленка: «...серед численного гурту письменників, що постачала Україна російському письменству, важко одшукати більше з цього погляду виразну постать, аніж Короленко. <...> Зовсім несвідомо для себе, не культивуючи, не дбаючи про те, Короленко убрав у себе кращі української народної стихії сторони, зібрав мов у фокусі типові риси національної творчості й надзвичайно яскраво одбив їх у своїй особистій творчості» (Мельниченко, 2021, с. 12). «Вагомим свідченням вродання Володимира Короленка в український культурний ґрунт є його дружні стосунки з багатьма українськими письменниками, культурними та громадськими діячами», – зазначає В. Мельниченко (Мельниченко, 2021, с. 14). Короленко підтримував дружні й ділові стосунки з Михайлом Коцюбинським, Іваном Карпенком-Карим, Панасом Мирним, Марком Кропивницьким, Гнатом Хоткевичем, Христиною Алчевською, Лесею Українкою, яка неодноразово наголошувала, що твори Короленка необхідно перекладати українською мовою. Я. Стех у статті «Він захищав віру наших батьків» теж стає на захист Короленка, зазначаючи, що той «не пропустив жодного свята, присвяченого Шевченкові, любив твори І. Франка, в різних умовах обороняв українську мову <...> Після відкриття пам'ятника Котляревському написав цінну статтю «Котляревський і Мазепа», виступивши в ній палким оборонцем української мови й культури» (Стех, 2003).

Саме на цій статті хотілось би зосередити увагу в межах нашого дослідження. У ній йдеться про відкриття пам'ятника Івану

Котляревському в Полтаві у 1903 році. В урочистостях взяли участь і українці з Галичини, що входила тоді до складу Австро-Угорської імперії («...Полтава стала центром інтелектуального паломництва галицької інтелігенції, яка говорила, писала, навчалася й навчала по-українськи», – пише у своїй статті Короленко (Короленко, 1955, с. 374). Вони, як і слід було очікувати, читали свої промови українською мовою. «Можна було передбачити, що на святі українського слова й промови будуть українські», – зазначає він (Короленко, 1955, с. 374). Та коли черга дійшла до українців – підлеглих Російської імперії, полтавський міський голова Трегубов заборонив виголошувати промови мовою, якою «говорив проклятий Мазепа». Короленко не був присутній на торжестві, але згодом дізнавшись, з обуренням описав цей випадок, називаючи актом вандалізму: «Було видно, що за кордоном, в Австрії, мова Котляревського й Шевченка давно вже стала знаряддям публічного, наукового і політичного слова, знаряддям культурної боротьби за самостійність одного із слов'янських племен під натиском іншомовної культури. Але... лише тільки та ж українська мова пролунала з вуст наших, російських, а не австрійських, українців, міський голова з перекошеним від переляку обличчям, пославшись на якийсь нікому не відомий наказ адміністрації, відразу ж заборонив читання адрес. <...> Виходило таким чином, що мова Котляревського і Шевченка, що привернула до російської України зарубіжних паломників, законна тільки в Австрії. На своїй батьківщині, у своєї колиски вона заборонена» (Короленко, 1955, с. 376).

Та все ж таки полтавська міська дума написала скаргу до сенату з приводу цього ганебного випадка. Ось як описує наступні події Короленко: «Зрозуміло, скарга нічого вже поправити не могла: делегати роз'їхалися, везучи з собою нерозумну мораль сумного свята. Та все ж скарга полтавської думи пішла в сенат і... років через два вийшов сенатський указ, який визнавав адміністративне вислання мови, на якій писав Котляревський, незаконним» (Короленко, 1955, с. 377). Проте доля цього указу повторила долю гоголівської «пропалої грамоти».

«І не знайшлося ніякого гоголівського запорожця, – пише Короленко, – який би зумів розшукати «пропалу грамоту»..., щоб незаконно вислана за кордон мова Котляревського і Шевченка була знову повернута за місцем свого народження і старого проживання...» (Короленко, 1955, с. 378).

Вважаємо, що розглянута нами стаття В. Г. Короленка є переконливим – і далеко не єдиним! – прикладом публічного захисту письменником не лише української мови, а й української ідентичності, тому творчий спадок великого гуманіста має належати українській, а не російській культурі.

Джерела та література

1. Мельниченко В. Володимир Короленко: твори Шевченка – це була любов і захоплення / Слово Просвіти, 2021. С. 11–17. <http://slovoprosvity.org/2021/11/22/volodymyr-korolenko-tvory-shevchenka-tse-bula-liubov-i-zakhoplennia/>
2. Титаренко Г. «І ніколи по-українському не думав...», або Хто Ви, Володимире Галактіоновичу? / ГРІНЧЕНКО інформ, 2021. <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/i-nikoly-po-ukrayinskomu-ne-dumav-abo-hto-vy-volodymyre-halaktionovychu/>
3. Стех Я. Він захищав віру наших батьків / Кримська світлиця, 2003. <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=1135>
4. Короленко В. Г. Собрание сочинений: в 10 т. / Подготовка текста и примечания С. В. Короленко. Москва, 1955. Т. 8. 511 с.

УДК 93/94(930.2);82-94 Володимир Короленко

Олеся Головка
(Полтава)

ПОЛТАВСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА

У статті досліджуються полтавські сторінки життя Володимира Короленка. А саме гуманістичні аспекти полтавського періоду життя письменника на прикладі автобіографічних історій Володимира Короленка.

Ключові слова: *Володимир Короленко, життя, історія, любов, людяність, письменник, Полтава.*

The article examines the Poltava pages of Volodymyr Korolenko's life. Namely, humanistic aspects of the Poltava period of the writer's life on the example of autobiographical stories of Volodymyr Korolenko.

Keywords: *Volodymyr Korolenko, life, history, love, humanity, writer, Poltava.*

Володимир Короленко переїхав до Полтави у віці сорока семи років. Саме в цьому провінційному місті йому судилося прожити останні роки свого життя (1900–1921 рр.). Володимир Галактіонович Короленко, крім того, що був відомим письменником, громадським діячем, журналістом, публіцистом, володів особливим талантом – талантом людяності. Письменник мав добре серце, через яке він пропускав усі біди, нещастя, проблеми, сльози тих людей, які зверталися до нього за допомогою. У провінційній Полтаві Володимира Галактіоновича більшість людей знали, передусім, як порадника, захисника, як останню в житті інстанцію, до якої можна звернутися за допомогою. Чужі нещастя завжди хвилювали письменника. Володимир Галактіонович не міг не допомогти чужій біді. Тому, Короленко ще за життя став «апостолом дієвої любові», «моральним генієм». Життєвий шлях Володимира Короленка

переповнений прикладами людяного відношення до оточуючих – багатих та бідних, дорослих та дітей, інтелігентів та селян. Письменник мав величезний авторитет. І словом, і ділом він міг вплинути на найскладнішу життєву ситуацію, привести її до найкращих наслідків. Про це знали всі у Полтаві. І в даній статті мова піде про гуманістичні аспекти полтавського періоду життя Володимира Короленка на прикладі зворушливих історій, які відбулися в житті письменника.

На початку 1914 року Короленко поїхав на лікування до Німеччини, а потім до Франції, де його й застала Перша світова війна. У селищі Лардени (поблизу Тулузи) письменник жив у своєї молодшої доньки Наталії. У липні 1914 року Володимир Галактіонович став дідусем. Назад, на батьківщину, письменник повернувся лише через півтора року, в червні 1915 року. Лікарі наполягали на продовженні лікування. Володимир Галактіонович разом з дружиною вже збиралися у подорож до Кавказу, але одна обставина змусила їх перенести від'їзд. У листі до доньки Наталії від 16 червня 1915 року Короленко розповідає зворушливу історію: «...У нас новина. Вчора ще засвітла, в дощ, я почув, сидячи на балконі, плач дитини. Вийшов подивитися та побачив біля наших дверей немовля...Звісно, взяв його на руки і поніс до кімнати. Ще був вузлик, в ньому білизна і хрестик... Почалися клопоти, зігріли молока, нагодували, поклали спати. Соня взяла його в свою кімнату» [1, с. 16]. Хлопчик виявився кволим, погано переносив штучне вигодовування. Його спостерігав на прохання Короленка лікар-педіатр Будаговський. Вночі дитина була неспокійна, весь час кричала. Володимир Галактіонович рано вранці приходив в кімнату до доньки Софії та брав дитину до себе, щоб дати доньці відпочити. На сімейній раді було вирішено не віддавати дитину в дитячий притулок, а влаштувати її так, щоб бути спокійними за її долю. В зв'язку з цими клопотами від'їзд довелося відкласти. Чутки про підкинуту дитину і про важке становище Короленка, який не міг через цю обставину виїхати на лікування, швидко розповсюдилися містом. Полтавка Сенюткіна, яка не мала власних дітей і проживала з дорослим племінником, запропонувала Короленкові взяти тимчасово хлопчика до себе, поки письменник не повернеться з Кавказу. В листі до доньки Наталії від 28 липня 1915 року Володимир Галактіонович відмічає: «Наш знайда поправляється, перейшов зі сколотин на молоко...Дитинку віддаємо під опіку до вересня в хороші руки» [1, с. 17]. Коли Короленко повернувся, то виявилось, що люди, які взяли дитинку до себе, встигли за цей час так прив'язатися до маленького, що побажали усиновити його. Хлопчика назвали Володимиром. В цій зворушливій історії багато короленківського гуманізму й одвічної, істинної «любові до ближнього».

Ще одну цікаву полтавську історію з життя Володимира Галактіоновича пропонуємо Вашій увазі. В Полтаві восени 1918 року з ініціативи міської інтелігенції була створена благодійна Ліга порятунку дітей. Почесним головою організації обрали її ідейного натхненника Володимира Короленка. Взагалі, в Лізі, добровільно, без будь-якої матеріальної винагороди працювало багато чесних, небайдужих до чужого лиха людей. У Статуті Ліги визначалася мета цієї благодійної організації – у першу чергу турбота про дітей-сиріт і безпритульних, порятунок їх від голоду, сприяння фізичному, розумовому і моральному вихованню, розробка питань правового і соціального захисту, тощо. Для цього Ліга організувала притулки, колонії, школи, молочні кухні, збирала продукти й одяг. Свою діяльність вона проводила за рахунок добровільних пожертв приватних осіб та різних організацій, членських внесків. До речі, для цього виділили два мільйони карбованців державних коштів. Через них Володимир Галактіонович та його родина навіть зазнали нападу грабіжників, які знали, що гроші з казначейства принесли в дім письменника. Але Короленко сміливо вступив у боротьбу з двома бандитами, озброєними пістолетами, і врятував гроші, оскільки розумів, що без цих коштів діти можуть померти. «Я нахожу все це надзвичайно небезпечним, – писав потім Короленко, – два мільйони, мабуть, вже привернули увагу бандитів. Ми беремо на себе страшенну відповідальність за величезну суму. Мої побоювання збулися. За нашою квартирою вже слідкували. Ввечері ми вже помітили підозрілі фігури, котрі бродили біля наших воріт» [1, с. 19]. В листі до В. Ю. Короленко (свого племінника) від 12 липня 1919 року В. Г. Короленко повідомляє: «...Не знаю, читав ти чи ні, що твій престарілий дядько витримав напад бандитів і навіть – пряму фізичну боротьбу. Два мільйона, отримані з казначейства вночі, були мені вручені вранці. Все це не залишилося в секреті, і до вечора з'явилися двоє з револьверами. Було це в 11 годин. Ми були на балконі, як нам постукали з вулиці. Наталя відчинила двері, зайшли дві дівчини з притулку. За ними увійшли два суб'єкта дивного типу з револьверами. Один залишився зі мною в коридорі, інший зайшов в передпокій і зробив «для страху» постріл. Побачивши, в чому справа, я кинувся в передпокій та швидко схватив бандита за руку з револьвером. Дуня та Наталя підспіли мені на допомогу. Чітко пам'ятаю, що бандит старався повернути револьвер на мене, але мені вдалося завадити цьому. Під час боротьби пролунав наступний постріл, який він направляв на мене, але попав у двері. Мабуть, він призначався мені, але мені з помічницями вдалося вивернути руку нападнику – і куля попала в двері. Інший бандит в цей час міг би перестріляти нас, але, мабуть, він зрозумів що це недоречно: постріли могли привернути увагу, і грошей винести все рівно не вдалось би: тим паче, що Софія,

вискочивши у вікно, віднесла валізу до сусідів. Тому, бандити (мабуть, неосвічені), поспішили тікати... Вочевидь, вони були дилетантами і розраховували на панічний страх своїх жертв, у моїй родині вони цього не знайшли» [1, с. 19]. Врятовані кошти одразу ж були використані на підтримку дитячих установ.

В цілому діяльність В. Г. Короленка з приводу соціального захисту дітей була не просто боротьбою за забезпечення нормальних умов розвитку підростаючого покоління. В її зміст закладалася нова модель людського відношення суспільства і держави до дітей. Організація порятунку обездолених дітлахів стала істинним проявом «закону людської взаємності». Своєю діяльністю Володимир Галактіонович довів, що, навіть в умовах руйнації держави, джерела людяності і милосердя не всихають, а підживлюють суспільство цілющою водою істинного гуманізму.

Ми можемо отримати справжній приклад гуманізму, любові до простої людини, звернувши погляд на складний шлях Володимира Галактіоновича Короленка – видатного письменника, журналіста, адвоката, громадсько-політичного діяча кінця XIX – початку XX століття, що за життя став «апостолом дієвої любові», «моральним генієм». Все це тому, що Володимир Галактіонович Короленко, віддаючи усе своє щире серце іншим, показав нам велетенський приклад милосердя та людяності.

Джерела та література

1. Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка. Папка. № 7. 22 с.

УДК 730.021.4:[069.5:908]](477.53)(092)

Людмила Чеботарьова, Фаїна Білокінь
(Полтава)

КОЛЕКЦІЯ МІНІАТЮРНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ МАРИНИ ЧИСЛОВОЇ

Подано анотований список виробів мініатюрної дерев'яної скульптури М. Г. Числової із фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Висвітлено основні віхи життя майстрині. Охарактеризовано стилістичні особливості виконання поодиноких фігурок та композиційних динамічних груп колекції.

Ключові слова: мініатюрна дерев'яна скульптура, скульптурна різьба по дереву, дерев'яні фігурки, композиційна динамічна група, Марина Числова, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

An annotated list of miniature wooden sculptures created by M. H. Chyslova from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds is given. Main life stages of the master are described. Stylistic peculiarities of separate figures and dynamic compositional groups from the collection are characterized.

Keywords: *miniature wooden sculpture, sculptural wood carving, wooden figures, dynamic compositional group, Maryna Chyslova, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

Різьблення по дереву або сницарство по праву вважається одним із давніх та вишуканих видів декоративно-ужиткового мистецтва. Дерев'яні вироби: чи то звичайний посуд, чи меблі, чи іграшки, чи декоративні скульптури для оздоблення інтер'єрів завжди користувалися попитом у населення. Найскладнішим видом різьблення є скульптурна різьба, оскільки вимагає від майстра об'ємного бачення фігури, почуття перспективи, збереження пропорцій. Особливою витонченістю відрізняються твори малих розмірів, що є результатом художньої обробки деревини (Сотська, Шмельова, 2016, с. 11). Мініатюрна скульптура або «дрібна пластика» – рід об'ємних сюжетних чи монофігурних зображень невеликих розмірів, що не перевищують 10-15 см по висоті. Так, серед майстрів Полтавщини, відомих ще з кінця ХІХ століття, які, з-поміж іншого, є авторами мініатюрних статуеток і скульптурних груп можна назвати Ничипора Манжолу – різьбяра, мебляра, майстра виготовлення бандур (Ханко, 2015, с. 21-22) і його відому композицію «Чумак з волами»; Якова Халабудного – різьбяра, скульптора, роботи якого вирізняються пропорційністю, своєрідною пластикою, мають «живий і соковитий характер» (Ханко, 2015, с. 323-324); Олександра Олешка – різьб'яра, заслуженого майстра народної творчості УРСР (1985), дерев'яні скульптури якого характеризуються опукло-рельєфною, круглою пластикою (Ханко, 2015, с. 161); Йосипа Аскадського – різьбяра на кістці, рогу та дереві, який відомий також виконанням статуеток казкових персонажів та літературних творів (Ханко, 2015, с. 91).

У колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються унікальні фігурки із дерева, виготовлені у 1950-і рр. Мариною Гаврилівною Числовою (1895-1977) – різьб'яркою, авторкою мініатюрної дерев'яної скульптури. Доля майстрині пов'язана з Полтавщиною, адже чоловік її єдиної доньки Надії – Веніамін Олексійович Шабуцький був родом із с. Кишеньки, Кобеляцького району (тепер Кременчуцького району). Її життєвий шлях наповнений неймовірними труднощами, хвилюючими, трагічними як особистими, так й історичними подіями. Числова М. Г. з бідної селянської сім'ї, родом із смоленщини. У пошуках кращої долі 13-річною дівчиною потрапила до москви (росія) і влаштувалася в дитячий будинок доглядати за сиротами. Тоді ж відбулося доленосне

знайомство Марини Гаврилівни з прибалтійською німкенню Анною Олександрівною Зонне, у якої пізніше працювала помічницею й опанувала основи дереворізьблення. Тривалий час, починаючи з 1917 р., вони проживали в м. Тарту (Естонія), багато працювали, створюючи славнозвісні фігурки свійських та домашніх тварин. А. О. Зонне не тільки відкрила перед дівчиною неповторний світ краси, але навчила його творити в собі, а потім передавати іншим. Вміння вирізати з дерева стало засобом для життя, оскільки естонці дуже любили різьблені дерев'яні іграшки. Донька Марини Числової – Надія Львівна у своєму щоденнику згадує: «Це була її щаслива доля. Анна Олександрівна була дуже інтелігентною жінкою, художницею. Закінчила Петербурзьку академію мистецтв, а потім працювала на фарфоровому заводі художником. ... дуже добре різала по дереву і навчила мою маму. У мами були хороші здібності і вона швидко навчилась. Вміння добре вирізати з дерева різних тваринок... дуже згодилося в подальшому житті» (Чешко, 2020, с. 190-194). У далекій Естонії Марина Гаврилівна знайшла свою долю, чоловіка – Лева Числова, який був також талановитою людиною, робив шкатулки, випалював і малював на них красиві пейзажі. Вони були один для одного підтримкою та розрадою. На жаль, під час Другої світової війни в евакуації у далекій чувашії (росія) майстриня поховала свого чоловіка, залишившись удвох із донькою. З 1953 р. родина остаточно оселилася на Полтавщині у мальовничому кобиляцькому краю.

Колекція мініатюр Марини Числової формувалася за період з 1956 по 1962 рр., частина була куплена в авторки, а частину вона подарувала музею. Налічує 86 одиниць: поодинокі фігурки домашніх і свійських тварин (72 одиниці) та композиційні групи, представлені сюжетними динамічними фігурками котів, мишей та собак (14 одиниць) (Інв. кн. ПКМВК «Др-1», 1948, с. 37, 101-103, 153). За типологією предмети віднесені до «скульптури малих форм» або «мініатюрної скульптури», виготовлені з липи. Не випадково майстриня обирала деревину, яка відрізняється однорідною структурою волокон, м'якістю, приємним світлим кольором, добре ріжеться уздовж і поперек волокон та піддається обробці практично будь-яким способом. Онук Марини Гаврилівни, Михайло Веніамінович Шабуцький згадує: «Роботи різала з липи, це був основний матеріал для її виробів. Ходила в ліс, шукала, де росте липа. Брала й нас, онуків, з собою... Древа ніколи не пиляла, не рубала... Для роботи потрібна суха деревина, тому бабуся і ми підбирали тільки те, що вже лежало на землі...» (Чешко, 2020, с. 193).

Фігурки виготовлені у техніці поліхромної скульптури, розфарбовані різними кольорами, що досі залишаються насиченими та «соковитими». Щоб надати максимально натурального вигляду своїм

виробам майстриня використовувала тканину та шкіру, з них робила вуха та хвости тварин. Виготовляючи свійських тварин Марина Гаврилівна намагалася точно відтворити їх приналежність до певної породи. Так, серед фігурок корів (*рис. 1*) можна розгледіти українську чорно-рябу молочну породу, українську молочну червону – поширену в степах України; українську буру молочну; сіру українську, яка вважається результатом багатовікової народної селекції і поширена переважно на території Лівобережної України. Представлені на рисунку колоритні свинки (*рис. 2*) також яскраво ілюструють типові для нашого регіону породи свиней, це миргородська чорно-рябої масті та придніпровська. Остання зникла на території України 25-30 років тому. У далеких 1950-х рр., коли майстриня шукала прототип для своїх виробів, тварини згаданої породи були досить поширеними у господарствах Полтавщини, тож нині ми маємо унікальні зображення свинок.

Рис. 1. Фігурки корів різної масті. Др 330/3-5, Др 330/7.
Фото С. В. Харченка

Рис. 2. Фігурки свиней, підсвинків, поросят придніпровської та миргородської породи. Др 330/31, Др 330/46-49, Др 330/57-60.
Фото С. В. Харченка

Особливої уваги заслуговують фігурки овець та ягнят. Майстриня оздоблювала дерев'яну основу тіла тварин гіпсом, формуючи вовну, щоб максимально наблизити їх зовнішній вигляд до вигляду справжніх тварин (*рис. 3*).

Рис. 3. Фігурки кози та козеняти, овець та ягняти. Др 330/12-13, Др 330/21-23. Фото С. В. Харченка

Художня переконливість твору частіше залежить не від предмета зображення, а від ідеї, яка знаходить адекватне втілення в матеріалі та в його виражально-зображальних засобах (Шмельова, 2018, с. 8). Найбільш яскраво майстриня змогла втілити цей прийом створюючи композиційні групи. Марині Гаврилівні професійно вдалося передати характерні пози тварин через форму тіла: в сидячому положенні, у позі «служить», у позиції переслідування або полювання. Так, на *рис. 4* зображено кішечку, яка полює на мишу; на *рис. 5* і *б* через фігурки продемонстроване класичне протистояння kota і собаки. Роботи вирізняються своїм динамізмом і пропорційністю, а природна кольорова гама додає натурального вигляду.

Рис. 4. Композиційна група «Руда смугаста кішка з мишею». Др 454/1-2. Фото С. В. Харченка

Рис. 5. Композиційна група «Руда смугаста кішка з сірою собакою». Др 455/1-2. Фото С. В. Харченка

Рис. 6. Композиційна група. Руда смугаста кішка на стовпі з сірою собакою внизу. Др 458/1-2.

Безмежна любов мисткині до внуків Сергійка та Михайлика надихала на створення найрізноманітніших дерев'яних іграшок. Тому, в колекції знайшлося місце й для фігурок собак різних порід, що особливо подобалося дітям (рис. 7). Усі вироби виконані настільки майстерно, що вони здаються живими: симпатичними, кумедними, різнохарактерними.

Рис. 7. Фігурки різних порід собак. Др 330/61-63, Др 455/1.

Колекцію мініатюрної дерев'яної скульптури Марини Числової можна вважати високохудожньою. Вона має великий експозиційний

потенціал і безсумнівно виховує естетичне бачення світу природи та любов до живих істот.

Нижче наведено анотований список виробів з колекції Марини Числової, зазначено короткий опис, матеріали, основні техніки, розміри фігурок та облікові позначення.

1. Фігурка кішечки. Кішечка з рожевою стрічкою. Масть сіра зі смугами. с. Кишеньки, Кишеньківський район, Полтавська область. 1956 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 2,5x8,3x2 см. ПКМВК 14019 Др 153.

2. Фігурка собачки, що сидить. Собачка породи фокстер'єр із коричневим нашійником. Масть біла з чорними плямами. с. Кишеньки, Кишеньківський район, Полтавська область. 1956 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 7,5x7x3 см. ПКМВК 14020 Др 154.

3. Фігурка собачки, що сидить. Собачка породи бульдог із коричневим нашійником. Масть коричнева з чорними смугами та чорною спиною і головою. с. Кишеньки, Кишеньківський район, Полтавська область. 1956 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 6,5x5,8x3,2 см. ПКМВК 14021 Др 155.

4. Фігурка собачки, що «служить». Собачка породи такса з бантиком червоного кольору. Масть коричнева з чорними смугами. с. Кишеньки, Кишеньківський район, Полтавська область. 1956 р. Дерево, фарби. Різьблення, розпис. 5,7x5x2 см. ПКМВК 14022 Др 156.

5. Фігурка мишки сірої масті, з червоним хвостом. с. Кишеньки, Кишеньківський район, Полтавська область. 1956 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 1x4x0,7 см. ПКМВК 14023 Др 157.

6. Фігурка коня з вуздечкою. Масть сіра. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, синтетичний матеріал; різьблення, розпис. 12x14x3,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/1.

7. Фігурка коня кольору світлої деревини. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево; різьблення. 11,5x12,5x3,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/2.

8. Фігурка корови. Масть світло-руда. Голова тварини похилена донизу. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6x9x4 см. ПКМВК 16590 Др 330/3.

9. Фігурка корови. Масть темно-руда. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6,5x11x4 см. ПКМВК 16590 Др 330/4.

10. Фігурка корови. Масть світло-сіра. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6,5x9,5x4,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/5.

11. Фігурка корови. Масть чорно-ряба. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6x9x3,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/6.

12. Фігурка корови. Масть чорно-ряба. Голова тварини похилена донизу. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6х9,5х4 см. ПКМВК 16590 Др 330/7.

13. Фігурка корови. Масть червона. Голова тварини похилена донизу. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 5,5х9,5х4 см. ПКМВК 16590 Др 330/8.

14. Фігурка корови. Масть сіра. м. Кобеляки. Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 6,5х9,5х4,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/9.

15-17. Фігурка кози темно-сірої масті. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 7,5х7,5х2,5 см. ПКМВК 16590/10-12 Др 330/10-12.

18-23. Фігурка козеняти темно-сірої масті. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, штучна шкіра; різьблення, розпис. 4,3х4,5х2,5 см. ПКМВК 16590/13-18 Др 330/13-18.

24-27. Фігурка вівці. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, гіпс, штучна шкіра; різьблення, ліплення. 5х6х3 см. ПКМВК 16590/19-22 Др 330/19-22.

28-35. Фігурка ягняти. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби, гіпс, штучна шкіра; різьблення, ліплення. 3,5х3,5х2 см. ПКМВК 16590/23-30 Др 330/23-30.

36. Фігурка свині придніпровської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3,5х6х2,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/31.

37-54. Фігурка поросяти придніпровської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 1,2х2х1,2 см. ПКМВК 16590/32-47 Др 330/32-47.

55. Фігурка свині придніпровської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Голова тварини похилена донизу. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3,2х6,5х2,8 см. ПКМВК 16590 Др 330/48.

56. Фігурка свині миргородської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3,8х6х2,3 см. ПКМВК 16590 Др 330/49.

57-65. Фігурка поросяти миргородської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 1,2х2х1,2 см. ПКМВК 16590/50-58 Др 330/50-58.

66. Фігурка підсвинка придніпровської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 2,5х4х1,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/59.

67. Фігурка підсвинка миргородської породи. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 2,5х3,5х1,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/60.

68. Фігурка собаки породи бульдог, коричневої масті. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 6х7,5х3 см. ПКМВК 16590 Др 330/61.

69. Фігурка собаки породи такса, чорної масті. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3х7х1,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/62.

70. Фігурка собаки породи спаніель, білої масті з чорними плямами. м. Кобеляки, Полтавська область. 1959 р. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3,5х5х2 см. ПКМВК 16590 Др 330/63.

71. Фігурка щеня породи бульдог з нашійником. Масть коричнева смугаста. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 3х4х1,5 см. ПКМВК 16590 Др 330/64.

72. Фігурка галчеля. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 5,5х4,5х2 см. ПКМВК 16590 Др 330/65

73-74. Композиційна група. Сіра смугаста кішка з мишею. Дерево, фарби; різьблення, розпис. Кішка – 3,5х8,5х2,5 см; миша – 1х3,7х0,7 см. ПКМВК 18159/1-2 Др 453/1-2.

75-76. Композиційна група. Руда смугаста кішка з мишею. Дерево, фарби; різьблення, розпис. Кішка – 3,5х8,5х2,5 см; миша – 1х3,7х0,7 см. ПКМВК 18160/1-2 Др 454/1-2.

77-78. Композиційна група. Руда смугаста кішка з сірою собакою. Дерево, фарби; різьблення, розпис. Кішка – 6,8х4х2 см; собака – 3,8х7,2х2,5 см. ПКМВК 18161/1-2 Др 455/1-2.

79-81. Композиційна група. Собака з кішкою та кошеням. Масть сіра смугаста. Дерево, фарби; різьблення, розпис. Собака – 4х7,3х2,3 см; кішка – 6,5х4х1,5 см; кошеня – 4х3,3х1,3 см. ПКМВК 18162/1-3 Др 456/1-3.

82-83. Композиційна група. Сіра смугаста кішка на стовпі з сірою собакою внизу. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 17,5х12х8,5 см. ПКМВК 18163/1-2 Др 457/1-2.

84-85. Композиційна група. Руда смугаста кішка на стовпі з сірою собакою внизу. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 18х12х8 см. ПКМВК 18165/1-2 Др 458/1-2.

86. Фігурка кошеняти на стовпі. Масть сіра смугаста. Дерево, фарби; різьблення, розпис. 17,5х7 см. ПКМВК 18164 Др 459.

Джерела та література

1. Галина Сотська, Тетяна Шмельова. Словник мистецьких термінів. Херсон : Видавництво «Стар», 2016. 52 с.
2. Ханко В. М. Манжол Нічипір Прохорович. Енциклопедія мистецтва Полтавщини [Текст]: Т. 2 : М-Я. Полтава : ТОВ «АСМІ» ; Видавець О. Ханко, 2014. С. 21–22.
3. Ханко В. М. Халабудний Яків Романович. Енциклопедія мистецтва Полтавщини [Текст] : Т. 2 : М-Я. Полтава : ТОВ «АСМІ» ; Видавець О. Ханко, 2014. С. 323–324.
4. Ханко В. М. Олешко Олександр Макарович. Полтавіка. Полтавська енциклопедія [Текст] у 12-ти т. Образотворче та декоративне мистецтво. Том 9. Полтава : ТОВ «АСМІ». С. 161.
5. Ханко В. М. Аскадський Йосип Рафаїлович. Енциклопедія мистецтва Полтавщини [Текст] : Т. 1 : А-Л. Полтава : ТОВ «АСМІ» ; Видавець О. Ханко, 2014. С. 91.
6. Чешко Т. Слідами музейних експонатів. Бібліотека в сучасному інформаційному і соціокультурному середовищі: досягнення, виклики і вектори розвитку: матеріали Всеукр. наук. кон-ї, присвяченої 125-річчю від дня заснув. ПОУНБ імені І. П. Котляревського [Текст] / [упоряд.: Федорова М. А., Влезько Н. В.]. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2020. С. 190–195.
7. Інвентарна книга ПКМВК «Др-1» (розпочата 1947 року). 398 с.
8. Шмельова Т. В. Мистецтво скульптури : навч.-метод. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2018. 201 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила Леонідівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Заслужений працівник освіти України, м. Полтава

Бацвін Андрій Ігорович – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (доктор філософії) відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, м. Київ

Білокінь Файна Олегівна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Бовкун Оксана Вікторівна – науковий співробітник Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка в Житомирі, м. Житомир

Богодиста Світлана Павлівна – учитель української мови та літератури Гімназії № 8 імені Панаса Мирного Полтавської міської ради, м. Полтава

Бондаренко Галина Борисівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, м. Київ

Бондарчук Євгеній Вадимович – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (доктор філософії) освітньо-наукової програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Дніпро

Васецька Олеся Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Васянович Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, заступник директора з наукової роботи, м. Київ

Вечерок Ольга Миколаївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, м. Полтава

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри управління та гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ

Головко Олеся Володимирівна – науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, м. Полтава

Голубнича Марина Володимирівна – заступник директора з наукової роботи Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського, м. Полтава

Гура Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Дедуш Олексій Валентинович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, м. Київ

Дудіна Вікторія Андріївна – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Єрмаков В'ячеслав Володимирович – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії методики її навчання та туризму Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Захаржевський Олег Миколайович – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Релігієзнавство» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Капустян Ганна Тимофіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії держави і права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, м. Кременчук

Корольова Інна Анатоліївна – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (доктор філософії) Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, учитель історії Черкаської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 28 імені Т. Г. Шевченка, м. Черкаси

Коротаєв Олександр Олександрович – доктор філософії, 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія, старший викладач кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету, м. Кривий Ріг

Левковська Марія Петрівна – старший науковий співробітник Гадяцького історико-краєзнавчого музею, м. Гадяч Полтавська обл.

Маньковська Руслана Вікторівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, м. Київ

Мельникова Ірина Сергіївна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Мілейко Алла Миколаївна – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Овчаренко Людмила Олександрівна – доктор історичних наук, директор Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішні» імені Василя Кричевського, Заслужений працівник культури України, смт Опішне Полтавська обл.

Олійник Марина Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, м. Київ

Оліцький Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, м. Суми

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Піщова Марія Петрівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Рева Ірина Анатоліївна – учитель історії та правознавства Гімназії № 8 імені Панаса Мирного Полтавської міської ради, м. Полтава

Сарнавський Сергій Петрович – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії методики її навчання та туризму Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Сергієнко Вадим Сергійович – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (доктор філософії) освітньо-наукової програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Сітарчук Роман Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Заслужений працівник освіти України, м. Полтава

Стаценко Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук (PhD), асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Стороха Євгенія Всеволодівна – провідний науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, м. Полтава

Сулима Оксана Сергіївна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Супруненко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Заслужений працівник культури України, м. Полтава

Супруненко Руслан Миколайович – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Сушко Валентина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, м. Київ

Халимон Олена Володимирівна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Чеботарьова Людмила Василівна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава

Шамрай Марія Ігорівна – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (доктор філософії) освітньо-наукової програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Шановал Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

Шейко Денис Сергійович – здобувач другого (магістерського) рівня освіти освітньо-професійної програми «Історія та археологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава

СЬОМІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

Збірник статей Випуск VII

Відповідальний науковий редактор – *Л. Л. Бабенко*

Підписано до друку 05.11.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 15,5.
Наклад 100 прим. Зам. № 2142

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.